

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

11. sējums

LATVIJA NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS VARĀ, 1941–1945

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

11. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 11

Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte

LATVIJA NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS VARĀ 1941–1945

Starptautiskās konferences referāti
2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga

LATVIA UNDER NAZI GERMAN OCCUPATION 1941–1945

Materials of an International Conference
12–13 June 2003, Riga

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2004

UDK 94(474.3)“1941/1945”(063)
La 804

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. hist., prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors),
Dr. habil. hist., prof. INESIS FELDMANIS,
Dr. habil. hist., prof. emeritus HEINRIHS STRODS,
Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Redaktores
RITA KĻAVIŅA,
VIJA STABULNIECE

Korektore
BRIGITA VĀRPA

Māksliniece
INĀRA JĒGERE

Datormaketētāja
MARGARITA STOKA

Grāmata izdota
par Latvijas Vēsturnieku komisijas
finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	9
Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Viķes-Freibergas uzruna konferences dalībniekiem	13

Pirmā plenārsēde

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS POLITIKA LATVIJĀ: AVOTI UN HISTORIOGRĀFIJA

Antonijs Zunda

Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā	17
--	----

Dmitrijs Oļehnovičs

Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā	30
--	----

Irēna Saleniece

Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem)	40
---	----

Uldis Neiburgs

ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945)	48
---	----

Otrā plenārsēde

NACISTU OKUPĀCIJAS POLITIKA LATVIJĀ: PĒTNIECĪBAS PROBLĒMAS UN UZDEVUMI

Inesis Feldmanis

Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi	59
--	----

Heinrihs Strods

Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā	72
---	----

Kārlis Kangeris

Igaunijas Zemes pašpārvalde pirms 1942. gada 7. marta reformas: skatiens no Latvijas	83
---	----

Edvīns Evarts

Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā	100
--	-----

Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē: aktīvās karadarbības faktoru analīze	108
--	-----

Trešā plenārsēde

LATVIJA OTRĀ PASAULES KARA GADOS: KOLABORĀCIJA, PRETOŠANĀS, SABIEDRISKĀ DOMA UN ĀRĒJIE FAKTORI

Andrievs Ezergailis

Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta	119
---	-----

<i>Aleksandrs Kokurins</i> Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta galvenie darbības virzieni 1940.–1941. gadā . . .	141
<i>Roberts G. Vaitis</i> Pretvācu noskaņojums Latvijā (1941–1944)	154
<i>Katrīna Reihelte</i> Latvijas neatkarības dienas – 18. novembra nozīme nacistu politikā (1941–1943) . . .	177
<i>Matss Dēlands</i> Zviedrijas–Latvijas Palīdzības komiteja, Vācijas–Baltijas un Zviedrijas izlūkdienešs un tā saistība ar kara noziedznieku uzņemšanu Zviedrijā	188
<i>Juoko Talonens</i> Latvijas evaņģēliski luteriskā baznīca vācu okupācijas laikā (1941–1945)	197
<i>Bjorns Mihaels Felders</i> SS Jagdverband Ost (1944–1945): gadījumiarpēte	221
Krājuma ievietoto rakstu autori	228

CONTENTS

Preface	9
Opening Address of the President of the Republic of Latvia Vaira Vīķe-Freiberga	13
1st plenary session	
NAZI GERMAN OCCUPATION POLICY IN LATVIA: SOURCES AND HISTORIOGRAPHY	
<i>Antonijs Zunda</i> The Policies of the German Occupation Rule in Latvia (1941–1945): Opinions in Historiography	17
<i>Dmitrijs Oļehnovičs</i> Caricature as a “Weapon of War”: Some Tendencies in Nazi Propaganda	30
<i>Irēna Saleniece</i> Wehrmacht Soldiers in the Memory of the People of Latvia (according to oral sources of history)	40
<i>Uldis Neiburgs</i> US Intelligence Service OSS (Office of Strategic Services) and Its Documents on Latvia in the Period of Nazi Occupation (1941–1945)	48
2nd plenary session	
NAZI OCCUPATION POLICY IN LATVIA: PROBLEMS AND TASKS OF RESEARCH	
<i>Inesis Feldmanis</i> Nazi Occupation Policy in Latvia (1941–1945): Current Problems of Research and Solutions	59

<i>Heinrihs Strods</i>	
Extermination of Activists and Supporters of the First Bolshevik Occupation in 1941–1945	72
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Estlands Selbstverwaltung vor der Reform der landeseigenen Verwaltungen (07.03.1942) – Betrachtungen vom lettischen Standpunkt	83
<i>Edvīns Evarts</i>	
Economic Policy of the German Occupation Rule in Latvia during World War II	100
<i>Juris Pavlovičs</i>	
The Specifics of the Change of Occupying Powers in Liepāja and Its Environs: Analysis of Warfare Factors	108
3rd plenary session	
LATVIA DURING THE YEARS OF WORLD WAR II: COLLABORATION, RESISTANCE, PUBLIC OPINION AND EXTERNAL FACTORS	
<i>Andrievs Ezergailis</i>	
Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected	119
<i>Alexander Kokurin</i>	
The Basic Activity Directions of the People's Commissariat on Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941	141
<i>Robert G. Waite</i>	
Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944)	154
<i>Katrin Reichelt</i>	
The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943	177
<i>Mats Deland</i>	
The Swedish–Latvian Relief Committee, German–Baltic and Swedish Intelligence and Impact on the Reception of War Criminals in Sweden	188
<i>Jouko Talonen</i>	
The Latvian Evangelical-Lutheran Church during the German Occupation in 1941–1945	197
<i>Björn Michael Felder</i>	
SS Jagdverband Ost (1944–1945): A Case Study	221
The Authors of the Articles Published in this Collection	228

PRIEKŠVārds

Nacistiskās Vācijas okupācijas gadi (1941–1945), kurus parasti tautā dēvē par vācu laiku, Latvijas vēsturē bija sarežģīts, ļoti pretrunīgs un grūti vērtējams laiks. Nacistu okupācija nomainīja tūkstošiem latviešu sāpīgi izjusto un pārdzīvoto pirmo padomju okupāciju, kuras rezultātā *de facto* tika iznīcināta Latvijas valsts. Ar vāciešiem tika saistītas cerības uz Latvijas neatkarības atjaunošanu, kas izrādījās nepamatotas. Nacistu sākotnējos plānos neietilpa suverēna Latvija, tie paredzēja Latvijas pakļaušanu un ģermanizēšanu. Latvija kļuva par Austrumzemes (Ostlande) reihskomisariāta sastāvdaļu (ģenerālapgabalu). Tā sauktā Latviešu Zemes pašpārvalde, ko izveidoja 1942. gada martā, bija tiesībās ierobežota izpildvara. Vācu suverēno varu Latvijas ģenerālapgabalā realizēja reihskomisāram pakļautais ģenerālkomisārs.

Nacistu okupācijas vara Latvijā ignorēja starptautiskās tiesības. Tā bija pilnā mērā atbildīga par Latvijas teritorijā izdarītajiem smagajiem noziegumiem pret civiliedzīvotājiem. Nacistu teroram bija spilgti izteikts politiski rasistisks raksturs. Bez ebreju holokausta iznīcināja arī čigānus un garīgi slimos. Vācu represijas skāra komunistus un padomju aktīvistus, kā arī nacionālās pretošanās grupu dalībniekus. Vietējos iedzīvotājus iesaistīja vācu okupantu izveidotajā represīvajā sistēmā, mobilizēja militārajos formējumos, kā arī sūtīja uz Vāciju darba dienestā. Nacistu saimnieciskā politika bija virzīta uz Latvijas pilnīgu izlaupīšanu.

1998. gadā nodibinātā Latvijas Vēsturnieku komisija jūtami aktivizēja pētniecību par Vācijas okupācijas varas politiku Latvijā Otrā pasaules kara gados. Darbā iesaistīti daudzi Latvijas, kā arī citu valstu vēsturnieki, novērojams pat īsts pētniecības bums. Izpētes procesā izvirzās un atklājas arvien jaunas problēmas, kuru risinājumā iespējami dažādi varianti. Ar pētniecības jaunākajām atziņām par nacistu okupācijas politikas ievirzi Latvijā iepazīstināja 2003. gada 12. un 13. jūnija starptautiskā konference “Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945”, kuru organizēja Latvijas Vēsturnieku komisija sadarbībā ar Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāti un LU Latvijas vēstures institūtu. Konferenci ievadīja Latvijas Valsts prezidentes V. Vīķes-Freibergas un Latvijas Universitātes rektora I. Lāča uzruna. Konferencē piedalījās vēsturnieki no deviņām valstīm un interesenti varēja noklausīties 26 saturīgus referātus. Šajā rakstu krājumā publicēti 16 referāti (papildināti un pārstrādāti), kuri tika nolasīti trijās no četrām konferences ietvaros notikušajām plenārsēdēm. Referāti par holokausta izpēti Latvijā tiks publicēti atsevišķā sējumā.

Pirmajā plenārsēdē “Nacistiskās Vācijas okupācijas politika Latvijā: avoti un historiogrāfija” tika aplūkotas vācu okupācijas politikas avotpētnieciskās problēmas un to

atspoguļojums historiogrāfijā. Vispārēju pārskatu par nacistu politikas dažādo aspektu izvērtējumu vēstures literatūrā sniedza Latvijas Universitātes profesors A. Zunda. Par karikatūru kā “kara ieroča” izmantošanu nacistiskajā propagandā referēja Latvijas Universitātes doktorants D. Oļehnovičs, savukārt ASV stratēģisko dienestu pārvaldes darbību un tās savāktos dokumentus par Latviju nacistu okupācijas laikā analizēja Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks U. Neiburgs. Interesantu un rosinošu referātu “Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem)” nolasīja Daugavpils Universitātes asociētā profesore I. Saleniece. Viņa uzsvēra, ka Otrā pasaules kara historiogrāfijā dominē “uzvarētāju versija” ar tendenci pārspīlēt uzvarēto noziegumus un muļķības un ignorēt savējās. Šīs versijas piekritēji turpina arī mūsdienās izplatīt vienpusēju viedokli par ļaunumu un varonību. Nozīmīgs ir I. Salenieces secinājums, ka “Latvieši, būdami starp uzvarētājiem un uzvarētajiem, nevar savu pagātņi vērtēt vienpusīgi”.

Otro plenārsēdi “Nacistu okupācijas politika Latvijā: pētniecības problēmas un uzdevumi” ievadīja Latvijas Universitātes profesora I. Feldmaņa referāts “Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi”, kurā tika kritiski izvērtēta Rietumos samērā izplatītā, bet vienpusējā un vēsturiskās patiesības noskaidrošanu neveicinošā Otrā pasaules kara koncepcija, kura, balstoties uz uzvarētājielvalstu panākto tā saucamo Nirnbergas konsensu, centrā izvirza tikai vienu ļaunuma paradigmu – nacismu. Referenta skatījumā “Otrā pasaules kara norises Latvijā nevar izprast un objektīvi novērtēt, ja nepatur prātā divas ļaunuma paradigmas – komunismu un nacismu”, jo nacistu okupācija nomainīja tūkstošiem latviešu sāpīgi izjusto un pārdzīvoto pirmo padomju okupāciju, kuras laikā *de facto* tika iznīcināta Latvijas valsts, bet tūkstošiem tās iedzīvotāju pakļāva teroram un deportācijām. Tieši “pirmā padomju okupācija un centieni atgūt valsts neatkarību lielā mērā ietekmēja Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu un darbību, kā arī noteica viņu attieksmi pret vācu okupācijas varu”.

I. Feldmanis raksturoja arī svarīgākās pētniecības problēmas, kuras pašlaik risina vēsturnieki, aplūkojot vācu okupācijas laiku Latvijā. Īpašu uzmanību referents pievērsa tam, kā vēsturnieku pētījumos tiek skatīta varas maiņas norise Latvijā teritorijā 1941. gada vasarā pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai, vērtēta Latviešu leģiona vēsture un Latviešu Zemes pašpārvaldes darbība, kā uztverta un definēta pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados. Referents secināja, ka: “Joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērtā un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība Latvijā”, kāda ir tās būtība un kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai. Viņa skatījumā Latvijas situācijas savdabība (Otrā pasaules kara laikā tā pārdzīvoja divas okupācijas) nosaka, ka pretošanās kustībā būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kuras pauda gatavību cīnīties pret abiem

okupantiem, kā mērķi izvirzot Latvijas neatkarības atjaunošanu. Pretošanās kustībā nebūtu ieskaitāma “vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa viņi vairāk bija kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki.”

Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs H. Strods savā pētījumā aplūkoja pirmās padomju okupācijas laika (1940–1941) darbinieku, aktīvistu un atbalstītāju turpmāko likteni, bet Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks K. Kangeris savu uzstāšanos veltīja Igaunijas zemes pašpārvaldes darbības raksturošanai pirms 1942. gada marta reformas. Savukārt Latvijas Universitātes doktorants E. Evarts referēja par vācu okupācijas varas ekonomisko politiku Latvijā, pasvītrotot, ka tā bija nekonsekventa un virzīta uz Latvijas izlauptšanu, bet viņa kolēģis J. Pavlovičs aplūkoja jautājumu par okupācijas varu maiņas īpatnībām Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē. J. Pavloviča referāts, kas bija analītisks, izsvērts un labi fundēts avotos, vērtējams kā nozīmīgs ieguldījums *interregnum* problēmas risināšanā. Ievērtību pelna viņa secinājums, ka sakarā ar aktīvo karadarbību ap Liepāju “bezvaras stāvoklis pilsētā bija īss (28.–29. jūnijs) un tā laikā, baidoties no Liepājā palikušajiem karavīriem un aktīvistiem, civiliedzīvotāji neuzdrošinājās neko uzsākt”.

Konferenci noslēdza plenārsēde “Latvija Otrā pasaules kara gados: kolaborācija, pretošanās, sabiedriskā doma un ārējie faktori”. Referātu par Lubjankas darbības galvenajiem virzieniem Latvijā (1941–1945) bija sagatavojis Krievijas Federācijas Valsts arhīva speciālists A. Kokurins, bet par pretvācu noskaņojumu vācu okupētajā Latvijā referēja ASV Tieslietu ministrijas Īpašās izmeklēšanas biroja vēsturnieks R. Vaitis. Svarīgo kolaborācijas tēmu risināja profesors A. Ezergailis (ASV), izsakot šaubas, vai pats jēdziens “kolaborācija” ir piemērots Austrumeiropai un Latvijai. Viņš pārstāvēja netradicionālu uzskatu, apgalvojot – jo “maigāka okupācija”, jo plašāka kolaborācija. Īpašu uzmanību referents pievērsa latviešu piedāvātajām, bet vāciešu noraidītajām sadarbības formām, raksturojot arī nacistu “uzspiestās kolaborācijas” veidus.

Berlīnes Tehniskās universitātes doktorante K. Reihelte pievērsās Latvijas neatkarības dienas lomas noskaidrošanai nacistu okupācijas politikā, bet Helsinku universitātes docents J. Talonens analizēja Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas nostāju vācu okupācijas laikā. Par attiecībām starp Baltijas vāciešiem un Zviedrijas izlūkdienestiem Otrā pasaules kara un pēckara laikā referēja Stokholmas universitātes Starptautiskās migrācijas un etnisko attiecību centra pētnieks M. Dēlands. Savukārt Tībingenes universitātes doktorants B. Felders referātā “SS *Jagdverband Ost* (1944–1945): gadījumizpēte” iztirzāja vācu slepeno dienestu lomu un darbību pretpadomju partizānu sagatavošanā Latvijas teritorijā. Autora skatījumā “SS *Jagdverband Ost*” bija pretrunīga attieksme pret kureliešu vienībām, ar kurām tā sākumā sadarbojās,

bet vēlāk piedalījās to likvidēšanā. Ievērtību pelna viņa atzinums, ka latviešu līdzdalību "SS *Jagdverband Ost*" noteica antikomunistiskā un nacionālistiskā nostāja. Vairākas grupas pēc kara dažus gadus turpināja cīņu pret padomju varu kā "mežabrāļi".

Konference visai uzskatāmi parādīja, ka pēdējā laikā ievērojami kvalitatīvāki ir kļuvuši vēsturnieku pētījumi par vācu okupācijas laika svarīgākajām problēmām Latvijā. Nolasītajos referātos tika ieskicēti jauni pētniecības virzieni un izteiktas daudzas jaunas ierosmes. Taču Latvijas vēsturniekiem vēl daudz kas jā dara, lai varētu uzrakstīt plašu, stingri zinātnisku un apkopojošu darbu par vācu okupāciju Latvijā, kas būtu brīvs no visāda veida mītiem un kurā katrai problēmai būtu ierādīta tā vieta, kādu tā pelna pēc nozīmīguma. Turklāt jāapzinās, ka Latvijas vēsture Otrā pasaules kara gados ir integrāla Eiropas vēstures sastāvdaļa. Tāpēc visi jautājumi jārisina Eiropas vēstures norišu kontekstā, iespējami plaši jāizmanto salīdzināmā metode. Latvijas vēsturnieku svarīgākais un neatliekamākais uzdevums ir izsakāms divos vārdos – sakārtot un iekļaut.

Inesis Feldmanis

Latvijas Republikas Valsts prezidentes VAIRAS VĪĶES-FREIBERGAS uzruna konferences dalībniekiem

Augsti godātais rektora kungs! Komisijas priekšsēdētāja kungs! Cienījamie konferences dalībnieki! Ekselences! Dāmas un kungi!

Pēc Latvijas vēsturnieku iniciatīvas šodien Latvijas Universitātes Lielajā aulā kopā sanākuši vēsturnieki no Latvijas, ASV, Vācijas, Izraēlas, Zviedrijas, Krievijas, Lietuvas, Somijas un vēl citām valstīm, lai analizētu un vērtētu ļoti sarežģītu un pretrunīgu laikposmu Latvijas vēsturē – nacistiskās Vācijas okupācijas periodu no 1941. gada līdz 1945. gadam.

Latvijas vēsture 20. gadsimtenī ir bijusi sarežģīta un smaga. Tika pārdzīvota revolūcija Krievijā, Pirmais pasaules karš, Otrais pasaules karš, padomju okupācija, nacistiskās Vācijas okupācija, vēlreiz padomju okupācija un aneksija. Šie notikumi atstāja sekas uz Latvijas ekonomisko attīstību, iedzīvotāju demogrāfisko sastāvu, sabiedrības vērtību sistēmu un morāli.

Otrais pasaules karš, komunistu un nacistu okupācijas režīms atnesa līdz tam nepieredzētas ciešanas un postu ne vien Latvijai, bet arī daudzām citām Eiropas valstīm. Miljoniem cilvēku tika iznīcināti karalaukos, tika sagrauta tautsaimniecība, gruvešos pārvērstas pilsētas un ciemi. Latvijas specifika bija tā, ka, nomainot viens otru, valsti okupēja abi savā starpā karojošie totalitārie režīmi, kam katram bija savs mērķis, bet neviens no tiem neparedzēja Latvijas valstiskuma atjaunošanu.

Latvijas valsts un tās iedzīvotāji pret savu gribu tika ierauti kara dzirnāvās un kļuva par nacistu un komunistu režīma upuriem. Otrā pasaules kara gados Latvija zaudēja gandrīz trešo daļu savu iedzīvotāju, vairāk nekā simttūkstoši krita kaujas laukā, cīnoties zem sveša karoga.

Nacistu okupācijas laiks Latvijā ir saistīts ne tikai ar 20. gadsimta, bet ar visu laiku lielāko ļaunumu – ar holokaustu. Tā bija nacistiskās Vācijas režīma realizēta politika, kas smagi skāra ne tikai Latviju, bet arī pārējās okupētās Eiropas valstis – Poliju, Lietuvu, Igauniju, Čehoslovākiju, Ungāriju un citas. Ebreju iedzīvotāji masveidā tika iznīcināti šajās zemēs. Latvijā un daudzās citās valstīs ir zināms, kas kara laikā notika Rumbulā, Biķernieku mežā, Šķēdes kāpās un citās vietās, kur gāja bojā ne tikai Latvijā tolaik dzīvojošie ebreji, bet arī ļoti daudzi, kas tieši šim nolūkam tika atvesti no citām Eiropas malām. Pateicoties Latvijas Vēsturnieku komisijas atsevišķu pētnieku pūliņiem, mēs zinām par šīm vēstures tumšajām lappusēm un zinām daudz vairāk, nekā tas bija iespējams pirms neatkarības atjaunošanas. Ir skaidrs, ka tā bija nacistu centralizēti organizēta, vadīta un izpildīta akcija, kurā tika iesaistīti arī vietējie iedzīvotāji.

Es ceru, ka holokausta pētniecība Latvijā, pateicoties Vēsturnieku komisijas aktivitātēm, sekmīgi turpināsies un mēs pakāpeniski, laužot mītus un stereotipus, tuvosimies objektīvai vēsturiskajai patiesībai. Tādā veidā Latvija apliecinās savu toleranci, savu uzticību demokrātijai un vispārējām cilvēciskām vērtībām.

Pētot tā saucamos vācu laikus, vēsturnieki un sabiedrība Latvijā pievērš uzmanību arī tādiem jautājumiem kā kolaboracionisms, pretošanās kustība un Latviešu leģions.

Tik tiešām, nacistu okupācijas sākumposmā daudzi Latvijas iedzīvotāji, atceroties 1940.–1941. gadā pastrādātos padomju varas noziegumus, ienākošo vācu armiju sagaidīja kā atbrīvotāju no komunisma jūga. Šādu tēlu centās sekmēt un izplatīt arī nacistu propagandas mašīna. Tomēr drīz vien sekoja latviešu tautas vilšanās, jo Vācija izturējās pret Latviju kā kara laupījumu, pat nedomājot atjaunot tās valstiskumu, neatdeva atpakaļ padomju varas konfiscētos īpašumus, tāpat aizliedza izkārt pie mājām sarkanbaltsarkanos karogus, kā tas bija noticis jau komunistu okupācijas laikā. Un tā joprojām. Jau 1941. gada nogalē Latvijā sākās nacionālā pretošanās kustība vācu okupācijas režīmam. 1943. gadā tika izveidota Latvijas Centrālā padome, protams, pilnīgi slepeni, kam bija būtiska nozīme pretošanās kustības koordinācijā, bet ko atmaskoja un iznīcināja gestapo.

1943. gada sākumā pēc Ādolfa Hitlera pavēles sāka formēt Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Leģiona veidošana un darbība jāskata un jāvērtē ciešā kontekstā ar nacisma režīma vispārējo realizēto politiku. Sākoties grūtībām Austrumu frontē, Vācija, pārkāpjot starptautiskos līgumus un konvencijas, nelikumīgi mobilizēja savos Bruņotajos spēkos okupēto apgabalu iedzīvotājus. Latviešu leģions nebija nekāds izņēmums. Līdzīgas vienības veidoja arī no franču, ukraiņu, valoņu, ungāru, itāliešu, serbu, igauņu un citu okupēto zemju iedzīvotājiem. Latviešu leģionāri cīnījās pret Padomju Savienību, viņi cīnījās pret to, lai viņu zemē atkal neatgrieztos ienīstais komunistu režīms, ko viņi pazina kā terora izpausmes, Staļina laika režīmu.

Leģionāri necīnījās pret Rietumu lielvalstīm – ASV un Lielbritāniju, tieši otrādi – viņi cerēja ar savu cīņu iegūt Rietumu lielvalstu atzinību un atbalstu saviem neatkarības centieniem, viņi cerēja uz atbalstu Latvijas valstiskuma atjaunošanai. Latviešu leģionāri nekad nav cīnījušies par nacionālsociālistiskās Vācijas kara mērķiem, kuri viņiem bija maz saprotami un miglaini, viņi katrā ziņā necīnījās par Hitlera “Jaunās Eiropas” idejām. Viņi nekad nav bijuši nacisti, bet gan drīzāk, apstākļu spiesti, tika iesaistīti vācu un padomju karā kā tās zemes iedzīvotāji un dzīvais spēks, kas šeit bija parocīgi pieejams un izmantojams frontē par lielgabalu.

Domāju, ka šodienas starptautiskās vēsturnieku konferences uzdevums ir vispusīgi izvērtēt nacistu okupācijas laiku Latvijā, mēģinot rast atbildi uz līdz šim līdz galam neskaidriem un pretrunīgiem jautājumiem, un tādu vēl ir daudz. Mums jāsaprot, ka Latvijai 20. gadsimtā atšķirībā no citām valstīm bija divi ienaidnieki reizē – nacisti un komunisti. Abi šie totalitārie režīmi ir atstājuši briesmīgas pēdas Latvijas vēsturē.

Es ceru, ka šī konference rosinās apskatāmās tēmas tālāku pētniecību, jaunas idejas un uzmundrinās pašmāju un ārvalstu vēsturniekus turpmākajā darbā.

Vēlu jums visiem sekmes šīs konferences darbā un jūsu pētniecības darbā vispār!

Pirmā plenārsēde

**NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS
POLITIKA LATVIJĀ:
AVOTI UN HISTORIOGRĀFIJA**

1st plenary session

**NAZI GERMAN OCCUPATION
POLICY IN LATVIA:
SOURCES AND HISTORIOGRAPHY**

Antonijs Zunda

Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā

Kaut arī kopš Otrā pasaules kara beigām pagājis gandrīz sešdesmit gadu, jautājums par nacistiskās Vācijas politiku Latvijā, kā arī citās okupētajās Eiropas valstīs 1939.–1945. gadā nav zaudējis aktualitāti. Daudzās valstīs, to skaitā arī Latvijā, ik pēc zināma laika parādās arvien jauni vēsturnieku pētījumi. Mūsdienās, pateicoties Latvijas Vēsturnieku komisijas pētnieku aktivitātēm, Latvijā ir novērojams īpaši liels pētījumu skaita pieaugums par apskatāmo tēmu. Latvijas Universitātē tiek izstrādātas piecas doktora disertācijas.

Vācu režīma politikas izvērtējums historiogrāfijā ir sarežģīta problēma. Bieži vien vienu un to pašu notikumu vēsturnieku dažādu skolu pārstāvji interpretē atšķirīgi. To ietekmējuši daudzi faktori. Pētniecības skolu vai virzienu konceptuālās nostādnes ir atkarīgas ne vien no metodoloģiskajiem principiem, politiskās pārliecības, ideoloģijas, bet arī no valsts, kurā šis pētījums tiek veikts, dažkārt no paša pētnieka biogrāfijas (t.i., vai viņš ir vai nav piedalījies aprakstītajos notikumos). Kopumā vācu okupācijas varas politikas Latvijā historiogrāfiju nosacīti var iedalīt četrās grupās: padomju perioda darbi, latviešu trimdas autoru pētījumi, ārvalstu vēsturnieku atziņas, kā arī Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas veiktie pētījumi.

Jāatzīmē, ka analizējamās historiogrāfijas raksturīga iezīme ir ne tikai nosaukto vēsturnieku grupu atšķirīgā pieeja problēmu izvērtējumā (kas būtu izskaidrojama ar tās pārstāvju dažādo politisko orientāciju, avotpētniecisko bāzi un metodēm), bet pat viena virziena ietvaros. Īpaši tas raksturīgs trimdas pārstāvjiem. Tā, piemēram, A. Silgaiļa, R. Bangerska, V. Hāznera, O. Dankera darbos un atmiņās, kas tika izdotas drīz vien pēc Otrā pasaules kara, secinājumi par nacistiskās Vācijas okupācijas politiku Latvijā būtiski atšķiras no 80.–90. gadu autoru – A. Ezergaiļa, M. K. Baltais, H. Biezā un K. Kangera atziņām.

Pamatā vēsturnieki pievērsušies dažādu apskatāmās problēmas aspektu izpētei. Analizējot tēmas pētniecības vispārējās tendences, var konstatēt, ka lielākajā daļā darbu tiek aplūkota nacistiskā režīma militārā politika Latvijā. Te galvenā problēma ir Otrā pasaules kara laikā dažādos Vācijas militārajos formējumos iesaistīto Latvijas

iedzīvotāju darbības novērtējums. Kā atzīmē ievērojams šī jautājuma pētnieks K. Kangeris, tad problēmai nav tikai akadēmisks raksturs, bet tā ir cieši saistīta ar aktuālo politiku, sevišķi ar Latvijas starptautiskajām attiecībām. "Lai Latvija virzītos uz Eiropu – iekļūtu Eiropas Savienībā –, no tās prasa, lai tā izvērtētu savu neseno vēsturi."¹

Profesors H. Strods, vērtējot Latviešu leģionu izveidošanu, kā arī Latvijas pilsoņu iesaukšanu PSRS militārajos formējumos, atzīmē, ka "Latviešu karavīru nelikumīgā, plašā mobilizācija un iesaistīšana abu noziedzīgo, totalitāro režīmu karā bija lielākā no 20. gs. latviešu tautas traģēdijām"². Latviešu cīņas gan boļševiku, gan nacistu pusē notika zem sveša karoga. Atšķirīgs viedoklis ir trimdas vēsturniekam I. Kažociņam, kas savā darbā "Latviešu karavīri zem svešiem karogiem, 1940–1945" uzsver: "Latviešu leģiona karavīri bija drosmīgi un uzticīgi kalpojuši Vācijas Bruņotajos spēkos, jo tie bija devuši viņiem vienīgo iespēju cīnīties pret savas tautas iznīcinātājiem – komunistiem. Latvieši bija cerējuši ar savām asinīm izcīnīt tautai tiesības atjaunot komunistu izpostīto valsti."³

Precīzas atbildes nav arī uz jautājumu par latviešu karavīru skaitu, kas karoja nacistiskās Vācijas pusē. K. Kangeris savos pēdējos pētījumos raksta, ka kopumā vācu okupācijas laikā 1941.–1945. gadā aptuveni 110 000 latviešu tautības kādreizējo Latvijas pilsoņu dienēja vācu militārajos formējumos.⁴ Savukārt U. Neiburgs uzskata, ka kopumā tādu bijis ap 115 000 cilvēku.⁵ Vēsturnieks A. Ezergailis savos pētījumos norāda 140 000 vīru.⁶ Pulkvedis A. Silgailis grāmatā "Latviešu leģions" uzskata, ka dažādos Vācijas militārajos formējumos bijuši iesaistīti aptuveni 148 000 Latvijas pilsoņu, kas bija 8% no iedzīvotāju kopskaita.⁷ H. Strods domā, ka tādu bija 150 000.⁸

Nozīmīgu ieguldījumu patiesības noskaidrošanā, vai latviešu militārie formējumi Vācijas Bruņotajos spēkos vairākumā bija brīvprātīgie vai mobilizētie, devis A. Ezergailis, K. Kangeris, M. K. Baltais u.c. A. Ezergailis uzskata, ka šie jautājumi pēc kara beigām ir ik pēc zināma laika diskutēti Rietumos un kopš neatkarības atgūšanas tie ir svarīgi arī latviešiem Latvijā. Emigranti ir allaž centušies uz šo jautājumu atbildēt noliedzīgi, bet sastapušies ar naidīgu un neticīgu pasauli.⁹

Lai gan Ā. Hitlera pavēlē izveidot Latviešu SS leģionu bija norādīts uz brīvprātību, A. Ezergailis atzīmē, ka vācieši, to neievērojot, tūlīt organizēja iesaukšanu. Jau 1943. gada februārī izziņoja 1919.–1924. gadā dzimušo mobilizāciju, vēlāk to paplašinot ar 1906.–1926. gadā dzimušajiem. Pirms Rīgas krišanas ģenerālis F. Jekelns pavēlēja iesaukt 1900.–1905. gadā dzimušos. Gaisa izpalīgos iesauca 1927.–1928. gadā dzimušus zēnus.

A. Ezergailis ir pārliecināts, ka ar šādiem lēmumiem Vācija pārkāpa Hāgas starptautisko konvenciju. Kaut arī tā maskēja iesaukšanu savos Bruņotajos spēkos ar A. Rozenberga 1941. gada 19. decembra darba likumu, kas pieļāva okupēto zemju iedzīvotāju iesaistīšanu darba vienībās, tā tomēr bija starptautiski atzītu likumu neievērošana. Iesauktie galvenokārt nonāca leģionā un citās militārās vienībās.¹⁰

Papildinot A. Ezergaili, vēsturnieks U. Neiburgs atzīmē, ka kara sākumā daļa latviešu karavīru bija brīvprātīgie, kas iestājās kārtības dienesta (policijas) bataljonos un iesaistījās cīņās Austrumu frontē no Somu līča līdz pat Melnajai jūrai. Bez Vācijas izdotajiem “Noteikumiem par darba pienākumu ieviešanu ieņemtajos Austrumu apgabalos” iesaukšanu motivēja arī ar Latvijas Karaklausības likuma ievērošanu. Diskutējot par brīvprātības principu, U. Neiburgs atgādina, ka tas tomēr pastāvēja visu karalaiku.

Pēc K. Kangeras domām, tas, ka vācu okupācijas vara visur lietoja apzīmējumu “brīvprātīgie,” bijis tikai māņu manevrs, lai slēptu lietas patieso būtību, proti, ka mobilizācijas akcijas “dienestam ar ieroci” bija nelikumīgas. Arī pasaulei (un arī nākamajām paaudzēm!) ar vārdu “brīvprātīgie” bija jādara zināms, ka viss taču noticis “likumīgi” un “brīvprātīgi”.¹¹

Trimdas profesionālā militārā vēsturnieka I. Kažociņa koncepcija par leģiona veidošanu maz atšķiras no Latvijas jaunākās paaudzes vēsturnieku uzskatiem. Arī viņš atzīst, ka komunistu valdības nodarītais posts Latvijai Baigā gada laikā nodrošināja nacistu okupācijas sākuma posmā brīvprātīgo pieplūdumu Vācijas militārajos formējumos. 1941. gada septembrī jau bija saformēti pirmie trīs kārtības dienesta bataljoni. Latviešu karavīri, pēc I. Kažociņa domām, bija pārliecināti, ka bataljoni būs pirmās vienības atjaunojamajā Latvijas armijā.¹²

Situācijai Austrumu frontē pasliktinoties, kara apstākļi prasīja arvien lielāku latviešu karavīru skaitu un brīvprātīgo sāka pietrūkt. Tāpēc 1943. gada februāra vidū ģenerālkomisārs O. H. Drekslers izsludināja pirmo iesaukšanu it kā darba dienestā, kas faktiski nozīmēja iesaukšanu vācu militārajos formējumos. I. Kažociņš konstatējis, ka īstenībā iesauktajiem nedeļa ne izvēli, ne brīvprātību. Nepakļaušanās gadījumā tos sodīja un nosūtīja uz Salaspils koncentrācijas nometni.¹³

Kaut arī par Latviešu leģiona vēsturi ir neskaitāmi pētījumi, neskaidrību un pretrunu vēl ir daudz. Ass diskusiju objekts ir jautājums, vai leģions pieskaitāms SS karaspēkam. Pēc Nirnbergas Kara tribunāla principiem SS tika pasludināta par noziedzīgu organizāciju, tātad arī visi Latviešu leģiona karavīri skaitījās kara noziedznieki. A. Ezergailis dokumentu krājumā “Latviešu leģions ..” ar ASV arhīvos atrasto materiālu palīdzību cenšas apstrīdēt šo apgalvojumu. Viņš atzīmē: “Latvieši apstrīdēja *nacisma* apzīmējumu divējādi. Pirmkārt, noliedzot, ka latviešu karavīri bija nacisti. Un, otrkārt, apgalvojot, ka Latviešu SS brīvprātīgo leģions nebija SS un brīvprātīgs. Kā daudzi latviešu dokumenti un memorandi norādīja, starp latviešu SS un vācu *Waffen SS* bija daudz atšķirību.”¹⁴

Arī K. Kangeris savos pētījumos uzsvēris, ka tūlīt pēc Vācijas kapitulācijas un baltiešu karavīru atbrīvošanas no gūsta ASV un britu militārās un politiskās iestādes gadiem ilgi diskutējušas, kā izturēties pret šo militārpersonu grupu. Īpaši sarežģītas

šīs diskusijas bija attiecībā uz *Waffen SS* formējumiem piederīgajiem. 1950. gada 12. septembrī ASV Pārvietoto personu komisija nonāca pie šāda secinājuma: "Baltijas ieroču SS vienības (Baltijas leģioni) to mērķa, ideoloģijas, darbības un sastāva kvalifikācijas ziņā ir uzskatāmas par savrupām un no vācu SS atšķirīgām vienībām, tādēļ komisija tās neuzskata par ASV valdībai naidīgu kustību saskaņā ar Likuma par pārvietotām personām 13. paragrāfā izdarīto labojumu."¹⁵

Kanādas vēsturnieks H. Otto no Vācijas arhīvos atrastajiem dokumentiem konstatē, ka vācu militārā vadība nekad nepieskaitīja Latviešu leģionu īstajiem SS formējumiem. To apstiprina arī tas, ka leģiona ģenerālinspektors obergruppenfirers R. Bangerskis, kā arī citi leģiona latviešu vecākie virsnieki nebija nacistu partijas biedri.¹⁶

Detalizēti šim jautājumam pieiet M. K. Baltais. Viņa atzīmē, ka īstās SS karaspēka daļas bija nacistu partijas elitārais militārais spēks, Ā. Hitlera personiskā garde. *Waffen SS* daļās, kam pieskaita arī Latviešu leģionu, 1944. gada oktobrī bija 38 divīzijas ar aptuveni 910 000 karavīru. Tas nebija kaut kāds elitārs formējums. Vācija vienkārši nolēma no okupēto valstu iedzīvotājiem veidojamos militāros formējumus ieskaitīt *Waffen SS*. Šajās karaspēka daļās nebija arī tādas ideoloģiskās un politiskās atlases kā SS vienībās. M. K. Baltais sastādītajā krājumā atlasītie dokumenti no dažādu valstu arhīviem atspēko apgalvojumu par latviešu formējumu piederību SS karaspēka vienībām.¹⁷

Izvērtējot ar Latviešu leģionu saistīto jautājumu izpēti historiogrāfijā, var konstatēt, ka mūsdienās nav kompleksa darba par šo ļoti sarežģīto un kontraversālo vēstures problēmu. Atsevišķi autori, kā, piemēram, K. Kangeris, A. Ezergailis, U. Neiburgs, M. K. Baltais u.c., apskata tikai vienu vai vairākus šī jautājuma aspektus. Uz visaptveroša, dziļi analītiska darba statusu nevar pretendēt arī Toronto 70.–80. gados izdots daudzsējumu dokumentu un atmiņu krājums "Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā".¹⁸ Ievērojot pasaules preses regulāros uzbrukumus Latvijai, par Latviešu leģionu ir nepieciešams vispusīgs pētījums, kurā būtu izmantoti Krievijas, Vācijas, ASV, Lielbritānijas un Latvijas arhīvu dokumenti. Rakstot jaunu leģiona vēsturi, tas jādara atbilstoši visiem faktoriem, kas ietekmēja šo procesu – ka Latvija bija divreiz okupēta; ka tā bija zaudējusi savu valstiskumu; ka ar pilnu jaudu strādāja nacistiskās Vācijas propagandas mašīna utt.

Izvērtējot vācu okupācijas varas politiku Latvijā un tās galveno problēmjautājumu izpēti historiogrāfijā, jāatzīmē, ka vēsturnieki diezgan lielu uzmanību ir pievērsuši arī tādai smagai problēmai kā kolaboracionisms. Tā bija vairāk vai mazāk tipiska parādība visās okupētajās Eiropas valstīs. Kolaborācijas jautājumiem Latvijā pievērsušies K. Kangeris, I. Šneidere, R. G. Vaits, M. Kotts, E. Pelkaus u.c. K. Kangeris uzskata, ka okupētajās Baltijas valstīs vērojamas visas kolaborācijas formas: neit-rālā, beznoteikumu, zināmu noteikumu izvirzīšana sadarbībā ar okupācijas varu un

taktiskā kolaborācija.¹⁹ Uz Latviju var attiecināt arī poļu vēsturnieka Č. Madajčika izstrādāto tipoloģizācijas shēmu, kas okupēto valstu iedzīvotāju rīcību raksturo šādi: brīvprātīga vai piespiedu kolaborācija; okupētās zemes interesēm kaitīga lojalitāte; ar kara realitātēm saistīta pielāgošanās vai no tās izrietoša pasivitāte; pašaizsardzība, kad nacionālā eksistence apdraudēta; bēgšana uz ārzemēm u.c.²⁰

K. Kangeris pievērš uzmanību tam, cik sarežģīta un pretrunīga ir bijusi atsevišķu politiķu rīcība okupācijas apstākļos. Viņi vienlaikus bijuši gan kolaboranti, gan pretošanās kustības dalībnieki. Spilgts piemērs ir “Pērkonkrusta” vadītājs G. Celmiņš. Okupācijas sākumposmā viņš atgriezās Latvijā kopā ar vācu armiju un atbalstīja nacistu politiku, bet pēc gada jau organizēja pretošanās kustību. Līdzīgi rīkojās arī atsevišķi Zemes pašpārvaldes darbinieki, kuri pildīja gan vācu iestāžu uzdevumus, gan sadarbojās ar nozīmīgāko nacionālās pretošanās kustības organizāciju Latvijas Centrālo padomi (LCP).²¹

Bijušais Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks M. Kotts uzskata, ka kolaborācija Latvijā no citām Eiropas zemēm atšķīrās ar motivāciju. Latvieši izvēlējās sadarbību ar nacistu režīmu, jo tādējādi cerēja atjaunot savu valstiskumu un atriebt pārdarījumus pirmās padomju okupācijas laikā.²²

Trimdas vēsturnieks H. Biezais kolaborācijas tēmai pievērsies grāmatā “Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis”. Tajā viņš analizē latviešu lomu Vācijas okupācijas pārvaldē, izvērtē O. Dankera, A. Valdmaņa un bijušā Latvijas Valsts prezidenta A. Kvieša darbību. Autors arī pievērsies tautas noskaņojuma pētīšanai, parādot, kā tas pakāpeniski mainījās – no sākuma bija sajūsma, bet tad – vilšanās. H. Biezais negatīvi vērtē gan Latviešu leģionu, gan latviešu citu militāro formējumu izveidi Vācijas Bruņotajos spēkos. Autors konstatē: “Ar okupācijas laiku latviešu tautas vēsturē ir ierakstīta sevišķa lapaspuse. Tās bija nelielas grupas, kas sadarbojās ar okupācijas varu, tās tomēr nestāv ārpus savas tautas. Šie cilvēki par savu darbību nav atbildīgi tikai savai sirdsapziņai. Kolaborācijas jautājums nav subjektīvas morāles jautājums.”²³

Arī L. Siliņš no Zviedrijas, kas pamatā pievērsās pretošanās kustības vēsturei, atsevišķos rakstos iedziļinās kolaborācijas jautājumos. Viņš – līdzīgi kā H. Biezais – kritiski vērtē latviešu pašpārvaldes darbību, Latviešu leģiona izveidi, kā arī atsevišķu politiķu sadarbību ar nacistisko okupācijas režīmu. L. Siliņš atzīmē, ka ģenerālis O. Dankers nekalpoja ne Latvijai, ne latviešu tautas interesēm jau no pirmās viņa darbības dienas pašpārvaldē. Arī A. Valdmaņa darbību L. Siliņš vērtē negatīvi.²⁴

Izvērtējot kolaboracionisma izpēti historiogrāfijā, var piekrist K. Kangerim, ka jautājums ir sarežģīts. Lai objektīvi atspoguļotu tālaika notikumus, jāiedziļinās gan ekonomiskajos un politiskajos, gan arī psiholoģiskajos apstākļos Latvijā. K. Kangeris

uzsver, ka jāsaprot tālaika konteksts. Latvijas situāciju sarežģī arī tās divreizējā okupācija, kas apgrūtināja sabiedrības orientāciju un pareizu lēmumu pieņemšanu. Pret ko Latvijas iedzīvotājam karalaikā vajadzēja būt lojālam: pret Vācijas veidoto Jauno Eiropu, Padomju Savienību vai neatkarīgu Latvijas valsti, kura tajā laikā nepastāvēja. Vācijas okupācijas vara solīja miglainu vietu Jaunajā Eiropā, PSRS – iepriekšējā režīma atjaunošanu, bet Rietumu demokrātiskās valstis par Latvijas nākotni vispār klusēja.

Nacistu okupācijas periodā Latvijas Centrālā padome bija viens no nozīmīgākajiem nacionālās pretošanās centriem. Tā tika dibināta 1943. gada augustā, konsekvēnti iestājās par Latvijas valstiskuma atjaunošanu un cīnījās kā pret nacistisko, tā arī padomju okupāciju. Šī jautājuma izpētē būtisku ieguldījumu devis E. Andersons un L. Siliņš. Īpašu ievērtību pelna viņu kopdarbs "Latvijas Centrālā padome", kas izdots Zviedrijā 1994. gadā.²⁵ Tajā uzsvērts, ka LCP bija vienīgā demokrātiskā, nacionālā pretošanās kustība okupācijas apstākļos, kas varēja runāt visas latviešu tautas, kā arī Latvijas valsts vārdā, atsaucoties uz brīvās Latvijas Satversmes likumiem. Tā bija vienīgā pretošanās kustība Latvijā, kurai bija sakari ar ārzemēm, to skaitā Rietumvalstu valdību pārstāvjiem.

Bez politiskām aktivitātēm nozīmīgākais darbs, ko veica LCP, bija latviešu bēgļu glābšanas akcija pāri Baltijas jūrai, organizējot laivu braucienus no Kurzemes uz Zviedriju. Vairāk nekā 120 laivu un citu peldlīdzekļu no 1942. gada līdz 1945. gadam ieradās Zviedrijā. Pēc Zviedru–latviešu palīdzības komitejas datiem, 1945. gada maijā Zviedrijā bija reģistrēti 4559 bēgļi no Latvijas.²⁶

Militārā pretošanās nacistu režīmam ir saistīta ar kureliešu darbību. Izvērsti vērtējums kureliešu darbībai dots H. Biezā grāmatās un rakstos. Viņš uzskata, ka kurelieši, no vienas puses, pildīja vācu izlūkdienesta uzdevumus, bet, no otras puses, bija iecerēti kā topošs militārs spēks Latvijas neatkarības izcīnīšanā kara beigās.²⁷ H. Biezais arī atzīmē, ka jau no pirmajām organizēšanas dienām kureliešu vadītājiem bija izteikti nacionāla apziņa un mērķi, lai gan formāli un faktiski viņiem bija saistība ar Vācijas militārajām iestādēm. Kureliešiem bija nereāli plāni – kara beigu posmā cīnīties kā pret vācu režīmu, tā pret padomju karaspēku un, izmantojot abu novājināšanos, panākt Latvijas valstiskuma atjaunošanu. Viens no kureliešu līderiem K. Upelnieks bija pārliecināts, ka Otrā pasaules kara beigās var atkārtoties 1918.–1919. gada scenārijs un tajā kurelieši būs nacionālās armijas kodols.

Starp ģenerāli J. Kureli un R. Bangerski bija ideoloģiska un politiska plaisa. Kurelieši cerēja uz vācu un krievu sabrukumu kara beigās, bet R. Bangerskis un A. Silgailis savukārt cīnījās kopā ar nacistisko Vāciju pārliecībā, ka tā karu uzvarēs un pēc tam, ievērojot leģionāru varonīgās cīņas, arī Latvijai ierādīs vietu Jaunajā Eiropā. Tās bija divas nesavienojamas koncepcijas, un tādas tās palika līdz kara beigām.²⁸

Historiogrāfijā atrodamie darbi liecina, ka līdz šim nepietiekama uzmanība ir pievērsta nacionālās pretošanās kustības izpētei un izvērtēšanai. Padomju historiogrāfijā šie jautājumi ir vai nu noklusēti, vai traktēti izkropļotā, ideoloģizētā formā, pamatos akcentējot sarkano partizānu cīņas un “buržuāzisko nacionālistu nodevību”. Savukārt daļai trimdas autoru darbu ir izteikti nacionālpatriotiska ievirze, kas arī nesniedz problēmas objektīvu izgaismojumu. Pretošanās kustības vērtējumā dominē divi viedokļi: pirmais – tā bija visaptveroša un centralizēta, un tajā bija iesaistīts daudz cilvēku; otrais – tā tomēr bija vāja un nenozīmīga. Nepietiekami objektīvi izvērtēta arī to politisko un sabiedrisko darbinieku rīcība, kuri vācu okupācijas periodā balansēja starp kolaborāciju un pretošanos.

Interesantas domas par nacionālo pretošanās kustību Latvijā karalaikā ir izteicis K. Kangeris. Viņš uzskata, ka to ietekmēja arī Rietumvalstu un PSRS vienošanās atbalstīt tikai tās kustības, kas sadarbojās ar Maskavu. Un, kaut arī Rietumvalstu slepenie dienesti saņēma daudz vērtīgu dokumentu no baltiešu pretošanās kustībām, Rietumi nespēja kaut ko reālu solīt pretī, jo bija akceptējuši, ka Baltijas valstis pēc Otrā pasaules kara paliks PSRS sastāvā.²⁹ Nacionālās pretošanās kustības vēstures tālākas izpētes nepieciešamību nosaka arī pašreizējā politiskā situācija Latvijā, mūsu valsts ārpolitiskās prioritātes, kā arī sabiedrības integrācijas uzdevumi. Jāatbrīvojas no aizspriedumiem, pārspīlējumiem un deformētiem apgalvojumiem gan par latviešu tautas izteikto kolaboracionismu, gan arī tās lielo pretošanos okupācijas režīmam.

Analizējot pētāmās problēmas historiogrāfiju, jāatzīmē, ka vēsturnieku uzmanība ir bijusi pievērsta arī kara noziegumiem, īpaši holokaustam Latvijā. Viens no nozīmīgākajiem pētījumiem ir A. Ezergaila darbs “Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944”. Tā ievadā autors atzīmē: “Izpratne par holokaustu Latvijā ir svārstījusies no nolieguma līdz pārspīlējumam, no iespējamā līdz neiespējamajam. Šī darba mērķis ir diskusiju un izpratni novirzīt iepretim centram, uz pieņemamības sfēru.”³⁰ A. Ezergailis uzskata, ka holokausta pētniekiem jāsakaras ar diviem grūti pārvaramiem šķēršļiem, t.i., jāatspēko mīti, ko radījušas nacistiskās Vācijas un PSRS propagandas iestādes.

A. Ezergailis arī uzsver, ka viņa darbs ir atspēkojums tiem vēsturniekiem, kas apgalvo, ka ebrejus Latvijā nogalināja pēc vietējo iniciatīvas, pat pret vācu gribu un nodomiem. Starpvaru laiks Latvijā faktiski neeksistē. Nacistu speciālajām vienībām ierodoties Latvijā, tika dota pavēle mudināt latviešus uz ebreju nogalināšanu. Vācieši ir darījuši visu, lai atbildības pakāpe būtu neskaidra. A. Ezergailis apšaubā antisemitismu kā motīvu latviešu līdzdalībai holokaustā: “.. viņi tika pamudināti, viņiem pavēlēts un dota atļauja.” Ir pierādāms, ka visniknākie latviešu antisemitīti iznīcināšanas akcijās nepiedalījās.³¹

Viens no jautājumiem, par ko historiogrāfijā notiek diskusijas, ir nogalināto Latvijas ebreju skaits. Pēc A. Ezergaiļa domām, tas nepārsniedz 61 000 cilvēku, kas veido 65% no 1935. gadā Latvijā dzīvojošiem ebrejiem. Viņš uzskata, ka apmēram četri pieci tūkstoši ebreju no Latvijas 1944. gadā tika izvesti uz Vāciju. Savukārt cits kompetents holokausta izpētes speciālists M. Vestermanis, balstoties uz avotiem, atzīmē, ka nacistu okupācijas apstākļos bojā gājuši aptuveni 75 000 Latvijas Republikas ebreju tautības pilsoņu.³² Turklāt tas jāpieņem kā minimālais skaits, jo kara pirmajās nedēļās jau bija nošauti vairāki tūkstoši ebreju.

M. Vestermanis atzīst, ka svarīgs jautājums ir sabiedrības reakcija uz ebreju vajāšanu un fizisko iznīcināšanu. Pēc viņa domām, vienā sabiedrības polā atradās ekstrēmie antisemīti, no kuriem arī rekrutējās iznīcināšanas aparātam nepieciešamie kadri. Bet pretējā polā atradās tā sabiedrības daļa, kas ne vien nosodīja holokaustu, bet arī centās vajātajiem palīdzēt. "Starp abiem poliem atradās ne tikai vienaldzīgie, inertie, bet arī svārstīgie, kuru noskaņojuma un nostājas maiņu lielā mērā noteica politiskā konjunktūra, kas savukārt bija atkarīga no situācijas 2. pasaules kara frontēs."³³

Holokausta pētnieks L. Dribins cenšas dot atbildi uz to, kas vainojams ebreju iznīcināšanā Latvijā. Viņš uzsver, ka jau 1941. gada martā–aprīlī Ā. Hitlera uzdevumā vācu SS un drošības dienesta (SD) atbildīgi darbinieki izstrādāja plānu ebreju iznīcināšanai ieņemtajās teritorijās. Tas bija nacistiskās Vācijas organizēts un paveikts noziegums, kurā piedalījās arī kāda daļa latviešu. Kāpēc tā notika? Vācu oficiālā versija bija, ka tā esot latviešu atreibība par ebreju izdarībām padomju varas laikā, tā saucamajā Baigajā gadā. Tas bija nacistiem izdevīgs izskaidrojums, jo novēla visu atbildību uz latviešu nāciju.³⁴ L. Dribins piekrīt šajā jautājumā A. Strangam, ka ebreju iznīcināšana būtu notikusi pat tad, ja visa ebreju kopiena kā viens 1940. gada jūnijā būtu nolādējusi padomju okupantus. To paredzēja nacisma plāni, ka Otrā pasaules kara rezultāts būs ebreju rases iznīcināšana Eiropā.³⁵

Aplūkojot tēmu par vainīgumu un atbildību holokaustā, M. Vestermanis uzskata, ka tā prasa striktu un godīgu atbildi. Ebreju likteni neizšķīra Latvijā, un latviešu nostāja to pamatos nebūtu varējusi mainīt, tomēr jāapzinās, ka bez vietējo kolaboracionistu līdzdalības drausmīgajā asinsizliešanā nacistiem nebūtu izdevies tik ātri un radikāli padarīt Latviju *Judenfrei*.³⁶

Holokausta tēma atjaunotajā Latvijā ir kļuvusi par dažādu paaudžu vēsturnieku nozīmīgu izpētes objektu. Blakus fundamentālajiem A. Ezergaiļa, M. Vestermana, L. Dribina pētījumiem parādījušies interesanti R. Vīksnes, Dz. Ērgļa un citu autoru darbi. Holokausta problēmai mūsdienās ir ne vien zinātniska, akadēmiska, bet arī politiska nozīme. Latvijas sabiedrībai jāizprot un jāizvērtē gan sava nesenā sarežģītā vēsture, gan arī tās atsevišķu locekļu līdzdalība holokaustā. Bet absurdi ir runāt par

kolektīvo tautas vainu un kolektīvo atbildību. Jācer, ka tuvākajā nākotnē, izmantojot jaunus avotus, parādīsies daudzi interesanti darbi.

Nacistiskā okupācijas režīma saimnieciskās politikas izpētei Latvijā visnopietnāk pievērsies trimdā dzīvojošais A. Aizsilnieks. Viņš 60. gadu beigās Zviedrijā publicēja plaši zināmo grāmatu "Latvijas saimniecības vēsture 1914.–1945.", kurā ir arī nodaļa par vācu okupācijas laiku Latvijā.³⁷ Šī darba kvalitāti apstiprina tas, ka 2000. gadā Toronto izdotajā rakstu krājumā "Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940.–1990." saīsinātā veidā pārpublicēts šis A. Aizsilnieka pētījums. No ārvalstu vēsturniekiem apskatāmajai problemātikai pievērsies vācu pētnieks H. H. Vilhelms, kas 90. gadu vidū žurnālā "Latvijas Vēsture" publicēja vairākus rakstus.³⁸

A. Aizsilnieks atzīst, ka Vācijas saimnieciskā politika Latvijā un citās Baltijas valstīs okupācijas perioda sākumā bija diezgan pretrunīga un nekonsekventa, izņemot vienu – izsūknēt no Baltijas valstīm pēc iespējas vairāk saimnieciskā labuma. Saskaņota politika nebija iespējama tāpēc, ka ar šo jautājumu risināšanu nodarbojās vairākas Vācijas valdības iestādes un tām katrai bija atšķirīga pieeja un mērķi. Vācijas Četrgadņu saimniecības plāna vadītājs H. Gērings, pieņemot, ka karš ar PSRS turpināsies dažus mēnešus, ieteica okupētos apgabalus nesaudzīgi ekspluatēt. Viņa vadītā iestāde centās izvest no Latvijas pēc iespējas vairāk izejvielu un pārtikas produktu.³⁹

Plaši izmantojot Vācijas arhīvu dokumentus, H. H. Vilhelms ļoti kritiski vērtē nacistu realizēto saimniecisko politiku Latvijā. Viņš atzīmē, ka vācu Civilpārvalde atstāja spēkā visus PSRS valdības rīkojumus par īpašumu nacionalizāciju. Tikpat nepatīkams bija jautājums par atalgojuma nevienlīdzību starp vācu okupācijas iestāžu darbiniekiem un vietējiem iedzīvotājiem. Saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanos veicināja arī patvaļīgi noteiktās reihsmarkas un rubļa apmaiņas kurss, kas bija 1:10. Tāda politika, pēc H. H. Vilhelma domām, veicināja Latvijas un pārējo Baltijas valstu izputināšanu.⁴⁰

A. Aizsilnieks, balstoties uz plašiem statistikas materiāliem, pierāda, kā notika Latvijas izlaupišana. Latvijas kokmateriāli, pārtikas produkti, izejvielas un citas materiālās vērtības tika izvestas uz Vāciju. Bet liela daļa sviesta, labības, bekona, cukura, olu, konservu u.c. nonāca vācu armijas rīcībā. Vācu iestādes uzskaitīja un izveda no Latvijas ne tikai izejvielas un pārtiku, bet arī fabriku iekārtas un mašīnas. Tā aizvesti tika Rīgas finiera fabriku darbgaldi, elektromotori, ēvelmašīnas, munīcijas ražošanas tehnoloģiskā līnija utt.⁴¹

Būtisks jautājums, kam saimnieciskās politikas pētnieki pievērsuši uzmanību, ir īpašumu reprivatizācija. Latvijas uzņēmēji jau 1941. gada 17. jūlijā griezās pie Saimniecības komandas Rīgas vadītājiem ar lūgumu atjaunot īpašumu tiesības. Lielākie nacionalizēto uzņēmumu reprivatizācijas pretinieki bija H. Gērings un reihskomisārs H. Loze. Līdz 1942. gada beigām bija reprivatizēti tikai 238 sīktirdzniecības uzņēmumi. Tikai pēc

tam, kad Vācija sāka ciest nopietnu sakāvi Austrumu frontē, Ostlandes reihministrs A. Rozenbergs 1943. gada 18. februārī izdeva rīkojumu par privātīpašuma atjaunošanu Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Tas tika darīts ar vienu mērķi – veicināt ekonomikas aktivizēšanos, kā arī celt latviešu karavīru kaujassparu frontē. A. Rozenberga rīkojums tomēr bija ierobežots, jo noteica, ka reprivatizācija var notikt tad, ja tā nav pretrunā ar vispārības un kara saimniecības interesēm.⁴²

A. Aizsilnieks savā darbā pētījis vācu režīma naudas politiku, kredītiestāžu darbību, kooperāciju, nodokļu sistēmu, kā arī atsevišķu tautsaimniecības nozaru – lauksaimniecības, rūpniecības, mežsaimniecības, tirdzniecības, sakaru un transporta attīstību. Atsevišķi izdalīti jautājumi par darba apstākļiem un sociālo apdrošināšanu. Tas liecina, ka A. Aizsilnieka pētījums ir detalizēts un komplekss un aptver vācu okupācijas režīma politikas visas jomas.

Izvērtējot Vācijas īstenotās politikas sekas, A. Aizsilnieks secina, ka okupācijas vara nodarījusi Latvijas saimniecībai milzīgus zaudējumus. Tie bijuši aptuveni 660 miljoni ASV dolāru pēc to 1940. gada vērtības. Pēc PSRS Ārkārtējās komisijas aprēķiniem tie bijuši 20 miljardu pēckara padomju rubļu. A. Aizsilnieks atzīst, ka precīzus aprēķinus ir grūti izdarīt, jo nav objektīvas informācijas, kādas materiālās vērtības izvestas uz Vāciju, cik izlietotas armijas vajadzībām, cik karalaikā iznīcinātas.⁴³

Nacistiskā okupācijas režīma kultūrpolitika Latvijā kara gados līdz šim nav bijusi daudzu vēsturnieku pētījumu priekšplānā. Tikai atsevišķi pētnieki, piemēram, K. Kangeris, I. Šķiņķe un V. Zariņš, pievērsuši uzmanību šim jautājumam. 1996. gada oktobrī starptautiskās zinātniskās konferences laikā Jūrmalā K. Kangeris nolasīja apjomīgu referātu "Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpausme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā". Tajā viņš atzīmēja, ka Vācijas kultūrpolitika okupētajās Baltijas valstīs perspektīvā galvenokārt saistījās ar to kolonizēšanu, pārvācošanu un pievienošanu Vācijas reiham.⁴⁴

Vienmēr un visur diezgan skaidri iezīmējās viena vadlīnija – uzsvērt vācu kultūras pārākuma nozīmi Baltijā, vienlaikus noniecinot latviskā lomu. Arī austrumu apgabalu reihministrs A. Rozenbergs, kam bija baltu izcelsme, pakļāvās nacistu režīma vadošajām nostādnēm un pretēji savai agrākajai pārliecībai 1941. gada rudenī uzsvēra, ka austrumu zemēs nav savas patstāvīgas kultūras, bet ir tikai vācu un krievu kultūras atdarinājumi. Vēstures mācīšana skolās tika pakļauta stingrai pārraudzībai. Latvijas vēstures institūtu likvidēja, pārvēršot to par vēstures dokumentu krātuvi. Universitātē bija izdoti speciāli vēstures mācīšanas noteikumi. Kopumā kultūras un izglītības iestādes nonāca stingrā okupācijas pārvaldes uzraudzībā. Aizliedza lietot tādus jēdzienus kā Latvijas Republika un Latvijas valsts, drīkstēja runāt tikai par Baltijas zemēm vai baltu tautu dzīvestelpu. Svarīga kultūrpolitikas sastāvdaļa bija cenzūra.⁴⁵

Izvērtējot līdz šim historiogrāfijā paveikto par nacistu okupācijas režīma kultūras un izglītības politiku, jākonstatē, ka joprojām nav apjomīga pētījuma par šo problēmu. Pašlaik paveiktais ir tikai fragments no kopainas. Nākotnē noteikti jāveic plašāki un aptverošāki pētījumi ne vien Latvijas, bet arī Vācijas arhīvos, lai atsegtu šo tik būtisko Vācijas okupācijas režīma politikas jomu.

Atsauces

- 1 *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēmas // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. – Rīga, 2000, 137. lpp.
- 2 *Kažociņš I.* Latviešu kaŗavīri zem svešiem karogiem, 1940–1945. – Rīga, 1999, 10. lpp.
- 3 Turpat, 195. lpp.
- 4 *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions” // Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? / Sast. A. Ezerģailis. – Rīga, 1998, 118. lpp.
- 5 *Neiburgs U.* Latviešu leģions – pagātne un mūsdienas // Latvijas Vēsture, 2000, nr. 3, 103. lpp.
- 6 Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? ..., 9. lpp.
- 7 *Silģailis A.* Latvian Legion. – San Jose, California, 1986, p. 237.
- 8 *Kažociņš I.* Latviešu kaŗavīri ..., 10. lpp.
- 9 Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? ..., 9. lpp.
- 10 Turpat, 10. lpp.
- 11 *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa ..., 118., 119. lpp.
- 12 *Kažociņš I.* Latviešu kaŗavīri ..., 78.–80. lpp.
- 13 Turpat, 94. lpp.
- 14 Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri? ..., 11. lpp.
- 15 *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa ..., 119. lpp.
- 16 *Otto H.* Brīvprātīgi iesaukti: How the Germans Conscripted “Volunteers” for the Latvian Legion // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 208. lpp.
- 17 *Baltais M. K.* The Latvian Legion in Documents. – Toronto, 1999, pp. 15–17.
- 18 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā: Dokumentu un atmiņu krājums. – Västerås; Toronto; Linkolna, 1970–1984.
- 19 *Kangeris K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Problem of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries // Modern Europe After Fascism 1943–1980. – Columbia, 1998, vol. 1, p. 736.
- 20 *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā ..., 79. lpp.
- 21 Turpat.
- 22 *Kotts M.* Pārskats par Latvijas okupācijas vēsturi // Dokumenti liecina. Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām. – Rīga, 1999, 30. lpp.
- 23 *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Istlansinga], 1992, 524 lpp.

- ²⁴ *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās // *Latvijas Vēsture*, 2000, nr. 3, 65., 66. lpp.
- ²⁵ *Andersons E., Siliņš L.* Latvijas Centrālā padome. – Upsala, 1994.
- ²⁶ Turpat, 237. lpp.
- ²⁷ *Biezais H.* Kurelieši. – Itaka, 1991, 53. lpp.
- ²⁸ Turpat, 153. lpp.
- ²⁹ *Kangeris K.* Divas okupācijas: pretošanās // *Diena*, 1999, 21. aug.
- ³⁰ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941.–1944. – Rīga, 1999, 7. lpp.
- ³¹ Turpat, 11. lpp.
- ³² *Vestermanis M.* Par dažām holokausta izpētes problēmām Latvijā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1993, nr. 1, 114. lpp.
- ³³ Turpat, 116. lpp.
- ³⁴ *Dribins L.* Holokausts // *Ebreji Latvijā*. – Rīga, 1996, 25.–27. lpp.
- ³⁵ Turpat, 27., 28. lpp.
- ³⁶ *Vestermanis M.* Holokausts Latvijā // *Mazākumtautību vēsture Latvijā*. – Rīga, 1998, 211. lpp.
- ³⁷ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914.–1945. – Stokholma, 1968, 884.–956. lpp.
- ³⁸ *Vilhelms H. H.* Vācu saimnieciskā politika Latvijā un Ostlandes reihskomisariātā 1941.–1942. gadā // *Latvijas Vēsture*, 1994, nr. 4, 45. lpp.; 1995, nr. 1, 38. lpp.
- ³⁹ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture ..., 887. lpp.
- ⁴⁰ *Vilhelms H. H.* Vācu saimnieciskā politika .. // *Latvijas Vēsture*, 1994, nr. 4, 38., 39. lpp.
- ⁴¹ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture ..., 890. lpp.
- ⁴² *Aizsilnieks A.* Latvijas saimnieciskā izmantošana vācu okupācijas laikā // *Okupācijas varas nodarītie postījumi Latvijā 1940.–1990*. – Stokholma; Toronto, 2000, 168., 169. lpp.
- ⁴³ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture ..., 951. lpp.
- ⁴⁴ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpaušme Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā // *Starptautiska konference "Bibliotēka, Grāmatniecība, Ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)"*. Materiālu krājums. – Rīga, 1999, 27. lpp.
- ⁴⁵ Turpat, 30.–33. lpp.

Antonijs Zunda

The Policies of the German Occupation Rule in Latvia (1941–1945): Opinions in Historiography

Summary

Although almost sixty years have elapsed since the end of World War II, the issue of the policy of Nazi Germany in Latvia and the other occupied European countries has not lost its topicality. In many countries, including Latvia, new studies on the respective issue keep appearing. Currently "the German period" in Latvia (1941–1945) is in the focus of attention of five doctoral theses at the University of Latvia.

The assessment of the policy of the German occupation regime is a complicated issue in historiography. Very often representatives of different schools of history offer very different interpretations of one and the same event. Many factors have contributed to such situation. The conceptual positions of research schools and directions depend not only on methodological principles, political beliefs and ideology, but also on the state, in which the concrete study has been made, and sometimes even on the historian's biography (whether he has or has not taken part in the respective events himself). On the whole, the historiography on the policy of the German occupation rule in Latvia can conditionally be divided into four major groups: works of the Soviet period, those of Latvian exile authors, those of foreign historians and, finally, research done in Latvia after the restoration of independence. On the whole, historians have addressed different aspects of the respective topic: the military policy of the Nazi regime in Latvia, formation of the voluntary Latvian Legion, repressions, crimes against humanity, the Holocaust, collaboration, resistance movement as well as economic and cultural policies.

The survey of the existing works has led to the conclusion that contemporary historiography is missing a complex, modern research on "the German times" in Latvia. Individual authors, both in Latvia and abroad, have either addressed a concrete issue or attempted at giving a general description of the respective period. Since during the fifty years of the Soviet occupation the policy of the Nazi German regime in Latvia has been treated in a very tendentious, distorted and ideologised way, there is a very urgent need for impartial research into and comprehensive assessment of all these issues that would free the modern history of Latvia from myths and falsifications. To meet this challenge successfully, research must be continued not only in Latvian archives, but also in those of Germany, Russia, the UK and other countries.

Dmitrijs Oļehnovičs

Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā

Prese ir viens no vērtīgākajiem avotiem jaunākās vēstures izpētē. Periodiskajos izdevumos parādās ne tikai tieša informācija par notikumiem pasaulē un konkrētā reģionā, kur tiek izdots laikraksts, bet arī ne mazāk svarīga netieša informācija: avota autora apkārtējās pasaules redzējums, valdošās ideoloģijas pamatnostādnes, varas institūciju attieksme pret tautu un lasītāju attieksme pret pastāvošo iekārtu. Balstoties uz šo informāciju, pētniekam paveras iespēja ieraudzīt propagandas līdzekļu iedarbību uz masu apziņas veidošanos, rekonstruēt “ierindas” cilvēka dzīvi, viņa uzskatus par pastāvošajām politiskajām sistēmām, kā arī viņa attieksmi pašam pret sevi. Pārejas periodos politisko sistēmu un ideoloģiju maiņas posmos izdotu periodisko izdevumu izpēte ir interesants, tomēr sarežģīts un atbildīgs darbs.¹ Pētnieks ir sava laika ideoloģijas ietekmēts, bet avota informācija, ko viņš ir spējīgs iegūt tiešā veidā, ir bijusi pakļauta ārējai un bieži vien arī iekšējai cenzūrai. Tomēr laikraksta izpēte un pētījuma objekti var būt daudzveidīgi un paver iespējas līdz šim maz pētīto jautājumu izziņai, līdz ar to rodas nepieciešamība zinātniskajā aprītē ieviest jaunas metodes, to skaitā arī starpdisciplinārās.² Šķiet, ka viens no Latvijas historiogrāfijā pagaidām īpaši neaktualizētiem virzieniem periodisko izdevumu pētīšanā ir karikatūru avotpētnieciskā kritika, tāpēc būtu lietderīgi ieskatīties nacistu okupētās Latvijas teritorijā izdotajos laikrakstos publicētajās karikatūrās, tā rodot pilnīgāku priekšstatu par nacionālsociālistisko propagandu Latvijas presē kopumā, kā arī izdalīt uzskates līdzekļos veikto masu apziņas manipulāciju īpatnības.

Totalitārajos režīmos nozīmīga loma tiek atvēlēta valsts represīvajām iestādēm, kā arī plašsaziņas līdzekļiem. Atšķirībā no tiešas informēšanas uzdevumiem demokrātiskos apstākļos totalitāro režīmu propaganda ir viens no līdzekļiem, kā manipulēt ar masu apziņu. Tās galvenais mērķis ir iegūt sabiedrības atbalstu savai politikai³ un līdz ar to arī zināmu pastāvošā režīma leģitimizāciju. Šajā kontekstā propagandas galvenais uzdevums ir vēlamās pasaules ainu veidošana. Tādas propagandas centrā ir galvenokārt sociāla un politiska rakstura informācija, caur kuras prizmu tiek skatīti visi notikumi indivīda un sabiedrības eksistēšanā.

Nacionālsociālistiskās propagandas pamatprincipi sāka veidoties 20. gadsimta sākumā – precīzāk, 20. gados.⁴ Ā. Hitlers savā grāmatā “Mana cīņa” (“*Mein Kampf*”)

propagandai atvēlēja atsevišķu nodaļu – "Kara propaganda"⁵, kurā, kritiski izvērtējot Pirmā pasaules kara propagandas pamatnostādnes, iezīmēja topošās nacistiskās propagandas paņēmieni kompleksu. Fīrera skatījumā propaganda kļuva par "mākslu", kuras loma bija "… piespiest masas uzticēties"⁶ nacionālsociālismam un dot nevis "zinātnisko izglītību nedaudziem indivīdiem, bet iespaidot masas, izskaidrojot svarīgus, kaut nedaudzus faktus ..." (šeit un turpmāk autora tulkojums)⁷. Tas nozīmēja, ka jāsašaurina potenciālās auditorijas pasaules redzējums līdz minimumam, kas nepieciešams valdošās ideoloģijas uztveršanai, kā arī tas jāstandartizē. Informācija tika vulgarizēta līdz sofistiskās retorikas viegli uztveramām antitēzēm *savējie – svešie, ārieši – neārieši, draugi – ienaidnieki* u.tml. un novesta līdz principiem *alles oder nichts* un *rot oder tot*⁸ vai parolei: *Ein Volk, ein Reich, ein Führer*⁹. Pēc Ā. Hitlera domām, "… jebkurā propagandā jāizvirza tikai nedaudzas idejas, bet šīs idejas ir nemitīgi jāatkārto. Šajā gadījumā galvenie panākumu priekšnoteikumi ir pastāvība un neatlaidība."¹⁰

Līdz ar nacistu nākšanu pie varas 1933. gada 13. martā tika izveidota Propagandas un tautas izglītības ministrija J. Gebelsa (*Goebbels*) vadībā. Tā kļuva par informācijas sniegšanas monopolisti, pakāpeniski pārveidojoties par milzīgu valsts institūciju ar divpadsmit nodaļām.¹¹ Pārņemot savā uzraudzībā informācijas sagatavošanu un izplatīšanu, šī valsts iestāde, balstoties uz "kulturoloģiskām, filozofiskām un teoloģiskām spekulācijām, mēģināja izveidot "sekularizētu reliģiju"¹². Jebkurš mēģinājums pretoties, izteikt savas domas tika uzskatīts par tautas un valsts nodevību, bet pilsoniskie plašsaziņas līdzekļi, lai gan ārēji saglabāja savu formu, kļuva par jaunās varas ruporiem.¹³ Orientējoties uz "karalaika mākslu"¹⁴, propagandistu rokās nonāca ne tikai indivīda politiskā dzīve, bet nacionālsociālistiskā ideoloģija iebruka arī katra cilvēka personiskajā dzīvē, līdz ar to akcentējot tautas¹⁵ dominanti pār indivīdu. Visi tautas svētki kļuva par valsts svētkiem, un visiem valsts svētkiem bija jābūt katra atsevišķa cilvēka svētkiem. Īpaša loma propagandas īstenošanas procesā bija atvēlēta emocionalitātei, par pamatu ņemot tā saucamo īsto vācu pozitīvo humoru.¹⁶ Bet franču semiologs R. Barts ir atzīmējis, ka mīta "noteicošais faktors ir nevis tas, uz ko mīts ir vērsts vai kam domāts, bet gan paņēmieni, kā tas tiek izteikts; mītam ir formālas, nevis substanciālas robežas"¹⁷.

Par nacistiskās partijas programmu¹⁸ un ideoloģijas "negrozāmu"¹⁹ pamatu tika pasludināti Ā. Hitlera 1920. gada 20. februārī izteiktie "Divdesmit pieci punkti", kuros aktualizētas šovinistiskas sociālistiskās idejas. Nacionālsociālisma "svētajā grāmatā" "Mana cīņa" tās piedāvātas vulgāras sociāli politiskas filozofiskas koncepcijas ietvaros. Vācu filozofu idejas par pārcilvēku, vienlīdzīgām iespējām sociālo labumu iegūšanā un vācu tautas īpašo lomu Eiropas vēstures kontekstā nomainīja agresīvas, klaji antidemokrātiskas un nacionālistiskas koncepcijas. Attiecības starp dažādu tautu pārstāvjiem tika traktētas no rasistiskā viedokļa. Ar Ā. Hitlera nākšanu pie varas antisemitiskās un antikomunistiskās doktrīnas izmantošana kļuva par topošās Lielvācijas iekšpolitikas

pamatnostādni un agresīvas politikas attaisnojumu. Vācu kareivi atzina par atbrīvotāju no ebreju un komunistu dominantes valsts ekonomiskajā un politiskajā dzīvē, bet Ā. Hitlers kļuva par galveno kaujinieku pret “tumšajiem spēkiem”. Šī cīņa tika uzskatīta par tumšo un gaišo spēku simbolisku sadursmi. Katram tajā bija sava loma: vācu kareivju uzdevums bija pretinieku iznīcināšana, bet pakļauto tautu pienākums – visiem spēkiem veicināt gaišo spēku uzvaru. Šajā cīņā bija izmantojami visi paņēmieni, bet propagandai tika atvēlēta īpaši nozīmīga loma – pierādīt nacionālsociālistiskās ideoloģijas šķīstību un pārliecināt tos, kas to vēl nebija pilnībā sapratuši, ka tas ir tā. Šis process bija vērojams gan Vācijā, gan tās okupētajās teritorijās, un cīņa ideoloģiskajā frontē sākās tad, kad izveidoja nacistu partiju, un turpinājās līdz pat Trešā reiha sabrukumam.

Kad 1941. gadā Latviju okupēja nacistiskā Vācija, padomju propagandu nomainīja vēl agresīvāka – nacionālsociālistiskā propaganda.²⁰ Izmantojot visus iespējamus resursus, lai apmelotu jau tā sevi diskreditējušo padomju pretinieku, propagandas vilnis kļuva arvien uzbrūkošāks. Uz to norāda izdoto laikrakstu skaits, kā arī to tirāža.²¹ Antikomunistiskā un antisemitiskā ideoloģija okupētās Latvijas apstākļos savās vadlīnijās līdzinājās jau agrāk izmantotajam modelim. Latvijas apstākļos īpaši tika izmantoti Baigā gada²² notikumi, tēlaini “atmaskojot žīdu boļševiku” sazvērestību pret latviešu²³ tautu un hiperbolizēti interpretējot Latvijas vēsturi pirms okupācijas. Sevišķi spilgti tika aktualizēta asiņainā terora tēma.²⁴ Latvijas teritorijā iznākošās avīzes – gan centrālās, gan reģionālās – neatlaidīgi radīja lasītājam priekšstatu par drūmo pagātni un veidoja gaišas nākotnes vīzijas Jaunajā Eiropā, par kuru cīņā ir jāiestājas visiem “no jūdu boļševiku un plutokrātu jūga atbrīvotajiem” Latvijas iedzīvotājiem.

Šajā cīņā tika izmantotas jau agrāk aprobežotās metodes un ievērojama loma bija karikatūrai. “Cik dīvaini tas arī neizklausītos, karikatūra .., šisniecīgais laikraksta vai žurnāla lapas pusē iespiestais ņirdzīgais, dažkārt pat traģiski ņirdzīgais zīmējums ir ļoti iespaidīgs politiskās un sabiedriskās cīņas ierocis .. karikatūra ideāli pilda .. uzdevumu – viņa audzina, paskaidro, aģitē, atmasko un apsūdz,”²⁵ – tā “Daugavas Vēstnesī” rakstīja I. Erlahs. Karikatūru mērķis nebija vienīgi ilustrēt laikrakstā vai žurnālā ievietoto informāciju (tam bija paredzētas fotogrāfijas), dažreiz tās tika izmantotas, lai saistītu lasītāja uzmanību, kā arī satīriskā formā atainotu to, kas teikts konkrētā rakstā vai laikraksta slejā kopumā.

Uzraksts ar stilizētiem ivrita burtiem –
 Ле́нинград. No izdzīvojušā pierakstiem

Двинский вестник, 1942, 12 сент.²⁶

Bieži vien laikrakstā ievietotā raksta saturs nebija tieši saistīts ar blakus esošās karikatūras tēmu – un zīmējums līdz ar anekdotisko paskaidrojumu kļuva par neatkarīgu vizuālas iedarbības elementu, kas deva lasītājam iespēju atslābināties no propagandas ietekmes, neapzināti paliekot propagandistam vēlamajā informācijas uztveres plūsmā.

Karikatūru autori īpašu uzmanību pievērsa antisemītiskajai tematikai,²⁷ izmantojot arhetipiskus nacionāletniskus stereotipus, piemēram, īpatnējus sejas vaibstus, apģērbu utt., kas kopā ar padomju simbolikas izmantošanu vienā zīmējumā radīja ciešu saikni starp komunistisko ideoloģiju un ebreju tautas pārstāvjiem, vienlaikus sekojot Ā. Hitlera direktīvām par manipulācijām ar masu apziņu. Karikatūra līdzinājās viduslaiku gotiskajai baznīcai, kura savā ziņā bija "Bībele analfabētiem". Daļēji var piekrist apgalvojumam, ka satīriskie zīmējumi primitivizēja nacistiskās ideoloģijas pamatnostādnes, bet, kā teicis J. Staļins, "Laba politiskā karikatūra ir tā, kas ir skaidra katram muļķim"²⁸.

Balstoties uz avotos²⁹ publicētajām karikatūrām, var nosacīti izdalīt četrus raksturīgākos sižetus.

Ko "tātu tēvs" krievu tautai ir atņēmis un ... ko tai ir devis

Двинский вестник, 1942, 4 апр.

1. Tauta ir pateicīga atbrīvotājiem;
2. Tauta pati piedalās atbrīvošanā;
3. Ienaidnieka raksturīgāko pazīmju parādīšana un izsmiešana, ienaidnieka personifikācija;

4. Humoristiski satīriski zīmējumi, kas ilustrē blakus sniegto informāciju. Mēdza būt arī karikatūras, kuru sižetiskā līnija ir grūti nosakāma.

Pirmajai grupai piederošu karikatūru skaita ziņā ir vismazāk. Avotos šī tēma ir plaši aktualizēta rakstos un attēlos, kuros atainoti fakti par latviešu brīvprātīgo piedalīšanos cīņā pret Sarkanās armijas karaspēku un nacistu karaspēka sagaidīšanu Latvijas pilsētās. Latvijas okupācijas fakts pasniegts vienīgi kā atbrīvošana no padomju varas. Domājams, ka propagandistu skatījumā šiem notikumiem nebija vajadzīgi papildu pierādījumi, kā arī lieka ir ironija par Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu varas maiņas laikā, kas būtu varējusi izraisīt pretreakciju. Turpretī aktīvi tika popularizēta ideja par vieglu uzvaru, padomju karavīru bēgšanu no kaujas lauka, kā arī drīzas uzvaras sagaidīšana.

Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 12. aug.

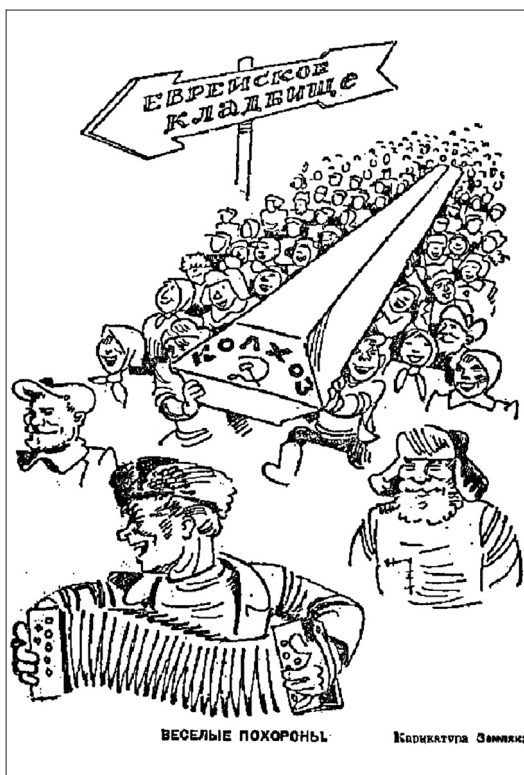
Šai līdzīgas karikatūras ir sastopamas galvenokārt okupācijas perioda pirmajā posmā, kad vēl nekas neliecināja par to, ka karš varētu ielgt. Šajā laikā karikatūru skaits bija salīdzinoši neliels. To nozīme propagandas darbā nebija izšķiroša, drīzāk tā bija papildu ilustrācija drukātajiem materiāliem, kurus lasītāji pieņēma ar lielu interesi un ar zināmu aizrautību sekoja pārmaiņām politiskajā dzīvē un notikumiem kaujas laukā. Visaptverošas cenzūras laikā laikraksti kļuva par gandrīz vienīgo informācijas līdzekli,³⁰ kuram zināmā mērā vēl tika saglabāta liela ticamības pakāpe, jo vairākām avīzēm

bija iepriekšējais neatkarīgajā Latvijā pieņemtais nosaukums, ārējais noformējums, materiālu izvietojums un šrifts.

“Zibenskara” neveiksmes dēļ, mainoties situācijai, īpaši Austrumu frontē, pastiprinājās arī propagandas spiediens uz okupēto teritoriju iedzīvotājiem, pret viņiem pakāpeniski tika mainīta politiskā nostāja. Tolaik vietējos iedzīvotājus, lai gan tikai formāli, pasludināja par vācu tautas sabiedrotajiem karā, bet īstenībā tika ierādīta otrā vai pat trešā vieta,³¹ viņu galvenais pienākums bija nodrošināt “atbrīvotājus” ar nepieciešamajām precēm.³² Bet propagandas īstenotāju uzdevums bija lasītājos radīt vienotības ideju, savīļojumu

Jautrās bēres.
Priekšplānā arhetipisks krievu zemnieks, kurš iznīcina “ebreju – komunistu” varas paliekas

Двинский вестник, 1942, 21 март

par piedāvājumu dzīvot jaunas politiskās sistēmas paspārnē un iespēju tai kalpot. Okupētās Latvijas iedzīvotājus arvien vairāk pārņēma vilšanās sajūta – aiz skaistām runām par tuvo, gaišo nākotni viņi redzēja, ka pasliktinās sociālais un ekonomiskais stāvoklis, karš kļuva par katras ģimenes ikdienas realitāti. Šķiet, ka nacistu ideologiem masu apziņā vajadzēja izveidot atbildību par nacistu īstenoto politiku, ko viņi bieži vien veica ar vietējo iedzīvotāju pasīvu, bet reizēm arī aktīvu atbalstu. Līdzīga informācija nokļuva propagandistu uzmanības centrā pēc neveiksmēm frontē 1943. gada vasarā.

Iedzīvotāju vidū tika izvērstā plaša aģitācija aktīvāk sadarboties ar okupācijas varu, un tā tika saistīta ar centieniem radīt skaidrāku, kaut gan pārspīlēti vulgarizētu ienaidnieka tēlu. Nemainoties propagandas paradigmai, tika radīts pārliecinošs priekšstats par tādiem tumšajiem spēkiem kā kapitālisma, lielniecisma un cionisma sintēze. Karikatūrās vērojama tendence apvienot ienaidniekiem raksturīgās īpatnības, tādā veidā masu apziņā veidojot to nediferencētu uztveri. Bieži vien tika izmantots konkrētas personas tēls, kuram piešķīra visiem zināmus un nepārprotamus atribūtus, piemēram, J. Staļins tika attēlots kā ebrejs padomju armijas formastērpā, ar pareizticīgo krustu uz krūtīm,³³ V. Čērčils (Churchill) – kā kapitālists, T. Rūzvelts (*Roosevelt*) – kā jūdu rabīns. Raksturīgi, ka šīs idejas jau tika agrāk izmantotas vācu presē, bet Latvijas teritorijā izdotajos laikrakstos īpaša uzmanība tika pievērsta tieši J. Staļina tēlam. Propagandā – galvenokārt rakstos – liela uzmanība tika veltīta angļiem un amerikāņiem, par kuriem latviešiem bija saglabājies pozitīvs priekšstats kā par uzticamiem politiskajiem un ekonomiskajiem partneriem. Šo rakstu uzdevums bija pārliecināt auditoriju, ka kādreizējais uzskats par viņiem bijis maldīgs. Savukārt J. Staļins bija redzamākais ienaidnieks; pirmkārt, viņš tika saistīts ar 1940.–1941. gada represijām un simbolizēja padomju varu; otrkārt, pret padomju kara spēku Austrumu frontē karoja arī vairākas latviešu vienības; treškārt, situācija karalaukā bija neprognozējama. Šāda veida karikatūru bija samērā daudz, un tās visbiežāk netika saistītas ar konkrētu informāciju.³⁴ Bieži vien tām pievienoja komentārus, kuru saturs papildināja karikatūras sižetus, bet galvenā doma un ideja tika pausta tieši ar attēlu.

Angļu recepte

Maiska kundze: — Kungs Izraēl, svēte tā lielo biedre personīge vāge un do
Anem labe cele vēje uz tundrem!

**Maiska kundze: Kungs Israēl, svēte tā lielo biedre personīge vāge
un do vinem labe cele vēje uz tundrem**

Daugavas Vēstnesis, 1941, 27. okt.

Skaita ziņā vismazāk ir humoristisku karikatūru, kuras tikai nosacīti var iekļaut propagandistisko karikatūru grupā. Visbiežāk tie ir materiāli, kas papildina humoristiskās rubrikas. Izmantotajos avotos autoram neizdevās atrast nevienu karikatūru, kuru varētu neuzskatīt par propagandistisku, lai gan jāmin, ka laikrakstā "За Родину" ("Par Dzimteni")³⁵ parādās zīmējumi, kuros nacistiskā propaganda nav dominējošā.³⁶ To var izskaidrot tādējādi, ka nacionālsociālistiskajā sistēmā viss tika pakļauts vairākām pamatidejām un visi iespējamie ietekmes līdzekļi tika vērsti uz šo ideju nostiprināšanu tautas apziņā.

Pētot karikatūru izmantošanu nacistiskajā propagandā, sarežģīts jautājums ir karikatūru autoru identifikācija. No vienas puses, var apgalvot, ka karikatūru vairākums tika sagatavots centralizēti, pēc tam karikatūras izsūtīja uz okupētajām teritorijām, kur tās pārstrādāja, pielāgoja vietējiem apstākļiem un publicēja. No otras puses, ir liecības par to, ka arī Latvijas teritorijā bijusi mākslinieku grupa, kas nodarbojusies ar uzskatāmās aģitācijas materiālu izgatavošanu. Domājams, ka tas ne tikai neizslēdz, bet gan drīzāk papildina viens otru, jo totalitārajā režīmā tiek īstenota pilnīgas cenzūras politika, kuras ietvaros nav iespējama rīcība, kas iepriekš nebūtu saskaņota ar centrālajiem valsts varas orgāniem. Turpretī centralizēta propagandas materiālu sagatavošana nebija iespējama bez reģionālo īpatnību pazinējiem, kuri spēja pielāgot propagandas vadlīnijas vietējiem apstākļiem.

Lai pastiprinātu ietekmi uz potenciālo auditoriju, nacionālsociālistiskās propagandas īstenotāji ideoloģiskās cīņas procesā izmantoja visus iespējamus masu apziņas manipulācijas līdzekļus, īpaši akcentējot iedarbību uz indivīda emocionālo pasauli. Šajā kontekstā karikatūras bija viens no visaktīvāk izmantotajiem līdzekļiem, jo ar to palīdzību bija iespējams ne tikai izskaidrot nacionālsociālistiskās ideoloģijas pamatidejas, bet arī ietekmēt iedzīvotāju zemapziņu. Ar satīras palīdzību tika veidots jauns pasaules redzējums, kurā galvenā loma bija pretošanās tumšajiem spēkiem. Atšķirībā no rakstītajiem tekstiem karikatūru izpratnei nebija vajadzīgas īpašas prātaspejas, un līdz ar to radās iespēja paplašināt potenciālo auditoriju, kas bija svarīgs apstāklis visu aptverošas propagandas īstenošanā.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Šeit, šķiet, ir vērts minēt Šarla Senjobosa brīdinājumu: "... doma, kas fiksēta rakstos vai – vēl vairāk – presē, iegūst gandrīz nepārspējamu spēku. Pat .. cilvēki, kuri jau iemācījušies izturēties pret laikrakstiem ar neuzticību .. nereti aizmirst piesardzību..." – *Сеньобос Ш. Исторический метод.* – Москва, 1902, с. 28.
- 2 Piemēram, lingvostatistikā analīze, funkcionālā analīze u.c.
- 3 *Uziel D. Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews // Yad Washem Studies.* – Jerusalem, 2001, vol. XXIX, p. 32.
- 4 *Enzyklopädie des Nationalsozialismus / Hrsg. von W. Benz.* – Stuttgart, 1997, S. 34.
- 5 *Гумлер А. Моя борьба.* – Москва, 1992, гл. 6, с. 132–139 [paginācija atbilst elektroniskajam izdevumam. – O. D.]. Vārds "propaganda" avotā lietots 81 reizi.
- 6 Turpat, 6. nod.
- 7 Turpat, 134. lpp.

- ⁸ Vācu val. – *viss vai nekas; sarkans vai miris* [autora tulkojums].
- ⁹ Vācu val. – *Viena tauta, viena valsts, viens Vadonis.* – *Bedürftig F.* Drittes Reich und Zweiter Weltkrieg: Das Lexikon. – München; Zürich, 2002, S. 391.
- ¹⁰ *Гумлер А.* Моя борьба, с. 138.
- ¹¹ *Залесский К.* Кто был кто в Третьем Рейхе. – Москва, 2002, с. 876, 877.
- ¹² *Kivelitz Ch.* Die Propagandaexposition in europäischen Diktaturen: Konfrontation und Vergleich. – Bochum, 1999, S. 44.
- ¹³ Īpaši pēc "Līguma par redaktoriem" pieņemšanas 1933. gada 4. oktobrī un 1939. gadā īstenotajām masveida represijām, pēc kurām par žurnālistiem Vācijā faktiski varēja kļūt tikai Nacionālsociālistiskās partijas pārstāvji.
- ¹⁴ *Longerich P.* Nationalsozialistische Propaganda // Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft. – 1933, Bd. 3/4, S. 297.
- ¹⁵ Šķiet, ka, izmantojot jēdzienu *tauta*, nacistiskās ideoloģijas veidotāji gribēja redzēt *pūli*. Sīkāk sk., piemēram: *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Психология масс. – Саратов, 1998, с. 195–315.
- ¹⁶ *The Nazi Years: A Documentary History / Ed. by J. Remak.* – Illinois, 1990, p. 89.
- ¹⁷ *Барт Р.* Мифологии. – Москва, 2000, с. 284.
- ¹⁸ Kopš 1920. gada 1. aprīļa.
- ¹⁹ Kopš 1926. gada.
- ²⁰ L. Dribins atzīmē, ka "Vācu 18. armijai .. pa pēdām sekoja paša Lielvācijas propagandas ministra J. Gebelsa izveidota propagandistu grupa...". – *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti). – Rīga, 2001, 4. sēj., 114. lpp.
- ²¹ Sk. Latviešu periodika: 1940.–1945. – Rīga, 1995, 4. sēj., 28.–139. lpp.
- ²² Jāatzīmē, ka nacistu propagandisti ļoti bieži izmantoja šo apzīmējumu, atainojot 1940.–1941. gada notikumus Latvijā, lai pastiprinātu emocionālo iedarbību uz potenciālo auditoriju.
- ²³ Krievu valodā iznākošajās avīzēs galvenokārt tika lietots jēdziens – *русский народ*, bet latgaliešu valodā (augšzemnieku dialektā) – *latgalieši* vai *Latgales latvieši*, piemēram: *Двинский вестник*, 1942, 18 apr.; *Latgolas Bolss*, 1943, 3. okt., – kas netieši norāda uz diferencētu attieksmi pret Latvijas teritorijā dzīvojošajām etniskajām grupām.
- ²⁴ Līdzīga situācija bija vērojama nacistiskajā presē kopumā. – *Frei N.* Nationalsozialistische Presse und Propaganda // Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte. – München, 1983, S. 173.
- ²⁵ *Erlahs I.* Karikatūra kā kara ierocis // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 18. nov.
- ²⁶ Šeit un turpmāk karikatūru mērogs neatbilst oriģinālam.
- ²⁷ Pēc ukraiņu pētnieka *Sejmona Averbuha (Семен Авербух)* domām, 99 procentiem nacistisko karikatūru piemīt antisemitisks raksturs. – *Авербух С.* Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – Киев, 2002. – Domājams, ka nacistu okupētajā Latvijā karikatūru antisemitiskais saturs bija līdzīgs.
- ²⁸ *Ефимов Б.* Мой век. – Москва, 1998, с. 256.
- ²⁹ Izmantoti nacistu okupētajā Latvijā izdotie centrālie un reģionālie (galvenokārt Latgalē) laikraksti latviešu, krievu un latgaliešu valodā.
- ³⁰ Radio klausīšanās tika ierobežota un stingri kontrolēta.
- ³¹ Raksturīgi, ka 1942. gada sākumā parādījās neatļaidīgi acinājumi iestāties brīvprātīgo vienībās, piemēram, rakstā "Latvieša pienākums" tika atzīmēts, ka, " .. lai atriebtos boļševikiem, .. mums ir [jāiestājas] brīvprātīgo vienībās...". – *Daugavas Vēstnesis*, 1942, 22. febr.; *Svēts pienākums // Rēzeknes Ziņas*, 1942, 18. febr.
- ³² Nemitīgi tika atkārtota ideja par tā saucamo darba fronti. – Visiem jāieslēdzas kopējā cīņā ar boļševismu // *Rēzeknes Ziņas*, 1942, 6. maijs.

³³ Stikāk sk.: Олехнович Д. "Сталин – еврей": Антисемитские карикатуры в газете "Двинский вестник" (1942– 1944 г. // Евреи в меняющемся мире. Материалы 4-й международной конференции. – Рига, 2002, с. 212–216.

³⁴ Domājams, ka tas daļēji bija saistīts arī ar karikatūru veidošanas tehnoloģiju – tās tika vai nu pārpublicētas no vācu laikrakstiem, vai arī sagatavotas Propagandas ministrijas uzraudzībā un varēja tikt publicētas Latvijas teritorijā izdotajos laikrakstos tikai ar nokavēšanos.

³⁵ Izdota kopš 1942. gada Pleskavā, vēlāk Rīgā un bija orientēta uz krievu tautības iedzīvotājiem Krievijas ziemeļrietumos, kā arī Baltijā.

³⁶ Piemēram: За Родину, 1942, 1 окт.

Dmitrijs Oļehnovičs

Caricature as a "Weapon of War": Some Tendencies in Nazi Propaganda

Summary

In the totalitarian regimes a great role was played by the state repressive establishments and mass media. Unlike the tasks of tackling direct awareness in the democratic regimes, propaganda of the totalitarian regimes is one of the means of manipulating with awareness of the masses, in order to obtain the society's support for the implemented policy and thus also a certain legitimization of the existing regime. In this context the main task of propaganda is to develop the necessary worldview. Such propaganda is focused on information that in most cases is of social and political character, and all events in the life of an individual and society' as a whole are viewed in the light of this information.

After a thorough research of the sources it is possible to distinguish four most characteristic subjects of caricatures:

- (1) people obliged to the liberators;
- (2) people participating in liberation;
- (3) presentation and derision of the enemy's characteristic features, personification of the enemy;
- (4) humorous and satirical illustrations of the information presented; illustrations with nondescript subject.

In order to intensify the influence on the potential audience the Nazi propagandists used all the possible means of manipulating with awareness of the masses, paying special attention to the influence on people's emotions and feelings. In this context caricature was one of the most actively used means because caricatures not only gave an opportunity to explain the basic ideas of the Nazi ideology but also influenced the audience on the subconscious level. Satire was used to establish a new world outlook in which the central idea was the struggle against the enemy. In contradistinction to the written texts, understanding of caricatures does not demand special intellectual faculties, and thus there appeared an opportunity to attract bigger audience which was one of the most important preconditions in the circumstances of propaganda.

Irēna Saleniece

Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem)

Otrā pasaules kara vēsturē ir daudz neizpētītu problēmu.¹ Dažas no tām ir saistītas ar mūsdienu vēsturniekiem aktuālo jautājumu par vēstures objektīvās un subjektīvās puses samēru. Pētot vēstures faktus, ir nepieciešams aptvert arī tā dēvēto subjektīvo pusi,² t.i., vēstures notikumu dalībnieku un aculiecinieku attieksmi un izpratni par šo notikumu jēgu, jo tā lielā mērā noteica šo cilvēku sabiedriskās aktivitātes pagātnē un ietekmē vēsturiskās apziņas raksturu tagadnē.³

Pastāv viedoklis, ka Otrā pasaules kara historiogrāfijā dominē “uzvarētāju versija” ar tendenci pārspīlēt uzvarēto noziegumus un muļķības un ignorēt savējās. Šīs versijas piekritēji turpina paust vienpusēju viedokli par ļaunumu un varonību.⁴ Latvieši, būdami starp uzvarētājiem un uzvarētajiem, nevar savu pagātni vērtēt vienpusīgi. Tautas atmiņā padomju karavīra tēls ir visai tālu no varonības.⁵ Vai pretējā puse latviešu acīs iemiesoja absolūto ļaunumu? Kāda bija vietējo iedzīvotāju attieksme pret vērmahta karavīriem, kas okupēja Latvijas teritoriju?

Attieksmes noskaidrošanai ir iespējams izmantot mutvārdu vēstures avotus. Lai gan ir zināmas grūtības šo avotu veidošanā,⁶ tieši “vienkāršo”, “parasto” cilvēku liecības (protams, kompleksā ar tradicionālajiem avotiem) lielā mērā nodrošina iespēju rekonstruēt patieso, nevis deklarēto attiecību ainu.⁷ Taču vēstures realitāte mutvārdu vēstures avotos atspoguļojas pretrunīgi, atklājot gan pagājušo īstenību, gan tagadējo situāciju. Tāpēc pētniekam jādiferencē vismaz trīs šo avotu informācijas līmeņi – intervētāja personības atblāzma; teicēja personības iemiesošanās avotā; konkrētu vēstures faktu drumsles – un secīgi jānodarbojas ar katru no tiem.⁸

Lai iegūtu ticamu informāciju, mutvārdu vēstures avotu bāzei jābūt pietiekami reprezentatīvai; nepieciešams ievērot šo avotu specifiku, ko nosaka cilvēka atmiņas īpatnības, kā arī politisko, ideoloģisko un citu reāliju ietekme uz teicēju. Tāpēc jau mutvārdu vēstures avota veidošanas stadijā ir nepieciešams izmantot dažādus paņēmienus iegūstamās informācijas precizēšanai.⁹ Izmantojot mutvārdu vēstures avotus, jāveic informācijas ticamības rūpīga pārbaude, tas pats ir sakāms arī par darbu ar citiem vēstures avotiem.¹⁰

Pētījuma avotu bāzi veido Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti no Nacionālās mutvārdu vēstures (turpmāk – NMV) krājuma¹¹ un Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures krājuma (turpmāk – DU MV). Galvenokārt ir izmantoti avoti, kuri tapuši NMV projekta (vadītājs – prof. A. Milts, koordinatore – M. Zirnīte) 2002. gada ekspedīcijas “Dzīvesstāsts Latvijā” laikā Ziemeļkurzemē, kā arī intervējot Latgales iedzīvotājus. Pateicība jāsaņem arī Latvijas Universitātes docētājam Jānim Kerasam un viņa studentiem par intervijām no Rīgas un Zemgales. Interviju teksti atrodami Interneta lappusē www.historia.lv/publikacijas/narativ/1944-1955/000.htm [latv.val.] (turpmāk – teicēja iniciāļi).

Analizējot avotos reprezentēto informāciju, noskaidrotas vērmahta karavīru tēla iezīmes teicēju uztverē: izskats, uzvedība un attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem, kā arī mēģināts noteikt vietējo iedzīvotāju attieksmi pret ienācējiem.

Karavīru izskats

Informācija par vācu karavīru izskatu stāstījumos biežāk parādās tādēļ, lai uzsvērtu kontrastu ar sarkanarmiešiem. Pēdējo *nošjurkušais* izskats – it īpaši *gimnastjorkas* – bija tik neparasts 40. gadu latviešu acīm, ka viņi pat mūsdienās apraksta to diezgan detalizēti un parasti – nievājoši. Citādākas atmiņas ir par vāciešiem.

Vācietis – tas bija glaunāks tāds. Biksēm ir bukts, vai ne... Tie [sarkanarmieši] bija daudz prastāki... (NMV: 1608).

Atšķīrās... kā neatšķirties... Ne tikai izskata ziņā [...] Vācieši – tie jau bija karavīri... Ar visu stāju... (NMV: 1618).

.. vācieši zolīdāki pulka tomēr, jūs zināt.. Krievi nav tādi... Tomēr viņi ir tādi prastāki [...] noteikti bija mazāki [augumā]... vācieši tādi braši bija... (NMV: 1606).

Kā redzam, vācu karavīru izskats latviešiem (īpaši latvietēm) šķita ne tikai adekvāts karavīra tēlam, bet visnotaļ pievilcīgs. Latvijas iedzīvotāju priekšstati par to, kādam ir jābūt karavīram, drīzāk sakrīta ar vērmahta karavīra paraugu nekā ar sarkanarmieša tēlu.

Karavīru uzvedība

Vācu karavīra uzvedība neizraisīja nekādu neizpratni vai sašutumu. Vairākumā stāstu ir runa par pieklājīgu un nevainojamu vācu zaldātu un virsnieku uzvedību. Arī šajā aspektā impulsu pārdomām un atmiņām dod salīdzinājums ar padomju karavīriem, kuru uzvedība parasti tiek vērtēta kā rupja, neaptēsta un bieži vien – brutāla. Atšķirībā no sarkanarmiešiem, kuri visu Latvijas novadu iedzīvotāju atmiņā palikuši kā nelabojami zagļi, vācu karavīrus tikpat kā nevaino zādzībās. Ņemdami no vietējiem iedzīvotājiem pārtiku, viņi parasti samaksāja.

Neatkarīgi no teicēju vecuma gandrīz visās atmiņās par vāciešiem tiek pieminētas šokolādītes vietējiem bērniem. Protams, toreizējo bērnu atmiņās šīs epizodes ir īpaši spilgtas un bieži vien ir izšķirošais arguments, vērtējot vācu karavīrus visnotaļ pozitīvi.

Vācu karavīru uzvedības modeļi latviešiem bija visumā pieņemami. Samērā viegli dibinājās starppersonu kontakti – ne tikai tāpēc, ka nebija grūti atrast kopēju valodu vārda tiešajā nozīmē (daudziem latviešiem vācu valoda bija zināma), bet arī tāpēc, ka vācu karavīru līdzšinējā dzīves pieredze bieži vien sasaucās ar latviešu pieredzi: līdzīga attieksme pret īpašumu un darbu, daudz kopīgu sadzīves iezīmju, līdzīga izpratne par reliģiju un tās lomu cilvēka dzīvē (kopīgi reliģiskie svētki, vienāda simbolika un rituāli, paradumi un stereotipi), līdzīgi ētiskie un estētiskie priekšstati (vācieši godā turēja ģimenes vērtības, godīgumu darījumos u.c., dziedāja tās pašas dziesmas, jūsmoja par dabu utt.). Arī ārējā izpausmē vācu karavīru uzvedība bija viscaur atzīstama.

.. vācu karavīri bija ļoti pieklājīgi, piemēram, autobusā vispirms palaida iekāpt civilos un tad tikai kāpa paši zaldāti, pat ja arī vietas nepietika, civilajiem deva sēdvietas, bet paši, knapi tikuši autobusā, karājās pie durvīm. Savukārt krievu zaldāti paši pirmie ieskrēja transportā, aizņēma sēdvietas un vispār bija ļoti rupji un nepieklājīgi. Kā arī vācieši bija kulturāli un tīrīgi, bet krievi visu piemēsoja, spļāva uz ielas .. (I.V.V.).

Tāpēc likumsakarīgi skanēja dažu teicēju atzinumi:

Man no vāciešiem nebija bail, bija karš... bet no krieviem .. (NMV: 1606).

.. neviena rupja vārda... nebija jāuztraucas, ka kāds tevi aiztiks .. [no Dundagas uz Rīgu vagonā ar vācu zaldātiem brauc divas jaunas meitenes] ja tie būtu krievu karavīri, mēs būtu beigti... mēs nebūtu dzīvi... (NMV: 1605).

Attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem

Tomēr attiecības ar vācu armijas pārstāvjiem nebija ideālas. Pirmais un galvenais pārmetums, ko mūsdienās izsaka latvieši, par ko ir vislielākā neizpratne un sašutums, – Latvijas ebreju iznīcināšana. Protams, runa nav par konkrētu karavīru darbību, bet par Trešā reiha rasu un nacionālo politiku, kuras īstenošanu šie karavīri nodrošināja.¹²

Mierīgus iedzīvotājus ņēma un šāva nost tāpēc, ka viņam tautība [ebrejs], – viņš jau nav vainīgs (NMV: 1609).

.. žēl viņus [ebrejus] .. Viņiem pat pa trotuāru iet nebija tiesību... Nezinu, ar ko tas ir saistīts... Pēdējā laikā viņiem uz muguras bija zvaigznes izšūtas... dzeltenas... Kāpēc tā vajag? Ļoti slikti pret viņiem izturējās... (DU MV: 3, tulk. no krievu val.).

– *Nebija nekādu strīdu, tāpat cilvēki dzīvoja... Kāpēc Hitlers [autores izcēlums] tādu cilvēku iznīcināšanu taisīja?*

– *Latvieši jau arī piedalījās šausanās...*

– *Es tikai atceros, to puiši runāja, kas bija aizgājuši brīvprātīgajos, ka viņi tika piedzirdināti un vesti, lai viņi šautu tos žīdus... (NMV: 1613).*

Savi rēķini ar vāciešiem ir arī poļiem, kuru stāvoklis Latvijā krasi pasliktinājās sadzīvinājumā pat ar K. Ulmaņa valdības laiku, kad viņi kā viena no Latvijas vēsturiskajām nacionālajām minoritātēm tomēr baudīja tiesības uz nacionālās kultūras attīstību. Vācu okupācijas gados poļiem bija atļautas tikai trīsgadīgās skolas, bet arī to uzturēšana bija apgrūtināta.

Vācieši ļoti nemīlēja poļus: taisiet skolu ciet, un viss, nav telpu. Mēs kā ubagi staigājām. Nebija kur mācīties... iedos kāds istabiņu, un vienalga mācāmies. Mūsu skolotāji turējās. Tomēr ne īpaši mīlēja poļus... (DU MV: 9; tulk. no krievu valodas).

.. vācu okupācijas laikā es pieteicos mācībām Rēzeknes skolotāju institūtā [..], bet direktors pateica, ka poļus institūtā neņem. Es visu vasaru raudāju... (DU MV: 11; tulk. no krievu valodas).

Pretrunīgu attieksmi pret vāciešiem pauž krievu minoritātes pārstāvji: daļa – naidīgu, daļa, savukārt, – ļoti labvēlīgu attieksmi. Lai precizētu ainu, avotu klāstam būtu jābūt plašākam.

Pagaidām šķiet, ka vismazāk pretenziju pret vāciešiem bijis Austrumlatvijas krieviem – vecticībniekiem (iespējams, pēc “mazākā ļaunuma” teorijas principa, kad jāizvēlas starp padomju un vācu varu) un latviešiem. Ievērojot mūsdienu informētību par Trešā reiša nacionālo politiku un plāniem Baltijas reģionā,¹³ tas šķiet neloģiski un nepamatoti. Varbūt latviešu samērā nekritiskā attieksme daudzos gadījumos ir izskaidrojama ar teicēju vecumu – vācu okupācijas laikā viņi bija bērni un nevarēja spriest par politiku. Atstāstot savu vecāku noskaņojumu, tiek sniegts samērā precīzs un pragmatisks situācijas novērtējums, kas nebija retums latviešu vidū 40. gados.

Kad vācieši nāca iekšā, vairumam latviešu vācieši bija senie ienaidnieki, taču ģimenes pozīcija bija neitrāla: maksājām nodokļus, strādājām, domājām, kā izdzīvot. Visus – gan krievus, gan vāciešus uzskatījām par ienācējiem, nevienam īpašas simpātijas neizrādīja, skaļi neko nerunāja, bērniem neko neteica, mēģināja pasargāt no kara briesmām... (A. Br.).

Papīts man vēlāk teica, ka labāk tomēr ir pie krieviem, jo vācietis mūs pataisītu par vergiem, kamēr par “vaņķām” mēs vienmēr paliktu galvas tiesu pārāki (B.).

Teicēju, kuri bija tādā vecumā, ka spēja spriest par situācijas būtību, toreizējo notikumu izpratne laika gaitā ir apstiprinājusies:

.. vācu nodevas bija tikpat smagas kā krievu uzliktās... (M. un E. G-i).

.. Hitleram nekas labs prātā nebija: kas nav vācietis, tas nav cilvēks (NMV: 1613).

Tātad arī vācieši, lai gan piederēja Rietumu civilizācijas telpai, kas noteica daudzas kopējas iezīmes priekšstatos un uzvedībā un ļāva uzturēt diezgan normālas starppersonu attiecības, tāpat kā padomju ienācēji, vietējiem iedzīvotājiem bija "svešie". Tomēr atšķirībā no attieksmes pret padomju cilvēkiem attieksme pret vāciešiem ir izteikti korekta – vācu karavīrus (pretēji padomju karavīriem) reti izsmej, piemin viņu draudzīgumu un labsirdību. Kāpēc tāda attieksme? Bez jau atzīmētā teicēju vecuma, kas zināmā mērā ietekmēja atmiņu emocionālo fonu, var minēt arī citus faktoros:

- vēsturiski izveidojies paradums respektēt vācieti kā augstākstāvošo sociālajā hierarhijā un līdz ar to apveltītu ar daudzām cienījamām un iekārojamām īpašībām;
- teicēju personiskajā dzīvē kontaktēšanās laiks ar vācu karavīriem bija pārāk īss (četri gadi) un pēc tam nekādas saskarsmes vairs nebija, tāpēc nav sakrājis tik daudz rūgtuma kā pēc padomju varas pārinodarījumiem.

Vērtējot vācu varas politiku, teicēji parasti atdala varu no "vienkāršā" cilvēka, kam mugurā ir formastērps. Protams, atrašanās vienā vai otrā armijā diktēja noteiktu cilvēka rīcību, bet tomēr palika zināma telpa arī individuālajām izpausmēm. Īpaši labi to var redzēt attieksmē pret karagūstekņiem. Parasti tos neuzskatīja par ienaidniekiem, vienalga, vai runa ir par latviešu attieksmi pret krievu vai vācu gūstekņiem:

[kaimiņam] bija jāpieskata krievu karagūstekņi, kad tie tīrīja sniegu. Viņš parasti paņēma maizi sev un deva arī šiem gūstekņiem, tie savukārt solīja viņu par to neaizmirst, kad te ienāks padomju karaspēks. [Taču, kad ienāca padomju vara, kāds viņu nosūdzēja, ka tas esot sadarbojies ar vāciešiem. Tāpēc viņu apcietināja, bet sievu ar pieciem bērniem izsūtīja uz Amūras apgabalu.] (I.V.V.)

Par padomju karavīru attieksmi pret vērmahta karavīriem gūstā:

Bet kas mani pārsteidza – zaldātu attieksme [teicējam nonākot padomju gūstā] .. Ko tu nesaki, es vienmēr nolieku galvu krievu zaldāta priekšā... Bija tā: atejā mūs veda ar konvoju .. un, lūk, viens seržants sāka stipri komandēt .. viens zaldāts pieņāk: "Ja tu nebeigsi nīrgāties par cilvēkiem, es tevi nogalināšu, [..] nolādētais!" Šis seržants saviebās... un viss... Zaldāts saprata zaldātu... (DU MV: 2; tulk. no krievu valodas).

Par vāciešu attieksmi pret gūstā nonākušajiem padomju karavīriem:

[pie kāda latviešu saimnieka] *krievu gūstekņi diezgan draudzīgi sadzīvoja ar vāciešiem [karavīriem], mācīja viens otram savu valodu .. [kāds varas pārstāvis] aizsūtīja to krieviņu. Cik tie vācieši bija dusmīgi, viņi teica, ka tam priekšniekam vajag tikai lodi: "Tas grib dzīvot, un mēs gribam dzīvot... Stalīnam un Hitleram [I. S.] ir jāsasien mati kopā un jāpārsviež pār jumtu, lai viņi viens otram acis plēstu ārā .."* (NMV: 1605).

Pēdējā citātā ir izcelta mutvārdu teicējiem Latvijā ļoti raksturīga īpašība – atbildību par notikumu gaitu un iznākumu uzvelt konkrētām augsta ranga amatpersonām. Nedomāju, ka tā būtu apzināta vēlēšanās paskaidrot un attaisnot savu darbību vai bezdarbību. Drīzāk tas liecina par augstu atsvešinātības pakāpi starp varu un padotajiem, kad pēdējie nespēj iedomāties sevi un citus "vienkāršos cilvēkus" kā politikas subjektu. Tas, protams, neliecina par latviešu tautas pilsoniskās apziņas stiprumu un demokrātisko tradīciju dziļumu, bet ļauj vismaz norobežoties no svešas un nepieņemamas varas.

Apkopojot mutvārdu vēstures avotu informāciju, var secināt, ka parasta Latvijas iedzīvotāja attieksme pret vācu karavīriem bija

samērā pozitīva:

- humāno apsvērumu dēļ, jo vācu karavīros redzēja tos pašus vienkāršos cilvēkus, tikai uniformā tērptus
- civilizācijas (šaurākā nozīmē) piederības dēļ, jo vāciešu uzvedība sadzīvē atbilda latviešu priekšstatiem par pieklājību un kārtīgumu
- pretstatā attieksmei pret padomju karavīriem, kas bija izteikti negatīva

pragmatiska:

- jo tās pamatā nebija propagandistu (t.sk. arī latviešu) apjūsmotas āriešu gara pielūgsmes, bet aprēķins, kā izdzīvot un izglābt sev dārgo

atsvešināta:

- tomēr vācieši kopš seniem laikiem nebija nekādi "savējie", un Latvijas iedzīvotāji skaidri apzinājās to gan 40. gados, gan arī vēlāk – pēc smagā padomju režīma gadiem.

Atsauces

- 1 *Zariņš V.* Latvija divu okupāciju varā – problēmas un paradigmas // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 305.–320. lpp.
- 2 *Ķīlis R.* Sociālās antropoloģijas metodes masu kataklizmu pētniecībā // Turpat, 322. lpp.

- ³ *Nollendorfs V.* No vēstures faktiem uz vēstures apziņu: Latvijas Okupācijas muzeja principi un pieejas // Turpat, 383., 384. lpp.
- ⁴ *Davies N.* Europe: A History. – [London], 1997, p. 899.
- ⁵ *Saleniece I.* Trimdas latviešu un Latvijas iedzīvotāju skats uz “svešajiem” – padomju karavīriem – 20. gs. 40. gados // Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas (Zinātnisko rakstu krājums, V). – Daugavpils, 2004, 61.–71. lpp.
- ⁶ *Saleniece I.* Vēsture un atmiņa: Vēstures fakts laikabiedru atmiņās // Atmiņa kultūrvēsturiskā kontekstā (Starptautiskās konferences materiāli, 2. daļa). – Daugavpils, 2002, 72.–74. lpp.
- ⁷ *Thompson P.* The Voice of the Past: Oral History. – Oxford, 2000, p. 7.
- ⁸ *Ivanovs A.* Mutvārdu vēstures avoti – iemiesotā atmiņa // Atmiņa kultūrvēsturiskā kontekstā ..., 79.–83. lpp.
- ⁹ *Friedlander P.* Theory, Method and Oral History // The Oral History Reader / Eds. by R. Perks, A. Thomson. – London, 1998, p. 318.
- ¹⁰ *Grele R.* Movement Without Aim: Methodological and Theoretical Problems in Oral History // Turpat, 41. lpp.
- ¹¹ *Zirnīte M.* Nacionālā mutvārdu vēsture: Modelis un interpretācija // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis (A), 1996, nr. 4/5, 138.–142. lpp.; *Zirnīte M.* Dzīvesstāstu liecinājums // Spogulis: Latvijas mutvārdu vēsture. – Rīga, 2001, 9. lpp.
- ¹² *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 20. lpp.
- ¹³ *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939.–1945: Skolai un izziņai. – Rīga, [1994]; *Reichelt K.* Latvia and Latvians in the Nazi Race and Settlement Policy: Theoretical Conception and Practical Implementation // Latvija Otrajā pasaules karā ..., 266. lpp.

Irēna Saleniece

Wehrmacht Soldiers in the Memory of the People of Latvia (according to oral sources of history)

Summary.

The public attitude (including that of rank-and-file participants of the historical process, the so-called “ordinary people”) towards historical events presents a topical issue in historical research. In order to find out the attitude of the population of Latvia towards Wehrmacht soldiers, who occupied the territory of Latvia in 1941–1944(45), one can resort to oral sources of history. The basis of the present research is made up of life-stories of residents of different regions of Latvia, taken from the National Collection of Oral History and the Collection of Oral History at Daugavpils University. Analysis of information contained in these sources allowed establishing different aspects of the image of the German soldier: his looks, behaviour and relations with the local population. On this basis efforts were made to establish the *attitude* of the local population towards the newcomers.

This attitude turned out to be *relatively positive* for the following reasons:

- humane considerations: German soldiers were seen as the same kind of “ordinary people”, only wearing uniforms;
- the common belonging to the Western civilisation (in the narrow sense), since the Germans’ looks and behaviour in daily situations corresponded to the Latvian idea of politeness and tidy habits;
- as an opposite to the clearly negative attitude towards the Soviet soldiers.

However, the positive attitude was based not on the worship of Arian spirit admired by propagandists (including those of ethnic Latvian origin) but on considerations of survival and protecting everything dear to one’s heart. Thus the attitude of the population of Latvia towards German soldiers was pragmatic, yet distanced, because from times immemorial Germans had never been “one’s own people” and Latvians were clearly aware of it both in the 1940s, during and also after the years of the Soviet regime.

Uldis Neiburgs

ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945)*

Vēsturnieku lielāku uzmanību līdz šim galvenokārt ir saistījusi ASV, Lielbritānijas un PSRS "lielā politika", respektīvi, diplomātija Baltijas valstu jautājumā Otrā pasaules kara gados, minimāli pievēršoties Rietumu sabiedroto zināšanām par notikumiem Latvijā vācu okupācijas laikā. Kā izņēmums jāmin nesen klajā nākušais profesora Andrieva Ezergaiļa sastādītais dokumentu krājums "Stokholmas dokumenti. Vācu okupācija Latvijā 1941–1945. Ko zināja Amerika?"¹, kurā sakopoti vairāki ASV Ārlietu ministrijas, respektīvi, Valsts departamenta (*State Department*) dokumenti.

Krājumā publicētie vēstures avoti ir tikai daļa no pašlaik apzinātajiem un vēl neapzinātajiem Rietumvalstu arhīvos esošajiem kara laika dokumentiem, kas nākotnē var palīdzēt labāk izprast, kā notika informācijas apmaiņa starp nacistu okupēto Latviju un Rietumiem, kā arī detalizētāk analizēt Rietumu slepeno dienestu un Latvijas sūtņu Stokholmā, Vašingtonā un Londonā iegūto informāciju par notikumiem Latvijā vācu okupācijas laikā.

Turpmākajā izklāstā īsumā raksturota ASV izlūkdienesta OSS (*Office of Strategic Services*), Ārzemju nacionalitāšu nodaļas (*Foreign Nationalities Branch*) un Kara bēgļu padomes (*War Refugee Board*) kara laika darbība un savākie dokumenti par Latviju un latviešiem nacistu okupācijas laikā, kurus ir izdevies apzināt ASV Nacionālajā arhīvā (*National Archives, College Park, Maryland*) un F. D. Rūzvelta bibliotēkā (*Roosevelt Library, Hyde Park, New York*).

Stratēģisko dienestu pārvalde OSS

Pēc ASV prezidenta Franklina Delano Rūzvelta (*Roosevelt*) rīkojuma 1941. gada 11. jūlijā tika izveidota Informācijas koordinators pārvalde – COI (*Office of Coordinator of Information*), ko 1942. gada 13. jūnijā pārveidoja par Stratēģisko dienestu

---

* Publikācija tapusi ar Latviešu fonda atbalstu.

pārvaldi OSS, kas nonāca ASV Bruņoto spēku virspavēlniecības (*Joint Chief of Staff*) jurisdikcijā.² OSS darbojās visu kara laiku un bija pēc kara izveidotās ASV Centrālās izlūkošanas pārvaldes CIA (*Central Intelligence Agency*) priekštece. OSS pamatoti tiek uzskatīta par pirmo ASV militārās izlūkošanas dienestu, kura darbība ģenerāļa Viljama Donovana (*Donovan*) vadībā kara laikā aptvēra Eiropu un arī citus kontinentus.

OSS dokumenti ir kļuvuši pieejami pēc OSS Pētniecības un analīzes nodaļas (*Research and Analysis*) dokumentu pārvietošanas uz Valsts departamentu 40. gadu beigās un Centrālās izlūkošanas pārvaldes dokumentu pakāpeniskas atslepenošanas, kas aizsākās 70. gadu otrajā pusē.³ Pēdējā lielākā OSS dokumentu atslepenošana ir notikusi ar ASV Nacionālā arhīva un dokumentu administrācijas NARA (*National Archives and Records Administration*) 2000. gada 26. jūnija lēmumu.⁴

Dokumentu apzināšanu gan apgrūtinā to lielais daudzums (vairāk nekā sešas kubikpēdas OSS un 1,7 kubikpēdas OSS R&A dokumentu), numerācija un klasifikācija, kas ne vienmēr ir veidota, ievērojot to tematiku un izcelsmi.⁵ Jāsastopas arī ar dokumentu trūkumu vai tieši otrādi – ar to dublēšanos OSS (*Record Group 226*) un Valsts departamenta (*Record Group 59, M 1777, M 1185*) krājumos.⁶ Ir pieejami gan dokumentu oriģināli, gan to kopijas mikrofilmās. Tie ir sakārtoti atbilstoši OSS darbības vietai, pārvaldei un kategorijai un ir apzīmēti ar sērijām “OB”, “L” un “XL” saskaņā ar to tematiku un kādreizējiem lietošanas noteikumiem OSS CID (*Central Information Division*) lasītavā.⁷

Attiecībā uz Baltijas valstīm OSS dokumenti sniedz divējādu informāciju par notikumiem karojošo pušu nometnēs: par Rietumu sabiedroto politiku pret PSRS un Baltijas valstīm; par notikumiem nacistu okupētajās teritorijās – okupācijas varas iestāžu praktisko darbību un kontroli, propagandas aktivitātēm, kolonizācijas shēmām, Baltijas resursu ekonomisko ekspluatāciju, okupēto tautu sociālo stāvokli, pretošanās un kolaborācijas izpausmēm, latviešu, lietuviešu un igauņu mobilizāciju militārajā dienestā. OSS savāktā informācija par Baltijas valstīm, to skaitā Latvija, ir nākusi no amerikāņu militārajiem un diplomātiskajiem avotiem, Federālā izmeklēšanas biroja un citām federālajām aģentūrām, privātām organizācijām un atsevišķām personām, pretošanās kustībām, britu un citu sabiedroto izlūkošanas iestādēm.⁸

OSS centrs Stokholmā

Galvenais amerikāņu avots par Baltijas valstīm vācu okupācijas laikā bija ASV vēstniecība Stokholmā. Pirmais OSS pārstāvis Stokholmā bija Brūss Hoppers (*Hopper*).⁹ 1942. gada sākumā Rietumu sabiedrotie no Zviedrijas sāka intensīvi vākt ziņas par

nacistu okupēto Austrumeiropu, kur iesaistījās arī Rietumos palikušie Latvijas diplomāti. Latvijas sūtņis Voldemārs Salnais, būdams ciešā kontaktā ar britu un amerikāņu izlūkdienestiem, piegādāja tiem informāciju par notikumiem vācu okupētajā teritorijā un sadarbojās ar ASV un Lielbritānijas vēstniecību Stokholmā. ASV vēstniecības Stokholmā darbinieka Harija Karlsona (*Carlsson*) vadībā tika izveidota speciāla nodaļa (*Special Reporting Section*), kurā strādāja arī bijušais Latvijas sūtniecības darbinieks Valdemārs Kreičbergs.¹⁰

No 1942. gada decembra ASV vēstniecības Stokholmā paspārnē darbojošās OSS institūcijas ietvēra arī Baltijas valstu nodaļu, tādēļ tika palielināts darbinieku skaits Stokholmā. Lai labāk organizētu un koordinētu informācijas vākšanu, no 1943. gada ar ASV vēstniecību Stokholmā ciešos kontaktos bija arī kāds lietuviešu izcelsmes amerikāņu militārais eksperts. Informāciju ieguva gan no legāliem avotiem – vācu radiopārraidēm, preses izdevumiem, oficiāliem rīkojumiem –, gan arī vēlāk ar pretošanās kustības starpniecību. Tās dalībnieki bija izveidojuši slepenus sakarus no Latvijas pāri jūrai uz Zviedriju. Ziņas sniedza arī Zviedriju sasniegušie latviešu jūrnieki un bēgļi.¹¹

OSS dokumentu tematiskās grupas par Latviju nacistu okupācijas laikā ASV Nacionālajā arhīvā:

Militārās izlūkošanas materiāli par nacistu okupētās Latvijas infrastruktūru, lidlaukiem, ostām un dzelzceļa mezgļiem;

Ikmēneša pārskati par politisko un ekonomisko situāciju Ostlandē;

Pārskati par nacistu okupācijas politiku un sabiedrības noskaņojumu Latvijā;

Rīgas Radio raidījumu atreferējumi;

Izvilumi no vācu laikraksta "*Deutsche Zeitung im Ostland*";

Zviedru un padomju presē par Baltijas valstīm ievietoto rakstu atreferējumi un komentāri par tiem;

Sūtņu V. Salnā, Kārļa Zariņa un Alfreda Bīlmaņa pārskati par Latviju padomju un vācu okupācijas laikā un memorandi Latvijas neatkarības jautājumos;

Fēliksa Cielēna ziņojumi;

Pārskati par Drošības policijas un SD darbību Latvijā;

Pārskati par mobilizāciju Latviešu un Igauņu leģionā un baltiešu karavīru noskaņojumu;

Latviešu bēgļu ziņojumi, no Latvijas saņemto vēstuļu sniegtā informācija;

Somu, britu, dāņu un holandiešu izlūkošanas ziņojumi;

Pārskati par Baltijas civiliedzīvotājiem padomju okupētajās teritorijās;

ASV vēstniecības Stokholmā nodaļas (*Special Reporting Section*) ziņojumi u.c. dokumenti.¹²

Ārzemju nacionalitāšu nodaļa – FNB

1942. gada janvārī OSS tika izveidota Ārzemju nacionalitāšu nodaļa – FNB (*Foreign Nationalities Branch*), par kuras vadītāju 1942. gadā kļuva bijušais ASV sūtnis Baltijas valstīs Džons K. Vailijs (*Willey*).¹³ Tās uzdevums bija vākt informāciju par dažādām etniskām grupām un to darbību ASV.

Līdz 1945. gada beigām tika savākts vairāk nekā 3000 lappušu dokumentu par baltiešiem. Tie spilgti raksturo ASV dzīvojošo latviešu, lietuviešu un igauņu noskaņojumu un aktivitātes, kā arī parāda viņu dažādos politiskos uzskatus. Dokumenti apstiprina, ka ne tikai Ārzemju nacionalitāšu nodaļa interesējās par ASV dzīvojošiem baltiešiem, bet arī viņi paši aktīvi sekojuši ASV ārpolitikai, īpaši jautājumam par pasaules kārtību pēc kara beigām. Kopumā kara laikā ASV mītošā 35 000 lielā latviešu kopiena ir raksturota kā atšķirīga no citām Austrumeiropas etniskajām grupām. Tā nav bijusi vienota, un dokumentos kopumā ir izdalītas divas – prokomunistiski un pretkomunistiski noskaņotas grupas, turklāt ir iztrūksi kāda trešā grupa starp tām.¹⁴

Komunistiski noskaņotā grupa ir bijusi labāk organizēta, tā izdevusi savu nedēļas laikrakstu “Amerikas Latvietis” Bostonā, tai bijis plašāks sakaru tīkls. Pretkomunistiski noskaņotajai grupai nav bijis sava tik regulāra izdevuma. To vislabāk reprezentējis Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis, kurš reizi mēnesī izdevis savu biļetenu.

Visvairāk FNB dokumentu ir savākts par lielo lietuviešu kopienu ASV, pie tam lietuvieši ir novērtēti visaugstāk, pēc tam igauņi un tikai tad latvieši, kas bieži vien raksturoti kā ķildīgi un politiski apvienoties nespējīgi.

FNB dokumentu tematiskās grupas par Latviju nacistu okupācijas laikā ASV Nacionālajā arhīvā:

Pārskati par baltiešu kopienām un organizācijām ASV (t.sk. Latviešu palīdzības organizācija, Amerikas latviešu strādnieku apvienība, Latviešu apvienība Amerikā, Pasaules latviešu alianse, Baltiešu komiteja Ņujorkā, Baltiešu studiju un sadarbības komiteja, Amerikas baltiešu apvienība u.c.);

Latviešu periodisko izdevumu ASV saraksti un pārskati par to darbību (“Amerikas Latvietis”, “Ausma”, “Dzimtene”, “Drauga Vēsts” u.c.);

Pārskati par latviešu organizāciju konferencēm;

Baltiešu diplomātu saraksti;

Sūtņa A. Bīlmaņa memorandi Latvijas neatkarības jautājumos;

Sūtņa A. Bīlmaņa vēstules ASV laikrakstu redakcijām;

Baltiešu deklarācijas Baltijas valstu neatkarības jautājumos;

Pārskati par nacistu okupācijas politiku Latvijā;

Pārskati par britu un amerikāņu politiku pret Baltijas valstīm, par poļu un baltiešu attiecībām u.c. dokumenti.¹⁵

Kara bēgļu padome – WRB

1944. gada 22. janvārī ASV izveidoja Kara bēgļu padomi – WRB (*War Refugee Board*). Līdz 1945. gada 27. janvārim tās direktors bija Džons Pīls (*Pehle*). WRB mērķis bija glābt Eiropā nacistu vajāšanu upurus.¹⁶ Lai to panāktu, tika paredzēts izdarīt diplomātisku spiedienu vai veikt tiešas darbības. ASV Valsts departaments iecēla speciālus atašejus kara bēgļu lietās ASV vēstniecībās un diplomātiskajās misijās Turcijā, Šveicē, Zviedrijā, Portugālē, Lielbritānijā, Itālijā un Ziemeļāfrikā.

Par WRB vadītāju Stokholmā kļuva OSS loceklis Ivers C. Olsens (*Olsen*), kurš oficiāli strādāja par ASV vēstniecības finanšu sekretāru.¹⁷ Kara bēgļu padomes budžets bija ceturtdaļmiljona dolāru, un tā daļēji finansēja laivu pārbraucienus akcijas no Latvijas pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju. ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*) bija pirmais, kas panāca, ka Zviedrija 1944. gada maijā akceptēja to, ka, veicot slepenas operācijas, pāri Baltijas jūrai Zviedrijā nonāca 2000 baltiešu bēgļu.¹⁸ WRB darbību apgrūtināja F. D. Rūzvelta aizliegums veikt aktivitātes, kuras Staļins varēja uzvert kā naidīgas pret PSRS (piemēram, ar pārbraucēju palīdzību iefiltrēt aģentus).¹⁹

Līdzekļus 50 000 zviedru kronu apmērā latviešu bēgļu pārvešanai uz Zviedriju no Kara bēgļu padomes saņēma arī sūtnis V. Salnais. Evakuācijas lietu kārtošanai nodibināja Latvijas pilsoņu evakuācijas fonda pārvaldi, par evakuācijas tehnisko vadītāju iecēla Leonidu Siliņu. Piešķirot naudas līdzekļus, WRB izvirzīja latviešiem prasības eventuāli no Latvijas evakuēt Rietumu sabiedroto karagūstekņus, latviešu inteliģenci, proriētumnieciski noskaņotus politiķus un viņu ģimenes, ebrejus, vācu armijas dezertierus.²⁰ Pilnā apmērā šīs prasības nebija iespējams izpildīt finansējuma nepietiekamības un kara apstākļu dēļ.

WRB dokumentu tematiskās grupas par Latviju nacistu okupācijas laikā ASV F. D. Rūzvelta bibliotēkā:

Sarakste starp ASV sūtniecību Stokholmā (Olsens) un WRB Vašingtonā (Pīls);

Sarakste starp ASV sūtniecību Stokholmā (Džonsons) un ASV Valsts departamentu Vašingtonā;

Sūtņa Vašingtonā A. Bīlmaņa ASV valsts sekretāram sūtīti memorandi par Baltijas valstu nākotni;

V. Salnā apliecinājumi par līdzekļu saņemšanu no WRB;

Pārskati par latviešu bēgļu evakuāciju;

Bēgļu evakuācijas citu ceļu projekti;

Komentāri par komunistiski noskaņotajos zviedru laikrakstos sniegtajiem apgalvojumiem, ka Zviedrijā ierodas it kā nacistiski orientēti baltiešu bēgļi;

Noslēguma ziņojums par WRB bēgļu akciju Zviedrijā (t.sk. attiecībā uz Latviju – Glābšanas operāciju memorands, evakuēto bēgļu saraksti, finanšu izlietošanas pārskats ar pievienotiem rēķiniem) u.c. dokumenti.²¹

ASV un PSRS izlūkdienestu sadarbība

OSS piedalījās arī ASV un PSRS izlūkdienestu sadarbībā.²² Jau kopš 1942. gada vasaras plaša informācija par apstākļiem Baltijas valstīs, tai skaitā militārās spiegošanas materiāli, ielūda Stokholmā, bet no turienes tālāk nonāca Vašingtonā un Londonā. Informācijas plūsma galvenokārt gāja vienā virzienā – no Baltijas uz Rietumiem. Arī tad, kad starp Latviju un Stokholmu bija izveidojušies sakari, kas tika uzturēti ar laivu pārbraucieniem un pa radio, Rietumu sabiedrotie uz Latviju vērstās politiskās aktivitātes neveicināja, bet arī neiejaucās. Tas neatbilda sabiedroto politikai, taču starp Rietumu sabiedrotajiem un Padomju Savienību bija parakstīta vienošanās, ka Austrumeiropā ir atbalstāmas tikai Maskavai pakļautās komunistiskās pretošanās kustības.

1942. gadā F. D. Rūzvelts norādīja V. Donovanam, ka PSRS nedrīkst būt izlūkošanas mērķis. 1943. gadā izveidojās sadarbība starp amerikāņu, angļu un padomju slepenajiem dienestiem. To noteica tikšanās Teherānas konferencē, pēc tam ārlietu ministru konferencē Maskavā. 1943. gada 25. decembrī ASV un PSRS noslēdza augsta līmeņa izlūkdienestu vienošanos starp OSS un NKVD par aģentu un informācijas apmaiņu, ko uzsāka 1944. gada sākumā.²³ 1944. gada 4. februāra OSS iekšējais memorands paredzēja, ka PSRS var dot OSS aģentus, kuri varētu sniegt atbalstu tai valstij, kas turpinātu karu pret Vāciju.

NKVD un OSS sadarbības rezultātā PSRS rīcībā nonāca arī vairāk nekā 1500 lapušu dokumentu, kurus ar bijušā somu izlūkdienesta vadītāja Reino Hallamā (*Hallamaa*) starpniecību bija ieguvusi OSS nodaļa Stokholmā.²⁴ Tādējādi arī daļa 1943. gada 13. augustā nodibinātās Latvijas Centrālās padomes dokumentu, kas bija nonākusi pie amerikāņiem, iespējams, vēlāk nokļuva padomju drošības iestāžu rīcībā. Pēc pašreizējās informācijas šī sarakste mūsdienās vēl ir slepena vai arī iznīcināta. Savukārt PSRS izvairījās sniegt informāciju Rietumiem, jo negribēja, lai Rietumu sabiedrotie uzzina par tās karaplāniem.

Šeit apskatītie dokumenti vēl gaida rūpīgāku izvērtējumu. Taču jau tagad ir iespējams konstatēt, ka Rietumu sabiedrotie kara laikā bija labi informēti par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā. Rietumvalstu slepenie dienesti no baltiešu

pretošanās kustībām saņēma daudzus vērtīgus dokumentus par notikumiem nacistu okupētajās teritorijās. Par to liecina arī tas, ka pēc Otrā pasaules kara klajā nākušajos OSS vēstures oficiālajos izdevumos, kā to jau savās publikācijās pamatoti atzīmējis vēsturnieks Kārlis Kangeris,²⁵ ir uzsvērts, ka “starp kara laika labākajiem izlūkošanas materiālu atradumiem bija tie, kurus ieguvām Stokholmā no sakariem ar Baltijas valstu pārstāvjiem”²⁶. Tomēr ASV un Lielbritānija nebija gatava kaut ko reāli tam dot pretī, jo bija akceptējušas Baltijas valstu palikšanu PSRS sastāvā pēc Otrā pasaules kara.

ASV izlūkdienesta OSS dokumentu analīze var sniegt būtisku ieguldījumu Otrā pasaules kara un nacistu okupācijas laika Latvijas vēstures pētniecībā. Pašlaik, kā arī perspektīvā ASV arhīvos apzināto dokumentu sniegto informāciju ir iespējams papildināt un salīdzināt ar britu ārlietu un militārās izlūkošanas institūciju dokumentiem Lielbritānijas Valsts arhīvā (*Public Record Office, Kew Garden, Surrey*) Londonā un zviedru militārās izlūkošanas dokumentiem Zviedrijas Kara arhīvā (*Krigsarkivet*) Stokholmā. Savu ieguldījumu šīs tēmas pētniecībā var sniegt arī Latvijas sūtniecības Vašingtonā, Londonā un Stokholmā arhīvi, kuri ir pieejami tepat Latvijā. Pētījumi jāturpina.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945: What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5). – Rīga, 2002, 507 pp.
- ² Smith B. F. The Shadow Warriors: O.S.S. and the Origins of the C.I.A. – New York, 1983, p. 121.
- ³ Sk.: Breitman R. Research in OSS Records: One Historian's Concerns // The Secrets War: The Office of Strategic Services in World War II / Ed. by G. C. Chalou. – Washington, DC: National Archives and Records Administration, 2002, pp. 103–108.
- ⁴ Saskaņā ar to ir pieejami dokumenti 400 000 lappušu apjomā. Par tematiku – nacistiskie kara noziegumi – 8 kastes, cita tematika – 623 kastes.
- ⁵ Sk.: Mc Donald L. H. The OSS and Its Records // The Secrets War ..., pp. 78–102.
- ⁶ Mulligan T. P. Source Materials of the German Occupation of the Baltic States, 1941–1944: Problems and Possibilities // Journal of Baltic Studies, 1990, no. 4, pp. 319–334.
- ⁷ Ar sēriju “OB” (Order of Battle) apzīmēti dokumenti par militārām un policijas formācijām, sērijas “L” dokumentus varēja lietot tikai OSS CID lasītavā, bet sērijas “XL” dokumentus arī ārpus tās.
- ⁸ Mulligan T. P. The OSS and the Nazi Occupation of the Baltic States, 1941–1945: A Note on Documentation // Journal of Baltic Studies, 1982, no. 1, pp. 53–58.
- ⁹ Brown A. C. The Secret War Report of the OSS. – New York, 1976, p. 303.
- ¹⁰ Kreicbergs V. Kara laiki Ženēvā un Stokholmā: Valdemāra Kreicberga atmiņas par dienestu Latvijas Ārlietu resorā 1938–1955 // Austrālijas Latvietis, 1994, 7. janv.

- 11 *Mulligan T. P.* The OSS and the Nazi Occupation of the Baltic States ..., p. 54.
- 12 National Archives, College Park (turpmāk – NA), Record Group 226, Entry 14, 16, 17, 19, 21, 92, 210, 211, 216 etc.; Microfilm 1499, 1642 etc.
- 13 CIS Index to U.S. Office of Strategic Services: Foreign Nationalities Branch Files, 1942–1945. – Washington, DC: Congressional Information Services, Inc., 1996.
- 14 NA, Record Group 226, Entry 100, INT-33-LA-3, Latvian Community in the U.S., February 7, 1945, pp. 1–12.
- 15 Turpat, INT 5BA 1–610 (Baltic States); INT-33-LA-1-3 (Latvia).
- 16 The National Archives Preliminary Inventory of the Records of the War Refugee Board (Record Group 220). – Washington, DC: National Archives and Records Service, General Services Administration, 1952.
- 17 *Bower T.* The Red Web: M16 and the KGB Master Coup. – London, 1989, pp. 42, 43.
- 18 *Kangeris K.* Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question 1940–1964: A Survey // Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century / Ed. by K. Hovi. – Turku, 1998, p. 207.
- 19 *Bower T.* The Red Web ..., pp. 42, 43.
- 20 *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Uppsala, 1994, 145., 146. lpp.
- 21 Franklin D. Roosevelt Library, Record Group 220, File 15, 45, 65, 72, 73 etc.
- 22 Sk.: *Smith B. F.* The Shadow Warriors: O.S.S. and the Origins of the C.I.A. – New York, 1983, pp. 330–359; *Smith B. F.* Sharing Secrets with Stalin: How the Allies Traded Intelligence, 1941–1945. – Kansas, 1996, 307 pp.
- 23 *Bower T.* The Red Web ..., pp. 42, 43.
- 24 Turpat.
- 25 *Kangeris K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Problem of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries // Modern Europe after Fascism 1943–1980. – New York, 1998, vol. 1, pp. 739, 740.
- 26 U.S. War Department, SSU Unit: War Report of the OSS. – New York, 1976, vol. 2, p. 261.

Uldis Neiburgs

US Intelligence Service OSS (Office of Strategic Services) and Its Documents on Latvia in the Period of Nazi Occupation (1941–1945)

Summary

So far historians have for the most part focused on the “big politics” of the USA, UK and USSR, i.e. diplomacy concerning the issue of the Baltic States during World War II with minimum attention to the information at the disposal of Western Allies on events in Latvia during the German occupation. Therefore the present paper describes the war-time activi-

ties of the US intelligence service OSS (Office of Strategic Services) and some institutions, such as Foreign Nationalities Branch and War Refugee Board and documents that they collected on Latvia and Latvians during Nazi occupation and that were found in US National Archives (*National Archives, College Park, Maryland*) and F. D. Roosevelt Library (*Roosevelt Library, Hyde Park, New York*).

Although the documents described in the present paper still require more thorough analysis, it has already become possible to establish that during the war the Western Allies were well-informed about developments in Nazi-occupied Latvia. Members of Baltic resistance movements handed to Western secret services many valuable documents regarding events in Nazi-occupied territories. It is attested also by the fact that the official publications on the history of OSS, issued after World War II, emphasise that "among the best intelligence materials found during the War there were those obtained in Stockholm from our contacts with representatives of the Baltic States." Irrespective of this, the USA and UK were not prepared to give anything real in return as they had accepted that the Baltic States would remain part of the USSR after World War II.

Analysis of the documents of US intelligence service OSS can contribute significantly to the research into the history of Latvia during World War II and Nazi occupation. Currently and in the future it would be possible to add to the information obtained from documents found in US archives and compare it with documents of British foreign affairs and military intelligence institutions from the UK Public Records Office (*Public Records Office, Kew Garden, Surrey*) in London and the Swedish military intelligence documents in the War Archives of Sweden (*Krigsarkivet*) in Stockholm. The archives of Latvia's embassies in Washington, London and Stockholm, that are now available here in Latvia, can also contribute to the study of the present topic.

Otrā plenārsēde

NACISTU OKUPĀCIJAS POLITIKA LATVIJĀ: PĒTNIECĪBAS PROBLĒMAS UN UZDEVUMI

2nd plenary session

NAZI OCCUPATION POLICY IN LATVIA: PROBLEMS AND TASKS OF RESEARCH

Inesis Feldmanis

Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi

Vācu okupācijas gadi Latvijā ir sarežģīts un pretrunīgs laiks tās vēsturē. Tā izpratnes atslēga slēpjas objektīvā notikumu kopsakara izvērtējumā un līdzsvarotā pagātnes uztverē. Pavisam noteikti ir skaidrs, ka mums neder Rietumos izplatītā Otrā pasaules kara vēstures koncepcija,¹ kura, balstoties uz uzvarētājielvalstu panākto tā saucamo Nirnbergas konsensu, centrā izvirza tikai vienu ļaunuma paradigmu – nacismu. Latvijā nacistu okupācija nomainīja tūkstošiem latviešu sāpīgo un pārdzīvoto pirmo padomju okupāciju, kuras laikā *de facto* tika iznīcināta Latvijas valsts, bet tūkstošiem tās iedzīvotāju pakļāva teroram un deportācijām. Pirmā padomju okupācija un centieni atgūt valsts neatkarību lielā mērā ietekmēja Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu un darbību, kā arī noteica viņu attieksmi pret vācu okupācijas varu. Līdz ar to Otrā pasaules kara norises Latvijā nevar izprast un objektīvi novērtēt, ja nepatur prātā divas ļaunuma paradigmas – komunismu un nacismu.

Pieturēšanās pie Nirnbergas principiem neveicina vēsturiskās patiesības noskaidrošanu arī tādēļ, ka atbilstoši tiem noziegumus Otrā pasaules kara gados bija izdarījuši vienīgi nacisti un viņu līdzskrējēji, kuru vidū tiek ierindotas arī Austrumeiropas tautas.² Taču jebkuram vēsturniekam, kas pēta Otrā pasaules kara vēsturi, ir labi zināms, ka nacistiskās Vācijas noziegumi nebūt nebija vienīgie. Noziegumus – gan kara, gan pret mieru un cilvēci vērstus – izdarīja arī citas valstis, it īpaši Padomju Savienība.³ Neilgi pēc tam, kad darbu 1945. gada rudenī sāka Starptautiskais Kara tribunāls Nirnbergā, PSRS, Lielbritānijas, ASV un Francijas pārstāvji noslēdza slepeno vienošanos, kas paredzēja galveno nacistisko kara noziedznieku tiesas prāvā nepieļaut vairāku jautājumu apspriešanu. Starp šiem jautājumiem, piemēram, bija 1939. gada 23. augustā parakstītais PSRS un Vācijas neuzbrukšanas līgums un tam pievienotais slepenais protokols par ietekmes sfēru sadali Austrumeiropā,⁴ kas ievadīja Otro pasaules karu un noveda pie Baltijas valstu neatkarības iznīcināšanas. Kā zināms, pamatojoties tieši uz šo četru pušu vienošanos, tribunāls nepieņēma izskatīšanai šā protokola kopiju, kuru 1946. gada martā bija iesnieguši nacistiskā noziedznieka R. Hesa aizstāvji.⁵ Oficiāli gan noraidījums tika pamatots ar to, ka nav iesniegts protokola oriģināls, bet

tā iesniedzēji izvairījušies atklāt, kā kopija iegūta.⁶ Kopš šā brīža Padomju Savienība vairāk nekā četrdesmit gadu noliedza padomju–vācu slepenā protokola eksistenci. Bezprecedenta gadījums!

Otrā pasaules kara beigu posmā šausalīgus noziegumus pret vācu civiliedzīvotājiem pastrādāja padomju karaspēks. 1945. gada janvārī, Sarkanajai armijai iebrūkot Austrumprūsijā⁷ un Silēzijā, nedaudz vēlāk Pomerānijā, Rietumprūsijā un citos Vācijas novados, sāka plostīties vēsturē nepieredzēta atriebība. Britu vēsturnieks A. Bīvors grāmatā “Berlīnes krišana” min gadījumus, kad padomju tanku vienības, panākot vācu iedzīvotāju bēgļu kolonnas, “vienkārši sašķaidīja bēgļu pajūgus, kas gādījās ceļā, un gājējus nopļāva ar automātu kārtām”⁸. Reizē ar laupīšanu, bezjēdzīgu postīšanu un mantisko vērtību iznīcināšanu izplatīta parādība padomju iekarotajās vācu teritorijās bija civiliedzīvotāju, – īpaši labāk situēto – noslepkavošana.⁹ Pamanot “partizānu” darbības pazīmes, padomju karavīri parasti likvidēja visus tuvākā ciema iedzīvotājus.¹⁰

Briesmīgai varmācībai un sadistiskai pazemošanai padomju karavīri pakļāva Vācijas austrumu novadu sievietes. Dažāda vecuma meitenes un sievietes visbiežāk piemeklēja grupveida izvarošana.¹¹ Visai bieži vēstures literatūrā tiek norādīts, ka kopumā par izvarošanas upuriem kļuvuši divi miljoni vācu sieviešu,¹² turklāt gandrīz puse vai pat vairākums pārcietis vairākkārtēju izvarošanu. No aptuveni 100 000 sievietēm, kas izvarotas Berlīnē, ap 10 000 pēc tam mirušas, bet lielākoties izdarīta pašnāvība.¹³ Vēl daudz lielāks nāves gadījumu procents ir starp tiem 1,4 miljoniem sieviešu, kas cietušas Austrumprūsijā, Pomerānijā un Silēzijā.¹⁴

Ļoti smagā situācijā Vācijas austrumu novados nokļuva bēgļi,¹⁵ kuri, mēģinot izvairīties no Sarkanās armijas nežēlīgās atriebības un varmācības, devās uz rietumiem. Vairāki autori vācu bēgļu drausmīgo likteni uzskata par vienu no Otrā pasaules kara briesmīgākajām traģēdijām.¹⁶ Simtiem tūkstošu bēgļu nosala vai noslīka, vai tika nogalināti.¹⁷ Kopējais vācu civiliedzīvotāju upuru skaits valsts austrumu novados pārsniedza pusmiljonu.¹⁸ Divu gadu laikā bojā gāja arī vairāk nekā puse no 218 000 vāciešu (lielākoties meitenes un sievietes), kuri 1945. gada pavasarī tika ar varu aizdzīti no Vācijas austrumu novadiem uz Padomju Savienību strādāt spaidu darbus mežos, kūdras purvos un kanālu rakšanā piecpadsmit sešpadsmit stundu dienā.¹⁹

Arī “bumbu karš” nebija Nirnbergā apsūdzības objekts, jo sabiedrotie baidījās, ka tas kļūs par abpusgriezīgu zobenu.²⁰ Par to, ka šāda iespēja bija vairāk nekā reāla, liecina pēdējā laikā Rietumvalstu vēstures literatūrā un presē iedegušās asās debates par angļu un amerikāņu gaisa kara stratēģiju Otrā pasaules kara gados – Vācijas pilsētu masveida bombardēšanu, kuras rezultātā tika iznīcinātas vācu pilsētu tipiskās ainavas un “dzīvību zaudēja ap 635 000 civiliedzīvotāju”²¹. Lielu rezonansi guvušās diskusijas izraisīja un reizē ievadīja tagad jau plaši pazīstamais un ļoti pieprasītais vācu autora J. Frīdriha darbs “Ugunsgrēks. Vācija gaisa karā 1940–1945”²², kas tika

publicēts 2002. gada rudenī. Šajā grāmatā aprakstīts vācu civiliedzīvotāju posts un ciešanas sabiedroto nemitīgo gaisa uzbrukumu dēļ. Gaisa karu pret Vāciju, kam nav precedenta vēsturē, autors uztver kā sistemātiski plānotu un īstenotu iznīcināšanas akciju pret Vācijas pilsētām un to iedzīvotājiem. Centrālā – viņa izvirzītā tēze ir šāda: no militārā, kā arī no morāles aspekta Vācijas pilsētu bombardēšana bija neveiksmīga,²³ jo netika sagrauta ne Vācijas militārā rūpniecība, ne arī demoralizēti tās iedzīvotāji. Grāmatā vācieši tiek uzskatīti par Otrā pasaules kara upuriem, bet Anglijas premjers V. Čērčils un vācu fīrers Ā. Hitlers salīdzināti kā gaisa karu iniciatori. Britu vēsturnieks K. Barnets nonāk pat pie secinājuma, ka J. Frīdriha darbā V. Čērčils tiek apvainots par kara noziedznieku, jo viņš pilnībā atbalstīja un aizstāvēja vācu pilsētu bombardēšanas stratēģiju.²⁴ K. Barnets asi vērsas pret to, ka šajā darbā ir mēģināts V. Čērčila atļauju bombardēt Vācijas pilsētas (*Billigung des Flächenbombardaments*) morāliiski pielīdzināt neizsakāmajiem briesmudarbiem, kuru dēļ nacistu līderi nonāca uz apsūdzēto sola Nirnbergas procesā un tika notiesāti.²⁵

Diskusiju degpunktā izvirzījies mūžsenais jautājums – vai mērķis attaisno līdzekļus, respektīvi, vai postošas un ļaunumu nesošas diktatūras likvidēšana attaisno iedzīvotāju nesaudzīgu bombardēšanu? Sniegtās atbildes lielā mērā ir subjektīvas. Tā, piemēram, vācu autore K. Stefāne uzsver, ka ne tikai Vācija ir pārkāpusi starptautiskās tiesības, bet arī V. Čērčila stratēģija – bombardēt Vācijas pilsētas, lai iedzīvotāji saceltos pret nacistu režīmu, – likvidēja atšķirību starp civilistiem un karavīriem.²⁶ Pēc autores atzinuma, V. Čērčils rēķinājās ar to, ka Anglijas militārās sakāves gadījumā viņu varētu apvainot kā kara noziedznieku.²⁷ Turpretī citās domās ir angļu vēsturnieks R. Overijs, kurš norāda, ka V. Čērčils ir Lielbritānijas nacionālais varonis, un noraidoši atbild uz paša izvirzīto jautājumu, vai viņš būtu arī kara noziedznieks.²⁸ R. Overijs attaisno Vācijas pilsētu bombardēšanu ar zīmīgiem, bet ciniskiem vārdiem: “Barbariski, bet lietderīgi.”²⁹

***Interregnum* un pretošanās kustība**

Minētie Nirnbergas konsensa radītie mīti joprojām tādā vai citādā veidā ietekmē arī Latvijas vēstures zinātni. Taču Latvijas vēsturnieku vairākums tos ignorē un cenšas maksimāli objektīvi atspoguļot savas tautas likteņgaitas Otrā pasaules kara gados, aktīvi meklējot risinājumu problēmām, kas radušās pētniecības gaitā. No vēl līdz galam neatrisināto jautājumu plašā spektra aplūkosim tikai dažus – tādus, kas ir pietiekami nozīmīgi.

Aktuāla pētniecības problēma ir varas maiņas norise Latvijas teritorijā 1941. gada vasarā pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai. Kopumā vēstures literatūrā ir sastopami atšķirīgi un pretrunīgi viedokļi. Daļa autoru uzskata, ka pēc padomju karaspēka

aiziešanas 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā pastāvēja varas vakuuma (t.s. *interregnum*) periods, kura laikā latviešu pašaizsardzībnieki “bez vācu klātbūtnes un ziņas šāva ebrejus”³⁰. Savukārt citi pētnieki ir pārliecināti, ka vācieši jau kopš paša sākuma pilnībā kontrolēja situāciju un ieildzis bezvaras periods nepastāvēja. Lai gan ir iespējams dažādi izprast un definēt varas vakuuma stāvokli un atšķirīgi noteikt tā hronoloģiskos ietvarus, pēdējā laikā veiktie pētījumi lielākoties apstiprina tieši šo viedokli. Tā, piemēram, vēsturnieks J. Pavlovičs uzskata, ka pat Ziemeļkurzemē, kur bezvaras stāvokļa periods bija krietni ilgāks nekā citur Latvijā, tas pastāvējis tikai piecas – septiņas dienas,³¹ bet Valmieras apriņķī – trīs vai četras dienas.³² Savukārt pazīstamais holokausta pētnieks A. Ezergailis norāda, ka pa lielākai daļai Latvijas pilsētās varas maiņa bijusi stundu, nevis dienu jautājums.³³ Pēc viņa domām, Bauskā “interregnums [28. jūnijā. – *I. F.*] bija ne vairāk kā 30 minūšu garš”³⁴. Šajā gadījumā bezvaras periods tiek uztverts samērā vienkāršoti – kā laika sprādis starp pēdējo sarkanarmiešu aiziešanu (“vecais” okupants) un pirmo vērmahta karavīru (“jaunais” okupants) ierašanos. Tomēr svarīgi ir fiksēt to, kad jaunie okupanti sāka kontrolēt situāciju un iedzīvotāji pakļauties viņu pavēlēm. Arī šo uzdevumu A. Ezergailis visumā ir paveicis. Viņš atzīmē, ka “1. jūlijā Bauskā noteikšanu pārņēma vācu kara komandantūra I(V) 859”³⁵. A. Ezergailim ir pilnīga taisnība, uzsverot, ka faktiski visā Latvijā “vācu okupācija no militārā un kontroles viedokļa nedeva pamatiedzīvotājiem iespēju rīkoties bez vāciešiem”³⁶. Vēsturnieks noraida to, ka Latvijas pilsētās, kur pastāvēja neilgs bezvaras periods, būtu bez vāciešu ziņas šauti ebreji vai komunisti: “.. šaušanas Latvijas mazpilsētās iesākās apmēram trīs līdz četras nedēļas pēc vāciešu ienākšanas.”³⁷

Cita aktuāla izpētes problēma ir pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados. Tieši pēdējā laikā šajā jautājumā ir sasniegti jauni rezultāti. Ir iznācis vēsturnieka Dz. Ērgļa visai interesantais darbs “Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses”³⁸. Taču diemžēl arī tajā netiek risinātas vairākas svarīgas, ar pretošanās kustību saistītas problēmas. Joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērtā un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados, kāda bija tās būtība, kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu tai pieskaitīt.

Vispārzināms ir tas, ka Otrā pasaules kara gados Latvija pārdzīvoja divas okupācijas. Līdz ar to Latvijas situācijas savdabība nosaka, ka pretošanās kustībā būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kuras pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem, par mērķi izvirzot Latvijas neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa viņi vairāk bija kolaboranti, pat kolaboracionisti, nevis

pretošanās kustības dalībnieki. Nevar taču apzīmēt ar vienu un to pašu terminu grupas, kuru cīņās mērķi ir diametrāli pretēji. Šajā gadījumā noteikti jārunā par dažādām parādībām. Kāpēc mēs tā dēvēto padomju pretošanās kustību nevarētu saukt par komunistisko un diversantu kustību? Tās būtībai pilnīgi atbilstošs apzīmējums, īpaši, ja ievēro, ka bieži vien komunistiskās pagrīdes grupas un organizācijas, kas veidojās Latvijā, apvienojās vai sadarbojās ar pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem iesūtītām grupām.³⁹

Kontroversiāli Latvijas historiogrāfijā tiek aplūkota "Pērkonkrusta" līdera G. Celmiņa darbība Latvijā vācu okupācijas laikā un viņa saistība ar pretošanās kustību. Tā, piemēram, A. Ezergailis norāda, ka pēc 1941. gada 17. augusta, kad vācieši aizliedza "Pērkonkrustu", G. Celmiņš "daļu grupas vadīja pretošanās cīņā pret nacistiem"⁴⁰, nodibinot "plašāko (aiz komunistiem) pagrīdes tīklu Latvijā"⁴¹. Citu viedokli pārstāv A. Stranga, kas vienā no saviem rakstiem pasvītro: "Eksistē apgalvojumi, ka viņš [G. Celmiņš. – I. F.] esot iesaistījies pretošanās kustībā. Tas gan ir pārspīlējums, lai arī 1944. gadā vācieši viņu patiešām apcietināja un kā "goda apcietinātais" viņš pat nonāca koncentrācijas nometnē, nekādas viņa pretošanās aktivitātes, izņemot dažu skrejlapu izplatīšanu, nav zināmas."⁴²

Vēsturnieki U. Neiburgs un Dz. Ērglis abus minētos viedokļus apšaubā un raksturo tos "kā pārspīlētas gan no vienas, gan otras puses"⁴³. Viņi iesaka rūpīgāk pētīt pretošanās kustību un ierosina "atturēties no pārsteidzīgiem, kategoriskiem secinājumiem"⁴⁴. Ievērojams cietis ir arī A. Strangas neseno izteiktais ieteikums. Nenoliedzot vairs G. Celmiņa saistību ar pretošanās kustību, viņš savā jaunākajā publikācijā raksta, ka tas tomēr "neatceļ būtisku jautājumu par to, kas viņa raibajā biogrāfijā dominēja – kolaboracionisms vai pretošanās un kura darbība bija rezultatīvāka – vadot "galveno komiteju" latviešu vervēšanai policijas bataljonos vācu pakļautībā vai piedaloties pretestībā"⁴⁵.

Situācija nacistu okupētajā Latvijā bija tik komplicēta, bet pretošanās kustības un kolaborācijas izpausmes tik dažādas, ka būtu lietderīgi ieviest arī atsevišķus jaunus (vai līdz šim plaši nelietotus) terminus, kas precīzāk raksturotu tās vai citas personas darbības veidu. Līdzās tādiem apzīmējumiem kā kolaboracionisms (nodevīga sadarbība ar okupantiem), kolaborācija (vienkārša sadarbība) varētu lietot terminu "taktiskā kolaborācija", ar to saprotot tādu sadarbību ar okupācijas varu, kas bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Apspriežams būtu jautājums, vai taktisko kolaborāciju nevarētu uztvert un definēt kā noteiktu pretošanās kustības formu. Nepieciešams, protams, arī noteikt tās personas, kuras būtu iespējams raksturot kā "taktiskos kolaborantus". Viens no pretendentiem "uz šo godu" neapšaubāmi ir Latviešu Zemes pašpārvaldes tieslietu ģenerāldirektors A. Valdmanis. Vēsturnieku rīcībā ir liecības, ka viņa plaši pazīstamais memorands

“Latviešu problēma”, kurā aicināts veidot latviešu karaspēka vienības un Latvijai piešķirt autonomiju,⁴⁶ tika sacerēts, lai oficiāli demonstrētu vēlmi sadarboties ar vāciešiem, bet vienlaikus, izvirzot nepieņemamas prasības, novilcinātu laiku un kavētu vācu okupācijas mērķu īstenošanu.⁴⁷

Atsevišķu vēsturnieku attieksme pret A. Valdmani un viņa darbību nacistu okupācijas laikā gan ir izteikti kritiska un noraidoša. Tā H. Biezais viņu uzskata par īstu un pārliecinātu Vācijas politikas aizstāvi⁴⁸ un nosauc par spilgtāko kolaborantu.⁴⁹ Lai arī avotos ir sastopamas pretrunīgas ziņas, kopumā tās neapstiprina tik tiešu negatīvu vērtējumu. Daudzi dokumenti liecina, ka vairākas augstas vācu amatpersonas izturējās pret A. Valdmani ar lielu neuzticību un nebūt viņu neuztvēra kā vāciešu draugu. Tā, piemēram, Okupēto Austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs 1943. gada novembrī viņu raksturoja kā “galveno latviešu prasību izteicēju”⁵⁰.

Latviešu leģions un Latviešu Zemes pašpārvalde

Pēdējos gados Latvijas vēsturnieki visai aktīvi pēta arī Latviešu SS brīvprātīgo leģiona vai vienkārši – Latviešu leģiona izveidošanu un darbību, ko skata un vērtē nacistu okupēto un pārvaldīto zemju militāro formējumu pastāvēšanas un funkcionēšanas kontekstā. Šāds skatījums ir vēsturiski pamatots un paver plašas iespējas salīdzinājumam. Tas parāda, ka Latviešu SS brīvprātīgo leģions Eiropā nebija nekāds izņēmums. Jau Otrā pasaules kara sākumā ieroču SS (*Waffen-SS*) karaspēkā iekļāvās brīvprātīgie no “ģermāņu” zemēm – Norvēģijas, Holandes, Dānijas, Beļģijas un citām. Kara pēdējos gados SS karaspēks pakāpeniski zaudēja savu sākotnējo elitāro raksturu un no “firera gvardes” kļuva par “multinacionālu armiju”, kurā plaši tika iesaistītas arī neģermāņu tautas. 1944. gadā ieroču SS sastāvā dienēja vairāk nekā 910 000 vīru, no kuriem aptuveni 57% nebija Vācijas vācieši (*Reichsdeutsche*).⁵¹ Ieroču SS vienībās cīnījās gandrīz visu Eiropas tautu pārstāvji.⁵² No 38 divīzijām, kuras kara beigās veidoja SS karaspēku, neviena nebija komplektēta tikai no vāciešiem vien – 19 divīziju sastāvēja lielākoties no ārzemniekiem.⁵³

Latviešu leģionāru cīņa Vācijas pusē neapšaubāmi bija saistīta ar kolaborāciju. Tā ietvēra sadarbības momentu ar vācu okupācijas varu. Taču šo sadarbību lielā mērā noteica Padomju Savienības agresīvā un noziedzīgā politika Baltijā 1940.–1941. gadā, tās rezultāti un sociāli psiholoģiskās sekas. Šo sadarbību sekmēja latviešu centieni atgūt padomju okupācijas dēļ zaudēto Latvijas neatkarību. Vācija latviešiem bija situācijas noteikts un uzspiests sabiedrotais. Otrā pasaules kara laikā neviens – pat lielvalstis nevarēja izraudzīties sabiedrotos pēc ideoloģiskās pārliecības vai morāliem apsvērumiem. Visu noteica vienīgi tās vai citas puses aktuālās intereses.

Grūti iedomāties, ka varētu izveidot Latviešu leģionu, ja Latvija 1940. gada vasarā netiktu okupēta un anektēta, bet tās iedzīvotāji pakļauti teroram un deportācijām. Vairāki vācu dokumenti šo norišu kontekstā spilgti atsedz ieroču SS sastāvā izveidotās 15. latviešu divīzijas karavīru noskaņojumu. Kādā no tiem ir teikts: "Viņi vēlas patstāvīgu Latvijas nacionālo valsti. Nostādīti izvēles priekšā – Vācija vai Krievija, viņi ir izšķīrušies par Vāciju ..., jo vācu virskundzība viņiem šķiet mazākais ļaunums. Naidu pret Krieviju padziļināja .. Latvijas okupācija. Viņi uzskata cīņu pret Krieviju par nacionālo pienākumu."⁵⁴

Salīdzinošā aspektā veiktie pētījumi rāda, ka gan latviešu, gan arī citu Eiropas tautu sadarbības svarīgs motīvs ar Vāciju bija "piedalīšanās krustakarā pret boļševismu". Taču atšķirībā, piemēram, no ģermāņu brīvprātīgajiem latviešu leģionāri necinījās par nacionālsociālisma idejām un vāciešu proponēto Jauno Eiropu. Viņi nebija fīrera "politiskie zaldāti". Pilnīgi sveša viņiem bija pārliecība, ka nacionālsociālisms ir nākotnes ideoloģija. Latviešu leģionārus nesaistīja ne Vācijas ideoloģiskie, ne arī militārie mērķi. Vācija viņiem bija vajadzīga kā sabiedrotais, lai cīnītos pret boļševismu.

Saistībā ar Latviešu leģiona vēsturi izvirzās arī vairākas citas problēmas, kas līdz šim vēstures literatūrā vēl nav guvušas pietiekami detalizētu atspoguļojumu, piemēram, latviešu leģionāru sakari ar nacionālās pretošanās organizāciju "Latvijas sargi"⁵⁵ vai arī Latvijas Zemes pašpārvaldes loma Latvijas iedzīvotāju mobilizācijā un tās iespējas pretdarboties leģiona veidošanai, vismaz kamēr Latvija nav ieguvusi autonomiju. Šī jautājuma nozīmīgumu nosaka kaut vai tas, ka Lietuvā tieši pašpārvaldes un arī sabiedrības nostājas dēļ leģions tā arī netika izveidots. Vai līdzīga situācija nebija iespējama arī Latvijā? Kas notiktu, ja pašpārvalde pateiktu striktu "nē" leģiona veidošanai? Latvijas vēsturnieki pagaidām izvairās izvirzīt tik tiešu jautājumu. Taču to noteikti vajadzētu darīt. Pat tad, ja tā būtu ielaušanās alternatīvas vai nenotikušas vēstures sfērā. Daudz ko šajā ziņā noskaidrotu arī salīdzinošā aspektā veikti pētījumi par nacistu okupācijas varas politiku Latvijā un Lietuvā.⁵⁶

Visu šo neatrisināto jautājumu un veicamo uzdevumu kontekstā lietderīgi būtu gūt pavisam nelielu ieskatu par to, kā pašas vācu amatpersonas skaidroja savas neveiksmes Lietuvā. Pēc pārbaudes (mobilizācijas) akcijas izgāšanās 1943. gada pavasarī Lietuvas ģenerālkomisārs T. fon Rentelns nosūtīja Okupēto Austrumu apgabalu ministrijai pārskatu, kurā uzskaitīti veseli piecpadsmit iemesli, kāpēc lietuvieši bijuši tik neaktīvi un daudzi atklāti ignorējuši pieteikšanos plānotajā SS leģionā.⁵⁷ Ģenerālkomisāra skatījumā svarīga loma šajā ziņā bija lietuviešu tautas raksturam (lietuvieši nav karotāji), katoļu garīdzniecības un inteliģences (tā centās panākt Lietuvas neatkarības atjaunošanu) noraidošajai nostājai pret mobilizāciju vācu armijā un tam naidīgajam noskaņojumam pret Vāciju, kāds valdīja kopš 30. gadu vidus lietuviešu politiskajā un militārajā elitē.⁵⁸ Kā nozīmīgu iemeslu T. fon Rentelns minēja arī to, ka padomju

terors Lietuvā 1941. gada jūnijā trakoja tsāku laiku nekā Latvijā vai Igaunijā. Savukārt 1943. gadā lietuvieši salīdzinājumā ar latviešiem un igauņiem nejutās tik apdraudēti no boļševisma, jo Austrumu fronte atradās vēl visai tālu no Lietuvas.⁵⁹

Ieskicētā problēma sasaucas ar plašāku jautājumu, proti, cik spēcīga un barga bija vācu okupācijas vara. Vai vēstures literatūrā visai plaši izplatītais uzskats par šīs okupācijas varas visspēcību nav tikai mīts? Vai nacisti spēja vai nespēja pilnībā nodrošināt savu lēmumu īstenošanu un bezierunu izpildi? Lietuvas piemērs attiecībā uz leģionu rāda, ka ne viss nacistiem bija pa spēkam. Inteligences pārstāvju aresti, masveida kratīšanas,⁶⁰ Viļņas un Kauņas universitātes slēgšana⁶¹ nepiespieda lietuviešus mainīt savu nostāju. Arī Latvijā un Igaunijā nacisti nereti bija spiesti atzīt savu bezspēcību cīņā pret tiem, kas izvairījās no pārbaudēm un mobilizācijas leģionā. Minēsim tikai vienu raksturīgu piemēru. 1943. gada decembrī Ostlandes reihskomisārs H. Loze sūdzējās SS reihsfīreram H. Himleram, ka vairāk nekā 4000 latviešu un 2000 igauņu nav pakļāvušies pavēlei ierasties iesaukšanas punktā, bet policejiskie pasākumi izrādījušies neefektīvi.⁶²

Bez minētajām pētniecības problēmām savu risinājumu gaida arī daudzas citas. Latvijas vēsturniekiem vēl daudz jā dara, lai uzrakstītu plašu, stingri zinātnisku un apkopojošu darbu par vācu okupācijas laiku Latvijā, kas būtu pilnīgi brīvs no dažādiem mītiem un kurā visām problēmām būtu ierādīta tā vieta, kādu tās pelna pēc svarīguma un nozīmīguma. Turklāt jāapzinās, ka Latvijas vēsture Otrā pasaules kara gados ir integrāla Eiropas vēstures sastāvdaļa. Tāpēc visi jautājumi jārisina Eiropas vēstures norišu kontekstā. Iespējami plaši jāizmanto salīdzināmā metode.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Par šo Otrā pasaules kara vēstures koncepciju sk.: *Davies N. Europe – a History.* – London, 1996, pp. 39–42.
- 2 Latvijas vēsturnieks A. Stranga, kritiski izvērtējot apgalvojumu, ka Austrumeiropas tautas *en masse* esot bijušas “nacistu līdzskrējēji – kolaboracionisti, lielākie antisemīti un ebreju iznīcinātāji Eiropā”, ironiski norāda: “Nedaudz pārspīlējot, varēja teikt, ka Hitleris ir nācis no Baltijas vai Ukrainas.” – *Stranga A. Priekšvārds // Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses.* – Rīga, 2003, 14. lpp.
- 3 1945. gada septembrī Padomju Savienībā tika izveidota speciāla valdības komisija Nirnbergas procesa lietās, kuras priekšgalā atradās ārlietu tautas komisāra vietnieks A. Višinskis. – СССР и германский вопрос 1941–1949. – Москва, 2000, т. 2, с. 83. – Latviešu vēsturnieks B. Daukšts norāda: “Višinska komisijas uzdevumos ietilpa totāli kontrolēt, diriģēt un koriģēt padomju apsūdzētāju un visas delegācijas darbību, ar jebkuriem līdzekļiem panākt, lai procesa gaitā tiktu novērsta PSRS nevēlamu faktu un jautājumu skaršana. Kremlis baidījās, ka Nirnbergas procesā varētu nākt gaismā materiāli un dokumenti, kuri parādītu pasaulei Padomju Savienību kā apsūdzības “cienīgu”

- par noziegumiem pret mieru, kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci.” – *Daukšts B.* Aiz Nirnbergas tribunāla kulisēm // *Diena*, 2000, 5. aug., 2. lpp. – R. Džeksons – galvenais apsūdzētājs Nirnbergas tribunālā no ASV puses savā dienasgrāmatā atzīmēja, ka “krievu grēku reģistrs viņam nav licies neko daudz mazāks par vācu”. – Cit. pēc: *Irving D.* *Der Nürnberger Prozess.* – München, 1980, S. 30.
- ⁴ Документы внешней политики, 1939. – Москва, 1992, т. XXII, кн. 2: 1 сентября–31 декабря 1939 г., с. 590.
- ⁵ Turpat.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Austrumprūsijas dienvidaustrumos nelielas padomju karaspēka vienības iebruka jau 1944. gada rudenī, ieņemot 21. oktobrī arī Nemmersdorfu. Pēc divām dienām vāciešiem izdevās šo ciemu atkarot. Atklājās, ka visas ciemā palikušās meitenes un sievietes bija izvarotas un nogalinātas. – Sk.: *Franzen K. E.* *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer.* – München, 2002, S. 41, 42. – Vācijas propagandas ministrs J. Gebelss nosūtīja uz ciemu kinooperatorus, lai tie nofilmētu pastrādātās zvēribas. Šausmīgos kinohroniku kadrus ar sešdesmit divām izvarotām un noslepkavotām ciema sievietēm un meitenēm noskatījās daudzi Vācijas iedzīvotāji.
- ⁸ *Bīvora A.* *Berlīnes krišana 1945.* – Rīga, 2003, 83. lpp.
- ⁹ Turpat, 172., 179. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 110., 249. lpp.
- ¹¹ Turpat, 72. lpp.
- ¹² *Sander H., Johr B.* *Befreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigungen, Kinder.* – München, 1992, S. 54, 59; *Hillgruber A.* *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums.* – Berlin, 1986, S. 20, 21.
- ¹³ *Bīvora A.* *Berlīnes krišana ...*, 499. lpp.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ 1945. gada janvārī un februārī gandrīz 8,5 miljoni vāciešu valsts austrumu novados aizbēga no savām mājām. Pēc britu vēsturnieka A. Bīvora domām, tā bija lielākā paniskā migrācija pasaules vēsturē. – *Bīvora A.* *Berlīnes krišana ...*, 82. lpp.
- ¹⁶ *Gruchmann L.* *Totaler Krieg. Vom Blitzkrieg zur bedingungslosen Kapitulation.* – München, 1991, S. 215.
- ¹⁷ Līdz 1945. gada maijam vācu kara flotei izdevās no Kurzemes, Austrumprūsijas un Pomerānijas evakuēt 1,5 miljonus bēgļu un 0,5 miljonus karavīru un ievainoto. Apmēram 14 000 cilvēku noslika, jo vairākus lielus pasažieru kuģus nogremdēja padomju zemūdenes, aviācija vai mīnas. – *Gruchmann L.* *Totaler Krieg ...*, S. 159. – Vislielākā traģēdija notika Dancigas (Gdaņska) līcī 1945. gada 30. janvārī, kad padomju zemūdene nogremdēja Vācijas bijušo lielāko jūras kruīza kuģi “*Wilhelm Gustloff*” ar apmēram 10 000 cilvēkiem uz borta. Lielākoties tie bija bēgļi no Austrumprūsijas. Izglābties izdevās tikai nedaudz vairāk kā 1000 pasažieriem, bojā gāja gandrīz 9000 cilvēku, no tiem puse – bērni un jaunieši. – *Franzen K. E.* *Die Vertriebenen ...*, S. 94, 95.
- ¹⁸ Turpat, 102. lpp.
- ¹⁹ Sk.: *Bīvora A.* *Berlīnes krišana ...*, 511. lpp.; *Franzen K. E.* *Die Vertriebenen ...*, S. 107.
- ²⁰ *Kettenacker L.* *Churchills Dilemma // Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg 1940–45.* – Berlin, 2003, S. 48.
- ²¹ Turpat, 181. lpp.

- ²² *Friedrich J.* Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945. – München, 2002, 592 S.
- ²³ Sk.: *Kettenacker L.* Ein Volk von Opfern ..., S. 12.
- ²⁴ *Barnett C.* Die Bombardierung Deutschlands war kein Kriegsverbrechen // Ein Volk von Opfern ..., S. 171, 172.
- ²⁵ Turpat, 172. lpp.
- ²⁶ *Stephan C.* Wie man eine Stadt anzündet // Ein Volk von Opfern ..., S. 96.
- ²⁷ Turpat, 100. lpp.
- ²⁸ *Overy R.* Barbarisch, aber sinnvoll // Ein Volk von Opfern ..., S. 184.
- ²⁹ Turpat, 183. lpp.
- ³⁰ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. līdz 1956. gadam. Progresā ziņojums // Latvijas Vēsture, 2002, nr. 2, 26. lpp.
- ³¹ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē 1941. gada vasarā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 153. lpp.
- ³² *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Valmieras apriņķī 1941. gada vasarā // Holokausta izpētes jautājumi Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). – Rīga, 2003, 309. lpp.
- ³³ *Ezergailis A.* Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, pašaisardzība, atbēgšana // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002. – Rīga, 2003, 164. lpp.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ Turpat.
- ³⁶ Turpat.
- ³⁷ Turpat.
- ³⁸ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 231 lpp.
- ³⁹ *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 272. lpp.
- ⁴⁰ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 65. lpp.
- ⁴¹ Latviešu tautas pretestības izpausmes pret okupācijas varu 1940–1945 // Jaunā Gaita, 1989, nr. 3, 45. lpp.
- ⁴² *Stranga A.* Kas bija Pērkonkrusts // Diena, 1997, 1. nov., 10. lpp.
- ⁴³ *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība ..., 313. lpp.
- ⁴⁴ Turpat.
- ⁴⁵ *Stranga A.* Priekšvārds, 11. lpp.
- ⁴⁶ Sk.: Pašpārvaldes ģenerāldirektora A. Valdmaņa iesniegums (memorands) ģenerālkomisāram O. Dreksleram, 1942. g. novembris // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti 1941–1945. – Rīga, 1990, 59.–68. lpp. – Par Latvijas neatkarības atjaunošanu saistībā ar plānoto Latviešu leģionu A. Valdmanis iestājās arī Latviešu Zemes pašpārvaldes 1943. gada 29. janvāra sēdē. Viņš norādīja, ka "mums visiem ir viens kopējs un tikai viens ideāls un tikai viena vēlēšanās: lai ātrāk tiktu atjaunota Latvijas brīvvalsts". – Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 6/5, Protokoll der Sitzung der Lettischen Selbstverwaltung und der Führung des Generalkommissariats, 29. Januar 1943.
- ⁴⁷ Sk.: *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība ..., 312. lpp. – Varētu arī atzīmēt, ka Latviešu Zemes pašpārvalde sakarā ar tieslietu ģenerāldirektora A. Valdmaņa memorandu

“Latviešu problēma” 1942. gada 30. novembrī vērsās pie Latvijas ģenerālkomisāra O. Drekslera ar iesniegumu, kurā iestājās par Latvijas valstiskās patstāvības atjaunošanu. Šajā gadījumā tika pieļauts, ka pēc 1907.–1925. gadā dzimušo vispārējās mobilizācijas varētu izveidot vismaz 100 000 vīru armiju. – Latviešu Pašpārvaldes iesniegums ģenerālkomisāram O. Dreksleram, 1942. g. decembris // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 69. lpp. – Taču patiesībā iznāca pavisam citādāk. Nacisti noraidīja latviešu piedāvātos spēles noteikumus – “autonomija” pret “leģionu”. – R. Langes ziņojums RSHA 4. pārvaldei, 1943. g. 1. aprīlis // Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 108. lpp. – Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju vācieši iesāka bez jebkādu pretprasību izpildīšanas, turklāt ģenerāldirektori aktīvi iesaistījās leģiona veidošanā. – *Neiburgs U.* Pašpārvalde. Bez tiesībām runāt tautas vārdā // Lauku Avīze, 2001, 3. nov., 11. lpp. – Tā neapšaubāmi bija liela politiska neapdomība, pat kļūda. Tomēr ir skaidrs arī, ka pretdarbības iespējas bija nelielas, jo reālā vara piederēja vāciešiem un viņi bija situācijas noteicēji. Vācieši, nevis latvieši pieņēma galvenos lēmumus. Latviešiem bija ierādīta vienīgi izpalīgu loma.

- 48 *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Istlansinga], 1992, 145. lpp.
- 49 Turpat, 150. lpp.
- 50 BA-B, R 6/5, S. 105, Politische Lage in den Generalbezirken Estland und Lettland, 23. November 1943.
- 51 *Lumsden R.* Himmler's Black Order 1923–1945. – London, 1997, p. 207.
- 52 *Hausser P.* Waffen-SS im Einsatz. – Göttingen, 1953, S. 27.
- 53 *Stein G. H.* Geschichte der Waffen-SS. – Düsseldorf, 1967, S. 123.
- 54 Cit. pēc: *Neulen H. W.* An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München, 1985, S. 294.
- 55 Par šo jautājumu interesantu un rosinošu rakstu ir publicējis R. Jansons. – Sk.: *Jansons R.* Latviešu leģionāru – pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // Latvijas Vēsture, 2001, nr. 4, 102.–108. lpp.
- 56 Latviešu filozofs V. Zariņš, piemēram, izsaka pieņēmumu, ka lietuviešu tautas īpatnību – neiet okupantu armijās – noteicis augstāks valstiskuma apziņas līmenis. – *Zariņš V.* Latvija divu okupāciju varā – problēmas un paradigmas // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 310. lpp.
- 57 Reģistrācija Lietuviešu SS leģionā tika uzsākta 1943. gada 1. martā. Pārbaudei un mobilizācijai bija pakļauti no 1919. gada līdz 1924. gadam dzimušie vīrieši. Pirmajās desmit dienās pieteicās tikai 23,5% no uzaicinātajiem. – BA-B, R 6/162, S. 16, Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.
- 58 Turpat, 8.–11. lpp.
- 59 Turpat.
- 60 Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45. – Stuttgart, 1999, Bd. 5/2, S. 52.
- 61 BA-B, R 6/162, S. 15, Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.
- 62 Turpat, R 90/2, Reichskommissar Ostland Lohse an Reichsführer SS Himmler, 11. November 1943.

Inesis Feldmanis

Nazi Occupation Policy in Latvia (1941–1945): Current Problems of Research and Solutions

Summary

The German occupation is a very complicated and controversial period in the history of Latvia, the key to the understanding of which lies in impartial assessment of the correlation among war-time events and balanced attitude to the past. It is absolutely clear that the rather widely spread Western concept of the history of World War II, based on the so-called Nuremberg Consensus reached among the winning powers, brings into the focus one paradigm of evil only: Nazism, which is not acceptable to us, Latvians. In Latvia the Nazi occupation replaced the first Soviet occupation, which was a painful experience for thousands of Latvians and in the course of which the state of Latvia was de facto annihilated and thousands of its citizens subjected to deportation and terror. The first Soviet occupation and the aspirations to recover national independence affected to a large extent the mood and actions of the population of Latvia, and dictated their attitude towards the German occupation rule. Thus, the events of World War II in Latvia cannot be understood and impartially assessed without keeping in mind the existence of two paradigms of evil: Communism and Nazism.

Adherence to the principles of Nuremberg Consensus does not contribute to the establishment of historical truth either because, according to these principles, during World War II crimes were committed exclusively by Nazis or their henchmen, among whom to a large extent also Eastern European peoples are placed. However, all historians, who deal with the history of World War II, are well aware that the crimes of Nazi Germany were by no means the only crimes committed. Crimes, both war crimes and crimes against peace and humanity, were committed by other countries as well, the Soviet Union in the first instance. Soon after the Nuremberg Tribunal had launched its operation in the autumn of 1945, officials of the USSR, UK, USA and France reached a secret agreement to prevent the consideration of several concrete issues in the trials of the leading war criminals. One such issue was, for example, the non-aggression pact signed between the USSR and Germany on 23 August 1939 and its secret protocol regarding the division of the spheres of influence in Eastern Europe, that ushered in World War II and annihilated the independence of the Baltic States.

The myths created by the Nuremberg Consensus in that or other way still affect historical research in Latvia as well. However, the majority of Latvian historians ignore them and try to present the destiny of their nation in World War II in a maximum impartial manner, actively seeking solutions to the problems arisen in the course of research. In the framework of the broad range of still pending issues it is important to establish how historians

assess the history of the Latvian Legion and the work of Latvian Self-government and how they perceive and define the resistance movement in Latvia during World War II. It is perplexing that Latvian historians have not yet provided a sufficiently clear, balanced and reasonably argued answer to the question: what was resistance movement in Latvia, what was its substance and which groups should and which should not be considered part of this movement. The specifics of Latvia's situation (two occupations in the course of World War II) dictate that only those groups, which expressed commitment to fight against both occupiers and set the restoration of Latvia's independence as their goal, may be regarded as part of the movement. Such view excludes from the framework of the resistance movement both the local communist underground and red partisans who, while indeed fighting against Germans, were in favour of the restoration of the Soviet occupation. From the perspective of Latvia's national interests they were collaborators, even collaborationists, rather than members of the resistance movement. One and the same term cannot be applied to groups that pursued diametrically opposed goals. In this case one should talk about entirely different phenomena.

In the recent years Latvian historians have also been rather actively studying the formation and operation of the Latvian SS-Voluntary Legion (for the sake of simplicity referred to as the Latvian Legion), considering and assessing it in the context of the existence and functioning of the military formations of all Nazi-occupied and governed countries. Such approach is historically justified and opens broad opportunities for comparison. It demonstrates that Latvian SS-Voluntary Legion was nothing exceptional in Europe. Representatives of almost all European nations were fighting in the ranks of *Waffen SS*. Of the 38 divisions that made up SS troops at the end of the war, none consisted entirely of ethnic Germans, while in 19 divisions the majority of soldiers were foreigners. At the end of the war the SS troops had become a "multi-national army."

Many other issues, apart from the above-mentioned, are awaiting their solution. Latvian historians still have much to do to bring into existence a detailed, strictly scholarly and comprehensive work on the German period in Latvia, a work that would be free from all types of myths and would allocate each issue the deserved place, depending on its importance and significance. Moreover, it must be acknowledged that the history of Latvia in World War II is an integral part of European history. Therefore all issues should be treated in the context of European history and the comparative method should be applied whenever possible. The most important and urgent task for Latvian historians can be formulated briefly: to put in order and to integrate.

Heinrihs Strods

Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā

(Pētījuma pieteikums)

Divdesmito gadsimtu dēvē arī par ekstrēmisma gadsimtu. Latviju, tāpat kā vairumu nelielo Vidus-, Austrum- un Ziemeļeiropas valstu, šajā gadsimtā skāra abi Eiropas lielākie totalitārie ekstrēmie režīmi – Krievijas boļševisms un Vācijas nacisms. Turklāt krievu boļševisms (komunisms) Latviju okupēja divas reizes, ar viltu un varu to sagrābjot 1939.–1940. gadā un 1944.–1945. gadā. Krievu boļševisma okupētājvara šeit valdīja nepilnu pusgadsimtu, bet vācu nacisms, iekarojot Latviju 1941. gadā, – gandrīz piecus gadus. Taču politisko, saimniecisko un garīgo postu Latvijai nodarīja ne tikai abu šo ekstrēmo ideoloģiju un varu okupācija. Lielu ļaunumu – arī tautas dzīvīvajam spēkam – nodarīja abu ekstrēmo okupantu maiņas un tām sekojošā iepriekšējās iekārtas piekritēju iznīcināšana un ierobežošana. Ja boļševiki tautas iznīcināšanā balstījās uz šķiru cīņu, “tautas ienaidnieku” un sociāli svešu elementu teoriju, tad vācu nacisti – uz vāciešu nākamās dzīvestelpas atbrīvošanu no boļševikiem, viņu piekritējiem, no zemākajām rasēm – pirmām kārtām ebrejiem un čigāniem. Latvijas demokrātiskajā historiogrāfijā visai plaši apgaismots krievu boļševiku genocīds, sevišķi 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā, kā arī vācu nacistu holokausts Latvijā 1941.–1944. gadā. Krievu boļševiku un vācu nacistu genocīds sastāvēja kā no lieloperācijām, tā arī – pēc viņu ieskata – normāla šo operāciju sākuma un turpinājuma. Tāpēc abu totalitāro varu veiktais genocīds bija ilgstoša parādība. Līdz pēdējam laikam nav apgaismots vācu nacistu okupācijas laikā veiktais pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku, aktīvistu un atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā. Krievu boļševiku okupācijas laika genocīdu veica pirmām kārtām speciālas soda vienības, vietējie paramilitārie formējumi boļševiku partijas un drošības iestāžu vadībā. Ne krievu boļševiku, ne vācu nacistu organizētais un vadītais genocīds līdzšinējā Latvijas historiogrāfijā nav apskatīts kā krievu boļševisma un vācu nacisma pamatteritorijā sen izstrādātās genocīda teorijas un prakses īstenojums okupētajās valstīs, to skaitā Latvijā. Kaut arī bija iespējamās nelielas lokālas atkāpes atsevišķās valstīs vai ģeopolitiski līdzīgās valstu grupās, tomēr principā kā boļševistiskā, tā nacistiskā genocīda teorija un prakse bija izstrādāta Krievijā jau 20.–30. gados un nostiprināta gan ar atklātiem,

gan slepeniem rīkojumiem. Taču abu ekstrēmo okupāciju genocīdā bija arī lielākas atšķirības. Abi totalitārie režīmi esošos vai iedomātos pretiniekus iznīcināja ar badu un darbu, tomēr vācu nacistu genocīda modelī vairāk nekā krievu boļševiku modelī dominēja iznīcināšana uz vietas vai nelielā attālumā. Turpretim krievu boļševiki pēc iedzīvotāju izvešanām tos iznīcināja pasaulei mazāk redzamās vietās, kaut arī ieslodzīto iznīcināšanas kapacitāte bija augstāka nekā vairākās vācu nacistu koncentrācijas nometnēs (piemēram, Būhentalde un Vjatlags). Krievu boļševiku genocīda modelī dominēja iznīcināšana ar badu un darbu, bet vācu nacistu modelī – nošaušana un sadedzināšana gāzes kamerās.

Krievu boļševiku un vācu nacistu izstrādātajos politisko pretinieku iznīcināšanas modeļos bija atšķirības ne tikai taktikā, bet arī genocīda pakāpenībā. Krievu boļševiki pirmām kārtām centās iznīcināt iespējamo politisko pretinieku vadītājus vai to grupas.¹ Tikai otrajā posmā bija paredzēts iznīcināt “šķiras ienaidniekus” un “sociāli svešos elementus”, kas patiesībā bija viņu politiskie pretinieki. Vācu nacisti genocīda pirmajā posmā plānoja iznīcināt boļševiku okupācijas laika darbiniekus un aktīvistus ar vietējo paramilitāro organizāciju palīdzību. Otrajā posmā bija paredzēts holokausts, ko veiktu paši nacisti.

Šajā referātā kā pētījuma pieteikumā mēģināts minēt dažas svarīgākās problēmas un iepriekšējās pārdomas, kas pētījuma gaitā varētu tikt precizētas vai atspēkotas. Pirmām kārtām, strādājot Vācijas Federālajā arhīvā, kā Vācijas Drošības galvenās pārvaldes fondā,² tā SS Galvenās pārvaldes fondā³ un izmantojot Austrumu Okupēto apgabalu valsts ministrijas fondu,⁴ kļuva skaidrs, ka nacistiskā Vācija jau kopš nacistu varas sagrābšanas gatavojusies gan Vācijas, gan iekaroto zemju rasistiskai un politiskai tīrīšanai un veikusi šīs politiskās tīrīšanas kā savā, tā anektētajās valstīs. Šī gatavošanās notikusi, pirmkārt, ar uzticamu militāru specvienību izveidošanu, otrkārt, ar politsodīšanas aparāta un sodavietu iekārtošanu, kā arī gatavojot un dienesta kārtībā izplatot politsodīšanas noteikumus, ieskaitot nošaušanu un pakāršanu. Pēc pirmās iepazīšanās ar šiem noteikumiem jāsaprot, ka tos ievērojušas ne tikai Vācijas armijas specvienības, bet visumā arī Vācijas nacistu vadītie Latvijas paramilitārie spēki.

Otrs risināmais jautājums ir noskaidrot cēloņus, kas veicināja to, ka pirmajai boļševiku okupācijas varai radās piekritēji, kas patiesībā noliedza visus iepriekšējos divdesmit gadus Latvijā pastāvējušos demokrātijas pamatprincipus, demokrātiskās brīvības, tirgus ekonomiku u.c. Acīmredzot blakus okupācijas varas spiedienam šeit cēloņi jāmeklē sociāli neapmierinātajos slāņos, pieviltajās nacionālo minoritāšu cerībās, kreisajos radikāļu slāņos, kādi bija visos laikos, centienos ieņemt atbrīvojušās vietas administratīvās struktūrās un cerībā, ka jaunā iekārta radīs iespēju labāk dzīvot pat uz bijušā rēķina. Apmēram 1000 komunistu bija iesūtīts Latvijas civiliestādēs no PSRS.

Trešais jautājums. Padomju darbinieku un aktīvistu skaits līdzšinējā literatūrā kādreiz minēts, taču nav mēģināts atšifrēt tā struktūru. Tā bija sarežģīta, turklāt apmēram trešdaļa pirmā boļševiku okupācijas gada kolaborantu acīmredzot vienlaikus atradās divās un vairākās okupācijas laika organizācijās. Pēc mūsu aprēķina, aptuvenais aktīvistu skaits Latvijā varēja būt ap 100 000 cilvēku (sk. 1. pielikumu). Lielākā daļa bija politiski organizēta.

Ceturtkārt, cik aktīvistu, sākoties Vācijas–Krievijas karam, aizbēga uz Krieviju. Literatūrā minēti dažādi skaitļi. Pēc PSRS Pārceļošanas pārvaldes uzskaites Vācijas un Krievijas kara laikā no Latvijas uz Krieviju bija pārcēlies aptuveni 51 000 cilvēku, no kuriem apmēram 12 000 (26,6%) bija latvieši (sk. 2. pielikumu). Trešdaļa bēgļu varēja būt ebreji, kas bēga no nacistiem. Apmēram trešdaļa bija Latvijas krievu un baltkrievu, Sarkanās armijas virsnieku ģimenes locekļu un armijas garnizonu darbinieku. Pašreiz mūsu rīcībā nav datu, cik bēgļu gāja bojā ceļā vai Sarkanās armijas specvienību atgriezti atpakaļ no Latvijas–Krievijas robežas.

Piektkārt, jānoskaidro, kad, cik un kur aktīvistus arestēja un kas veica šo darbu. Šis jautājums būs skaidrs pēc visu pagastu un pilsētu iedzīvotāju izpēti pēc stāvokļa 1941. gada otrajā pusē un vēlāk, jo aktīvistu aresti, mobilizācija spaidudarbos Latvijā un Vācijā turpinājās visu okupācijas laiku. Rodas iespaids, ka politisku iemeslu dēļ arestēja apmēram 30 000 iedzīvotāju. Aktīvistu arestus un apsardzību Vācijas nacistu okupācijas varas režijā veica latviešu paš aizsardzības dienesti, vēlāk arī palīgpolicija.

Sestkārt, jāpēta arestēto aktīvistu liktenis vācu nacistu okupācijas laikā. Igaunijā, kur aktīvistu liktenis izpētīts, aptuveni trešdaļa arestēto tika nošauta, apmēram trešdaļa ieslodzīta cietumos un koncentrācijas nometnēs, apmēram trešdaļa atbrīvota. Ja šo Igaunijas modeli piemēro Latvijai, tad paš aizsardzības dienesti un policija nošāva apmēram 10 000 aktīvistu. Aptuveni tāds pats skaits atradās cietumos un koncentrācijas nometnēs (4. pielikums). Apmēram trešdaļa tika atbrīvota ar dažādiem noteikumiem – pilnīga brīvība, darbs pie vecsaimnieka, līdz turpmākam izsaukumam. Atbrīvošanu no cietumiem parasti veica vācu Drošības policija, ievērojot divus pamatprincipus: vai arestētais bijis politiski organizēts; vai vāciešiem labvēlīgi noskaņots. Cietumu “izbrīvēšana” notikusi trijos virzienos – atbrīvot, ievietot koncentrācijas nometnē, nošaut.

Septītkārt, aktīvistu meklēšanu turpināja okupācijas varas drošības iestādes arī pēc pirmā aktīvistu nošaušanas viļņa 1941. gada otrajā pusē. Šinī nolūkā tika sastādīti un publicēti meklējamo personu trīs saraksti, kas bija izsūtīti visiem apriņķu un pilsētu drošības dienestiem (sk. 7. pielikumu).

Šie meklējamo personu saraksti līdz ar šīm personām paredzēto rīcību aresta gadījumā jāpēta speciāli, taču visos trijos sarakstos publicēts apmēram 5000 personu

vārds un uzvārds, dzimšanas dati un dzīvesvieta. Blakus latviešu vārdiem un uzvārdiem meklējamo personu sarakstos uzkrītoši daudz ir ebreju un krievu (baltkrievu) vārdu un uzvārdu.

Astotā pētījuma joma ir okupācijas varas drošības dienesta izveidotā t.s. "Latviešu kartotēka". Šajā kartotēkā iekļautas ne tikai daudzas politiski "aizdomīgās" personas, bet arī lojāli Vācijas nacistu pašpārvaldes ierēdņi, sevišķi, ja viņiem bija pamanīta kāda pretvācu vai Latvijas nacionālistu iezīme. Kopā Latviešu kartotēkā bija apmēram 23 000 iedzīvotāju uzvārdu.

Devītkārt, ir jāizseko aktīvistu iznīcināšanas procesam visā nacistu okupācijas laikā (8. pielikums).

Darba desmitā joma ir noskaidrot cietušo aktīvistu kopskaitu un grupas, sevišķu uzmanību pievēršot nošautajiem bez tiesas sprieduma (sk. 9. un 10. pielikumu).

Daži iepriekšēji secinājumi

1. Aktīvistu arests un nošaušana Latvijā Vācijas–Krievijas kara laikā bija Vācijā nacistu uzsāktās politisko pretinieku iznīcināšanas turpinājums divu totalitāro ideoloģiju un impēriju reālas cīņas apstākļos uz dzīvību vai nāvi.

2. Aktīvistu aresti un iznīcināšana, ko vācu nacistu režijā veica galvenokārt latviešu paramilitārie un militārie formējumi, bija nacistu iekārtotā genocīda pirmais posms, kuram sekoja holokausts, ko īstenoja galvenokārt vācu nacistu soda vienības.

3. Aktīvistu iznīcināšanas bija četrus gadus ilgs process – tas sākās ar masveida apšaušanām bez tiesas sprieduma 1941. gada otrajā pusē, pēc tam turpinājās ar ieslodzījumiem cietumos un to aizvietošanu, kā arī koncentrācijas nometnēs un izsūtīšanu darbos Vācijā.

4. Aktīvistu iznīcināšanu paplašināja Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta 1942.–1943. gadā dienesta vajadzībām publicētie meklējamo personu trīs saraksti (*Fahndungsnachweis*) ar apmēram 5000 meklējamo personu datiem, kas deva iespējas Drošības policijai atklāt un vajāt boļševiku darbiniekus un atbalstītājus visā Baltijā.

5. Aktīvistu izsekošanu un vajāšanu veicināja drošības dienesta "Latviešu kartotēka", kurā bija iekļauti 23 000 nearestētu vai no aresta atbrīvotu personu uzvārdi, starp šīm personām varēja būt apmēram 20 000 bijušo aktīvistu un līdzjutēju.

6. Pret Latvijas tautu un valsti noziegušies boļševiku okupācijas pirmā gada darbinieki bija jātiesā un jā sodā.

7. Linča tiesa, ko latviešu paš aizsardzības policija veica pret 10 000 aktīvistu, tāpat ap 10 000 aktīvistu ieslodzīšana cietumos un koncentrācijas nometnēs, izsūtīšana darbos uz Vāciju bez tiesas sprieduma uzskatāma par kara noziegumu un latviešu tautas genocīdu.

1. pielikums

Komunistu, komjauniešu, strādnieku gvardu un aktīvistu kopskaits Latvijā
1941. gada maijā–jūnijā

LK(b)P biedri	(1941. g. 1. jūnijs)	5 057 ¹
VĻKJS biedri	(1941. g. 1. maijs)	7 200
Strādnieku gvardi	(1941. g. 1. maijs)	9 500
Pagastu izpildkomiteju darbinieki (pagastā)		2 800
MOPR biedri		ap 15 000
LK(b)P līdzjutēji – aktīvistu		ap 2 000
Milicijas pilnvarotie un milicijas palīgdienests (pagastā viens pilnvarotais)		ap 1 000
	Kopā:	42 557
Desmit hektāru zemes un zemes piegriezuma īpašnieki		75 000
	Pavisam kopā:	117 557

¹ Apmēram puse varēja būt sarkanarmiešu Latvijas okupācijas armijā.

2. pielikums

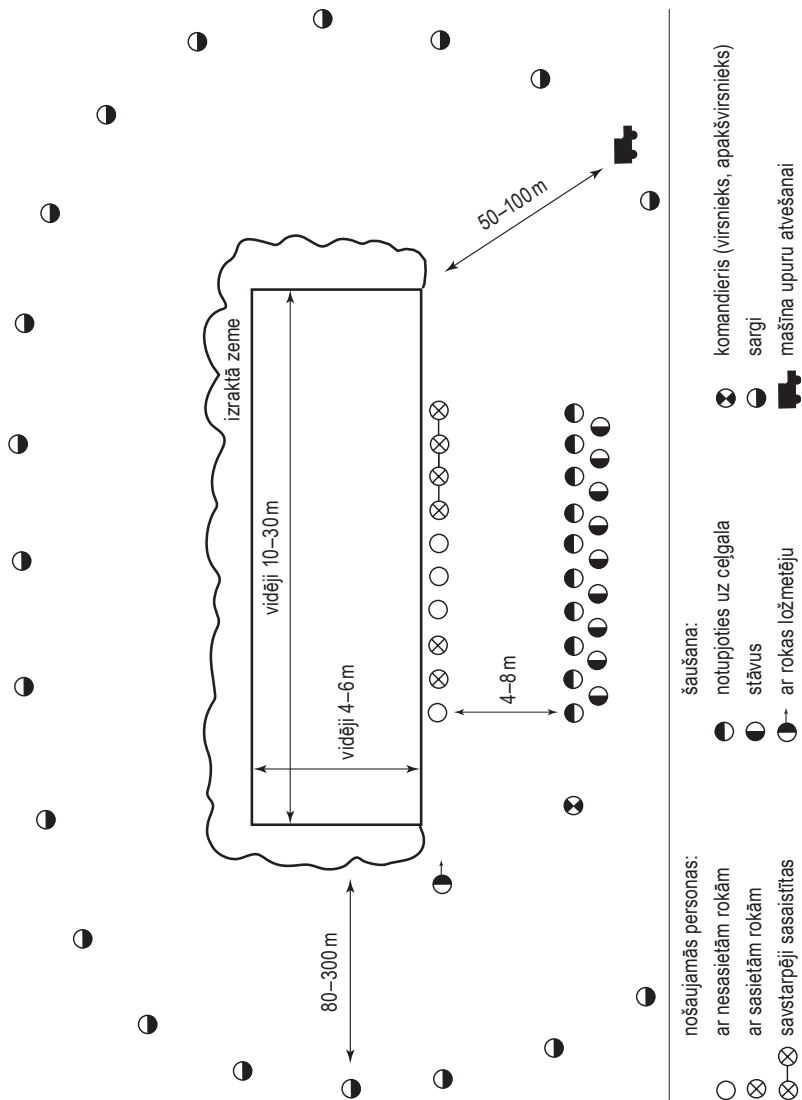
No Baltijas valstīm evakuējušies uz PSRS 1941. gada 1. decembrī¹

Valsts	Evakuējušies	%	To skaitā pamattautība	%
Lietuva	32 432	100	5 800	17,9
Latvija	51 429	100	13 705	26,6
Igaunija	18 382	100	10 575	57,5
Kopā	102 243	100	30 080	29,4

¹ Переселенческое управление при СНК СССР, РГАЭ, ф. 1562, оп. 1, д. 249, л. 66, 68.

3. pielikums

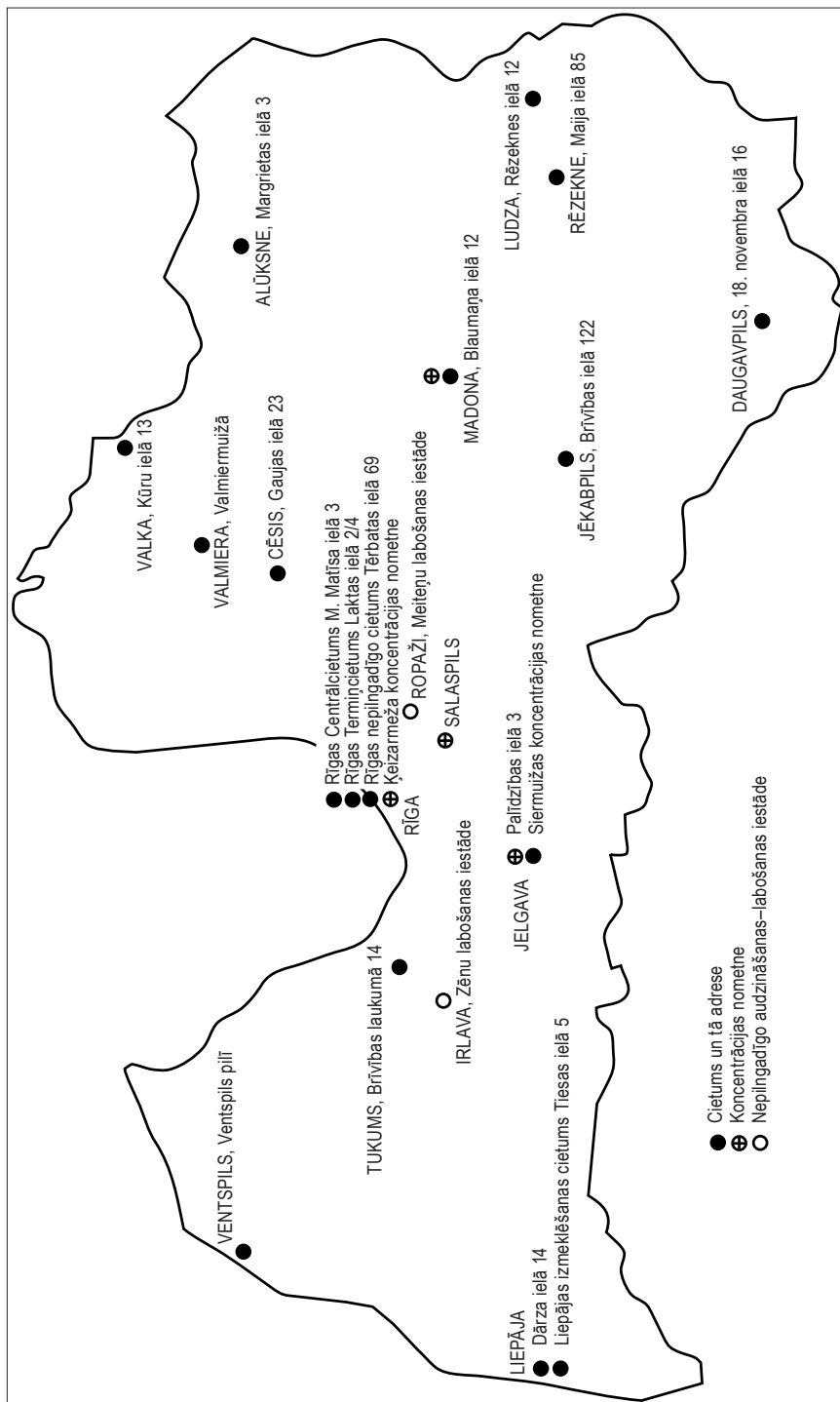
Pirmā okupācijas gada darbinieku nošaušanas aptuvenā shēma (1941–1942)¹

¹ Rekonstrukcija pēc aculiecinieku liecībām. – Latvijas Valsts arhīva 1986. fonds.

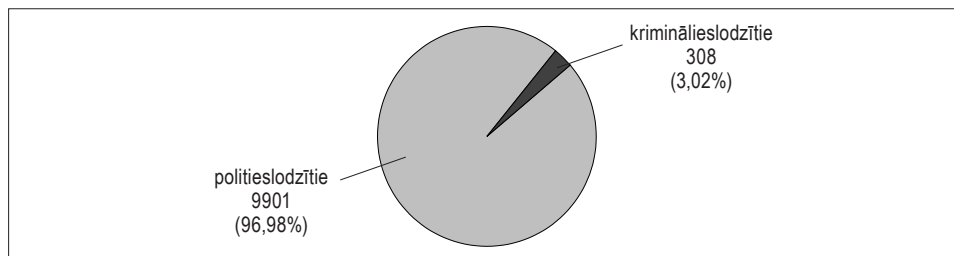
4. pielikums

Galvenie cietumi un koncentrācijas nometnes Latvijā (1941–1944)

5. pielikums

Latvijas cietumos ieslodzīto skaits, 1941. gada 15. oktobris

Vācijas Federālais arhīvs, 175, Rolle 513.

6. pielikums

Vācijas Drošības policijas un drošības dienesta (SD) priekšnieka šifri
Latvijas politīeslodzīto šķirošanai cietumos¹

1. **F[reilassen]** – atbrīvots bez noteikumiem pret parakstu kā politiski neorganizēts, ar stingru brīdinājumu līdz turpmākajam izsaukumam.
2. **K[onzentrationslager]** – politiski organizēti nemilitārās struktūrās ieslodzītie koncentrācijas nometnēs.
3. **E[ksekutierten]** – nošaut – politiski organizēti, paramilitārās struktūras.

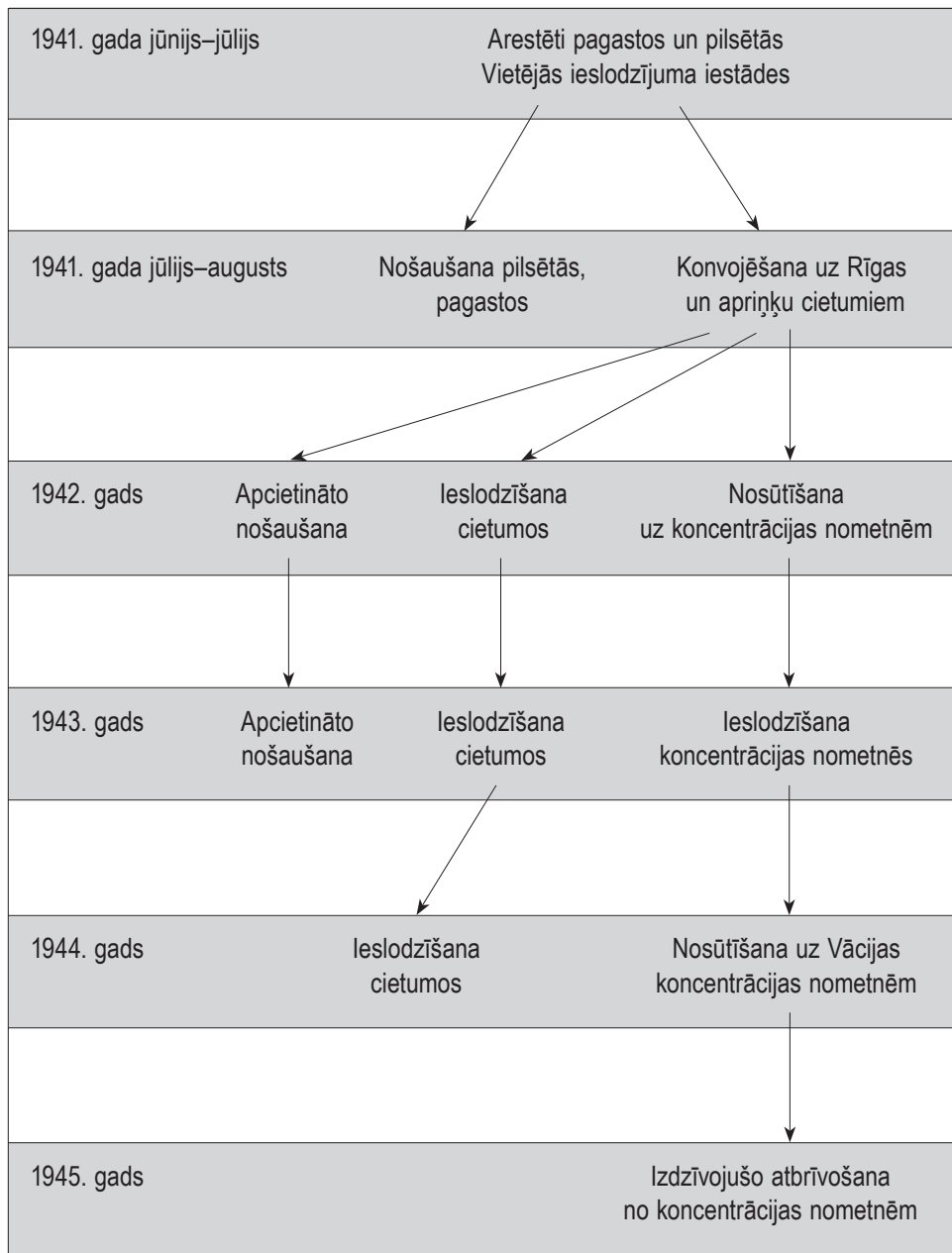
¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, P-252. f., 1. apr., 1.–15. l.

7. pielikums

Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta komandiera šifri
meklējamo personu sarakstos 1942.–1943. g., nr. 1.–3.

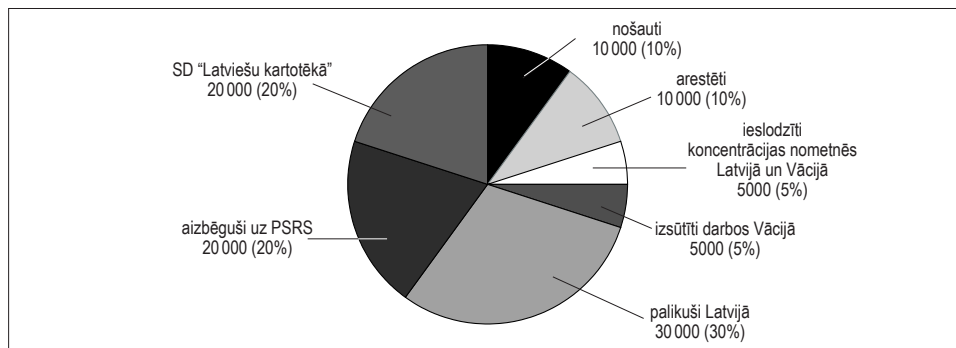
1. **F[estnahme]** – meklējamo personu aizturēt, nogādāt tuvākajā cietumā, tūlī paziņojot Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā, nogaidīt turpmākos norādījumus.
2. **A[ufenthaltsermittlung]** – noskaidrot dzīvesvietu un ziņot Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā, nogaidīt turpmākos norādījumus.
3. **u[nterschriftlich zu verpflichten]** – meklējamai personai jādod paraksts par dzīvesvietas nemainīšanu, un paraksts jāpiesūta Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā.
4. **o – Vorsichtig – Uzmanību!** – personai ir šaujamerocis.
5. **e[xecutieren]** – atrašanās gadījumā telefoniski vai telegrāfiski ziņot Latvijas Drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā.

8. pielikums

Padomju varas darbinieku un tās atbalstītāju izvietošana
pirmajā boļševiku okupācijas gadā (1940–1941)

9. pielikums

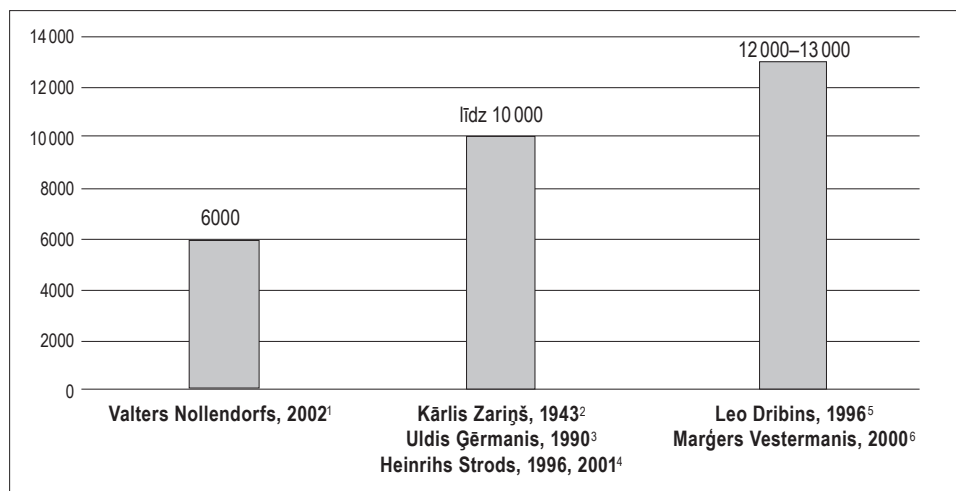
Padomju varas darbinieku un tās atbalstītāju liktenis (1940.–1941. gads)¹

¹ Aptuveni iepriekšēji aprēķini, kas pētniecības gaitā tiks precizēti.

10. pielikums

Pirmā boļševiku okupācijas laika (1940–1941) iznīcināto darbinieku un atbalstītāju skaits (no 1941. gada līdz 1945. gadam)

¹ Latvijas Okupācijas muzejs. – Rīga, 2002, 63. lpp.

² Anglijas Valsts arhīvs, Ziņojumi ārlietu ministrijai.

³ Ģērmanis U. Latviešu tautas piedzīvojumi. II. – Rīga, 1990, 194. lpp.

⁴ Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000. – Rīga, 2001, 87.–152. lpp.

⁵ Nacionālās un etniskās grupas Latvijā. – Rīga, 1996.

⁶ Pārrunu rezultāti.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Tādas atklāja daudz vairāk, nekā to patiesībā bija.
- 2 Reichssicherheitshauptamt, Bestand R-58.
- 3 SS Hauptamt, Bestand R-33.
- 4 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Bestand R-6.

Heinrihs Strods

Extermination of Activists and Supporters of the First Bolshevik Occupation in 1941–1945

Summary

In the 20th century Latvia suffered not only from the evil deeds of the two extremist totalitarian regimes of that time: German Nazism and Russian Bolshevism, but also from the retaliation for the tortures caused by these occupation regimes as one occupation rule tried to take revenge on the collaborationists of the previous rule. Studies in German archives reveal that after the occupation of Latvia in 1941, in order to meet their strategic goals, Nazis pursued the methods of extermination of their potential enemies that have been elaborated in Germany in the course of many years. The accelerated Sovietisation of Latvia by the Bolshevik occupation rule in 1940–1941 enlarged the opportunities for Nazis to do so as at that time the segment of the population unsatisfied with K. Ulmanis' authoritarian rule was reinforced by up to one thousand Bolsheviks transferred from Russia, thus increasing the number of those to be accused of collaboration to up to 100 000 persons. According to recent data from the USSR archives, up to 50 civilians, including Jews, families of Red Army officers, personnel of garrisons, etc., fled to the USSR together with the Red Army. On Nazi instructions, up to 30 000 persons, accused of political crimes, were arrested in Latvia, only a few of them being members of the Communist Party, and about one third of the arrested were executed, one third imprisoned and one third released on different conditions. The annihilation of collaborators and possible sympathisers with the Bolshevik rule took place under the conditions of actual real life-and-death struggle taking place between Nazism and Bolshevism. While during the first phase of genocide in the second half of 1941 collaborators, activists and sympathisers (irrespective of their ethnic belonging) of the Bolshevik period were executed mostly by paramilitary Latvian formations and police, the second phase of genocide, the Holocaust, was carried out by punitive units of Nazi troops. Arrests and executions of activists continued also in 1942–1944, for the most part on the basis of the so-called Latvian files. As the Nazi occupation period lasted for several years, conviction and punishment of the accused collaborators, activists and sympathisers of the first year of Bolshevik occupation rule became possible. The lynch court that for the most part was held by Latvian self-defence men, without a trial executing about 10 000 activists, is to be regarded as a war crime and the genocide of the Latvian people. However, this assumption is to be proved or rejected in the course of further studies that Latvian historians, both in Latvia and in exile, have so far abstained from doing.

Kārlis Kangeris

Igaunijas Zemes pašpārvalde pirms 1942. gada 7. marta reformas: skatiens no Latvijas

1. Ievads

1998. gadā Igaunijā, Lietuvā un Latvijā izveidoja ekspertu komisiju, lai izvērtētu šo valstu vēsturi laikposmā no 1939. gada līdz 1991. gadam, respektīvi, vēsturi Padomju Savienības un Vācijas reiha okupācijas varas laikā, izvirzot noziegumu pret cilvēci un kara noziegumu izmeklēšanu priekšplānā. Kā pirmā komisija ar ziņojumu klajā ir nākusi Igaunijas Starptautiskā komisija noziegumu pret cilvēci izmeklēšanai, 2001. gada maijā publicējot ziņojumu par vācu okupācijas laiku, kurā par Igaunijas Zemes pašpārvaldi dots šāds vērtējums:

“Pirmkārt, mēs novērtējam zināmas personas par atbildīgām, ievērojot viņu ieņemtās pozīcijas, kas devušas rīkojumus, kas izpaudās noziegumos pret cilvēci. Tās bija vadošās personas Igaunijas pašpārvaldē, kur viņas ieņēma direktoru vietu un par savu darbību ziņoja tieši Hjalmāram Mee. [...] Tāpēc komisijas uzskats ir, ka tie, kuri dažādos laikos ieņēma direktoru vietu vai darbojās citādi augstākos amatos, sava ieņemamā amata dēļ daļa atbildību ar vācu iestādēm par visām kriminālām izdarībām Igaunijā, kā arī par darbiem ārpus tās robežām, kurus veikušas militārās vienības vai policijas bataljoni, saformēti ar viņu piekrišanu vācu okupācijas laikā: Hjalmārs Mee [Mäe], Oskars Angeluss [Angelus], Alfreds Vends [Wendt], Oto Lēsments [Leesment], Hanss Sārs [Saar], Oskars Epiks [Öpik], Arnolds Radiks [Radiks], Johanness Sodla [Soodla].”¹

Igaunijas komisija savus spriedumus un novērtējumus pamatoja ar Starptautiskās krimināltiesas Romas likumu (*Rome Statute of the International Criminal Court*), kas pieņemts 1998. gadā, respektīvi, 1999. gadā, un kas šodien ir kļuvis par pamatu Starptautiskajai kara noziegumu tiesai Hāgā. Igaunijas Starptautiskā komisija ir ar nākotnei paredzētu tiesību sistēmu vērtējusi pagātni. Neskatoties uz iespējamajiem metodoloģiskiem iebildumiem, komisijas Igaunijas pašpārvaldes novērtējums tomēr mudina uz pārdomām, vai arī Lietuvā un Latvijā nebija līdzīga zemju pašpārvalde un vai to novērtējums nevarētu būt līdzīgs. Pēc 1942. gada 7. marta, kad Austrumzemes

reihsministrs Alfrēds Rozenbergs (*Rosenberg*) izdeva Pārvaldes organizācijas dekrētus nr. 1, 2 un 3, Igaunijā un Latvijā izveidojot ļoti līdzīgas zemes pašpārvaldes struktūras, uz jautājumiem par pašpārvalžu autonomiju, sadarbību un pakļautību vācu iestādēm varbūt ir vieglāk atbildēt nekā par iepriekšējo laikposmu. Lai labāk saprastu Igaunijas Starptautiskās komisijas spriedumu par Igaunijas pašpārvaldi, šai rakstā priekšplānā izvirzīsim jautājumus par laikposmu pirms 1942. gada marta: kā Igaunijā radās pašpārvalde? Vai tai vācu vadības struktūrās bija speciāls atbalsts? Cik līdzīgas uzbūvē un darbības brīvībā bija pašpārvaldes Igaunijā un Latvijā? Vai Igaunijai bija kādas sevišķas priekšrocības vai tiesības salīdzinājumā ar Latviju?

2. Vācija un Igaunija pirms 1941. gada 22. jūnija

a) Vācijas un Igaunijas attiecības

Vācijas un Igaunijas diplomātiskās attiecības visumā bija korektas un pat savā veidā draudzīgas. Tomēr nevarētu teikt, ka Igaunijas ārpolitika bija orientēta uz Vāciju.² Nekādas sevišķas domstarpības starp abām valstīm nepastāvēja, tas attiecās arī uz vāciešu tautības grupu Igaunijā. Starp Vāciju un Padomju Savienību 1939. gada 23. augustā noslēgtais Draudzības līgums igauņus savā veidā pārsteidza, taču nemazināja vispārējo uzticību Vācijai. Arī pēc tam, kad Igaunija bija bijusi spiesta ar PSRS 1939. gada 28. septembrī parakstīt Savstarpējo palīdzības paktu, tās valdība ticēja vācu paskaidrojumiem, ka padomju militārbāzes Igaunijā ir tikai uz īsu laiku un ka Sarkanā armija drīz to atstās. Vācijas ekonomiskās intereses Igaunijā atturēšot padomju varu spert jebkādus soļus pret valsts un sabiedrības iekārtu. Tāpat pēc padomju okupācijas uzticība Vācijai bija liela un Igaunijas politiskā elite gaidīja, ka Vācija drīzumā atkal padzīs padomju okupantus.

Uzticība Vācijai galvenokārt meklējama divos faktoros. Pirmais bija slepenā militārā sadarbība ar Vāciju, ko uzsāka 1935. gadā. Šī sadarbība galvenokārt attiecās tikai uz izlūkošanas dienestiem, un tā bija vēsta pret Padomju Savienību.³ Ja par diplomātiņu varēja teikt, ka tai nebija speciāla orientācija uz Vāciju, tad to visumā nevarēja attiecināt uz vadošajām militārpersonām, kaut arī viņu slepenā draudzība ar Vāciju atklātībai nebija ne redzama, ne arī zināma. Otrs nosacījums bija vāciešu lielā interese par Igaunijas degakmens eļļas produkciju. Lielākā uzņēmuma "*Estnische Steinölkriegesellschaft*" akcijas bija vācu rokās. Uzņēmuma speciālā naftas produkcija sevišķi bija domāta vācu kara flotes vajadzībām.⁴

Slepenā militārā sadarbība izlūkošanā un vācu kara flotes apgādāšana ar degvielu igauņiem likās kā pietiekama garantija, lai vāciešu interesi par Igauniju uzturētu dzīvu, lai Vācija izbalansētu Maskavas spiedienu, gan arī raudzītos uz to, ka Igaunija ilgstoši nenonāktu padomju varā.

Ja piedevām tuvāk apskata vāciešu plānošanu karagājienam pret Padomju Savienību, tad nevar noliegt, ka arī vācu pusei bija savas "simpātijas" pret Igauniju. Tas tik daudz neizpaudās "telpas pārkārtošanas jautājumos", kā tas bija redzams rases politikas nostādnēs par igauņiem.

Pēc vēlākā austrumu reihsministra A. Rozenberga plāniem – viņš pēc izcelsmes bija baltvācietis no Igaunijas – Igaunijai (arī Latvijai un Lietuvai) "nākotnē vajadzēja kļūt par vāciešu dzīvesvietu"⁵, vai – kā mēnesi vēlāk (08.05.1941.) Instrukcijā reihskomisāram Austrumzemē (*Instruktion für einen Reichskommissar im Ostland*) teikts – tai (arī Latvijai, Lietuvai un Baltkrievijai) bija jākļūst par "vācu protektorātu", "pārvācojot rases ziņā pieņemamos elementus, kolonizējot ģermāņu tautas un izsūtot nevēlamos elementus", beigās kļūstot par "Lielvācijas reiha daļu"⁶. To, ka Baltijas telpa ir no "Padomju ķermeņa jāizgriež" un tā cieši jāsasaista ar Vācijas reihu, A. Rozenbergs vēlreiz apstiprināja savā runā 1941. gada 20. jūnijā, pārvācošanu kolonizācijas veidā atstājot nākotnei.⁷

Arī citu iestāžu memorandos attiecībā uz Igaunijas valststiesisko nākotni tika uzsvērts, ka tai jākļūst par vācu dzīvestelpu, runāja par zemes pārvācošanu un noraidīja jebkādu valstisko patstāvību, kas šādā ziņā labi sakrita ar A. Rozenberga teikto.⁸ Uzskatus, ka Baltijas valstis būtu jāpakļauj ilglaicīgai speciālai militārpārvaldei⁹ vai no tām jāizveido speciālas valstis ar zināmu patstāvību,¹⁰ diezgan agri izslēdza no plānošanā nopietni apsveramiem variantiem.

Novērtējot Baltijas pamattautas pēc to rases piemērotības pārvācošanai, igauņi neapstrīdami ieņēma pirmo vietu. A. Rozenbergs savā instrukcijā Austrumzemes reihskomisāram uzsvēra (08.05.1941.), ka saistībā ar "pārvācošanu resp. izceļošanu" igauņi līdz 50% būtu uzskatāmi par "radniecisku" tautu. Latvijā asimilējamā daļa ir ievērojami mazāka, un šeit būšot jāapsver lielāka izceļošana.¹¹ Arī pats Vadonis Ādolfs Hitlers uzskatīja (11./12.07.1941.), ka no Baltijas tautām "labākie" ir igauņi, kuriem seko lietuvieši un, visbeidzot, latvieši.¹² Tādu pašu tautu vērtību klasifikāciju noteica arī mazākumtautību eksperts baltvācietis no Igaunijas Verners Haselblats (*Hasselblatt*) 1941. gada 4. jūlijā – vispirms igauņi, tad lietuvieši un beigās – latvieši.¹³ Reihsfīrers-SS Heinrihs Himlers (*Himmler*) vērtēja, ka Baltijas pamattautu pārvācošanai derīgā daļa varētu būt apmēram 10 procentu.¹⁴ Vēlākais reihskomisārs Hinrihs Loze (*Lohse*) uzskatīja šo Himlera minēto pārvācojamo skaitu par zemu un drīzāk pieslējās Rozenberga uzskatiem. Kad vēlāk SS vadībā sāka izstrādāt dažādus Austrumu ģenerālpilāna (*Generalplan Ost*) variantus, tad aprēķins pamatojās uz to, ka Latvijā paliks 30% pārvācošanai derīgu latviešu, bet Igaunijā vismaz 50% igauņu.

Ja pats Hitlers kara sākumā, t.i., 1941. gada 22. jūnijā, austrumu tautas nešķiroja, jo ar "zemcilvēkiem" vispār nebija jārēķinās, tad tomēr praksē radās citi – diferencētāki risinājumi. Var teikt, ka vismaz Baltijas gadījumā vadījās pēc A. Rozenberga ieteiktā

“modeļa”, ka “iepretim atšķirīgām tautību grupām jārikojas attiecīgi atšķirīgi, ievērojot attiecīgās tautas rasiskās vērtības, tās nostāju pret Vāciju, kā arī lomu, kas tai paredzēta Austrumu apgabalu pārkārtošanā”¹⁵.

b) igauņi Vācijā

Pēc Igaunijas okupācijas 1940. gada jūnijā Vācijā, Berlīnē, palika viss Igaunijas sūtniecības personāls. Tomēr sūtniecība neattīstīja nekādas patstāvīgas iniciatīvas, lai spertu soļus Igaunijas atbrīvošanas labā, ko veiktu kopā ar Vāciju. Tā pēdējais sūtnis Rūdolfs Melersons (*Möllerson*), kurš Berlīnē darbu bija sācis tikai 1939. gada novembrī, bija pasīvs un sadarbošanos ar vāciešiem atstāja militārpersonām vai arī t.s. aktīvistu pārstāvjiem. R. Melersons bija ar savu likteni samierinājies, jo pēc Igaunijas okupācijas vācieši viņam bija atļāvuši Berlīnē palikt kā privātpersonai.¹⁶ Citi sūtniecības darbinieki pakārtojās citiem igauņu grupējumiem. Sūtniecības sekretārs Aleksandrs Masakass pievienojās “aktīvajam grupējumam”, kuru vadīja H. Mee, bet Igaunijas militārais atašejs pulkvedis Ludvigs Jākobsens kopā ar citām igauņu militārpersonām izveidoja savu grupu, kas formulēja savu politiku.

Kā pirmais bēglis no padomju varas Vācijā ieradās pulkvedis Rihards Māsinga (*Maasing*), kurš bija Igaunijas armijas štāba vadītāja vietnieks un kurš vadīja slepeno militāro sadarbību ar Vāciju. Pārsteidza tikai bēgšanas laiks – tas bija 1939. gada oktobris¹⁷ – īsi pēc Igaunijas un PSRS savstarpējā palīdzības līguma parakstīšanas. Pēc Igaunijas okupācijas 1940. gada vasarā Māsingam sekoja citas militārpersonas, kuras arī bija sastāvējušas ekskluzīvajā virsnieku pulkā, kas vadīja slepeno militāro un izlūkdienesta sadarbību ar Vāciju. Tie bija ģenerālis Voldemārs Rībergs, pulkvedis Emīls Kursks, virsnieki Vilems Sārsens un Alfons Rebane. Bez tam vācieši no Igaunijas izveda atsevišķas padomju varas apdraudētas personas, galvenokārt savus aģentus. Tomēr 1940. gada bēgļu skaits nebija liels – vairāki desmiti personu.

Arī Igaunijas prezidents Konstantīns Petss (*Päts*) 1940. gada jūlijā sāka meklēt iespējas nokļūt ārzemēs. Ar Petaša uzticības personas starpniecību Vācijas sūtnim Hansam Froveinam (*Frohwein*) 15. jūlijā tika iesniegts lūgums atļaut Petašam doties uz Vāciju vai nu kā privātpersonai, vai arī, ja viņš vēl nebūtu atcelts no amata, kā Valsts prezidentam privātā vizītē.¹⁸ 24. jūlijā pie Vācijas sūtņa griezās K. Petaša dēls, lai uzzinātu, vai viņa tēvs var rēķināties, ka tiks ielaists Vācijā.¹⁹ Vācieši jautājumu izlēma Petašam pozitīvi, jo 1940. gada 25. jūlijā Vācijas ārlietu ministra personiskā štāba vadītājs Valters Hevels (*Hewel*) uz telegrammas bija uzrakstījis, ka “Vadonis piekrīt” (*“Führer ist einverstanden”*). K. Petaša dēls 24. jūlijā bija griezies arī pie Amerikas Savienoto Valstu diplomātiskā pārstāvja Igaunijā Leonarda ar lūgumu, lai ASV sniegtu Petaša ģimenei jebkādu iespējamo palīdzību, lai izvairītos no “apcietināšanas vai vēl kā ļaunāka”. Nākamajā dienā ASV diplomātiskā pārstāvniecība saņēmu instrukciju, ka tā ir tiesīga Petašam un viņa ģimenes

locekļiem izsniegt diplomātiskās vīzas ieceļošanai ASV.²⁰ Tomēr ne vācu, ne amerikāņu labvēlība Petsu vairs neglāba – padomju “orgāni” viņu apcietināja un 30. jūlijā nosūtīja uz PSRS iekšieni – Baškīriju.²¹

Bēgšana uz Vāciju varēja notikt tikai 1941. gada sākumā, kad vācieši Igaunijā izveda t.s. pēcizceļošanas akciju. Šīs akcijas ietvaros Igauniju atstāja 7064 personas, no kurām 2055 bija igauņi (vācu terminoloģijā – “*Fremdstämmige*”).²² Igaunju kontingentā bija 757 vīrieši – visumā karadienestam un armijas vajadzībām derīgi.

Vācijas Drošības policijas un Abvēra vadība par visiem virsniekiem veda speciālu kartotēku, novērtējot viņu izmantošanas iespējas. Tāpat arī apsvēra virsnieku izmantošanu karagājienā pret Padomju Savienību. Transporta un bruņošanās rūpnīcu speciālisti uz vāciešu pieprasījuma izstrādāja dažādas ekspertīzes. Kopš 1941. gada pavasara vācu Abvēra iestādes sāka arī apmācīt igauņu izpletņlēcējus un sabotāžas speciālistus *Judittenlager* pie Kēnigsbergas. Tomēr šim Vācijā izveidotajam grupējumam turpmākajā attīstības gaitā nebija nekādas sevišķas nozīmes, jo karagājienā pret Padomju Savienību izmantoja citu igauņu grupējumu, ko vācu slepenais dienests veidoja Somijā vācu “*Kriegsorganisation Finnland*” ietvaros. Šai Somijā saformētajai grupai ar nosaukumu ERNA bija sevišķa nozīme Igaunijas atbrīvošanas sākumposmā 1941. gada jūlijā. ERNA grupā 1941. gada jūlija operācijās piedalījās pavisam 85 igauņi.²³

Pēc Vācijas iebrukuma PSRS arī sāka formēt speciālu igauņu policijas bataljonu (*Polizei Reserve Bataillon Ostland*, sākot ar 1943. gada oktobri tā nosaukums bija *Reserve Polizei Bataillon 33*). Daudziem igauņiem tas bija pārsteigums, ka viņi nonāca policijas bataljonā, nevis ieroču SS divīzijā, kā tas tika pašu igauņu propagandā solīts. Policijas bataljonam savervēja 350–400 vīru, turklāt divas rotas formēja no pēcizceļotājiem no Igaunijas, bet vienu ar pēcizceļotājiem no Latvijas.²⁴

Berlīnē no emigrējušām militārpersonām izveidoja grupējumu, kam bija savi priekšstati par Igaunijas nākotni nacionālsociālistu pārvaldītajā Eiropā. Igaunju militārpersonas visumā pieņēma, ka, Vācijas–PSRS karam sākoties, vācu armijas vadībai būs lielāka politiskā noteikšana. Pamatojoties uz sarunām ar vācu armijas pārstāvjiem, viņi arī pieņēma, ka vācieši vēlēsoties, lai igauņu vienības piedalītos karā pret boļševismu, viss tālākais būšot tikai formas lieta.

Igaunju militārpersonu grupējumam bija arī kontakti ar Igaunijas Republikas ārzemju delegāciju (*Eesti Vabariigi Välisdelegatsioon*), kuru 1940. gada 29. septembrī nodibināja Stokholmā. (Tās dibinātāji bija sūtnis Helsinkos Aleksandrs Varma, sūtnis Stokholmā Hainrihs Laretais un sociāldemokrātu politiķis Augusts Reiss.) Šo delegāciju igauņu militārpersonu grupējums mēģināja ietekmēt Vācijas politikas interešu virzienā. Tā pulkvedis Jākobsens no Berlīnes 1941. gada 24. martā bija ieradies Stokholmā, lai pārliecinātu “ārzemju delegāciju”, lai tā izturas pasīvi un lai atstājot sakaru kārtošanu ar Vāciju militārajam grupējumam Vācijā. Pēc L. Jākobsena uzskatiem, esot gaidāms

Vācijas un PSRS karš. Pēc vāciešu uzvaras Igaunija (galvenokārt saimnieciski) iekļaušoties vācu "dzīvestelpā". Igaunijai esot jāveido organizācija, kas varēsot vest sarunas par Igaunijas nākotni. Igaunijas Republikas ārzemju delegācija šos priekšlikumus noraidīja.²⁵

Vācijā darbojās arī igauņu aktīvistu grupa. Ar aktīvistiem vācieši domāja Igauniju brīvības cīnītāju savienības biedrus – "*Eesti vabodussojalaste Liit*" (saīsināti – VAPS), kas agrāk bija cīnījušies pagrīdē pret Igaunijas autoritāro režīmu, bet tagad veidoja pretošanās grupas pret padomju okupācijas varu.²⁶ Igauniju brīvības cīnītāju savienības locekļiem vācu karagājiena plānošanas darbā bija atstāta sava vieta. (Pretēji latviešiem un lietuviešiem, ar kuriem vācu iestādēm bija jāpārtrauc jebkāda oficiāla sadarbība.)

VAPS kopš 1934. gada darbojās pagrīdē. Tā bija antidemokrātiska un aizstāvēja domu par "Vadoņa valsti". Tā bija arī antikomunistiska. Tā cīnījās, lai gāztu Igaunijā pastāvošo Petsa režīmu. Tā kritizēja politisku orientāciju uz Angliju un tās vietā ieteica tuvošanos Vācijai. Tā arī uzsvēra, ka stāvēt tuvu nacionālsociālismam.

Kopš 1933. gada varam jau konstatēt zināmas VAPS attiecības ar Vācijas reihu. Legālajā darbības laikā VAPS no Vācijas pat saņēma finansiālu atbalstu avīzes izdošanai.²⁷ 1938. gadā VAPS kustībai bija lieli plāni un tā no Ribentropa biroja un SS prasīja 10 milj. reihsmarku, lai gāztu Igaunijas valdību.²⁸ 1939. gada maijā VAPS delegācija Berlīnē lūdza A. Rozenbergu, lai Vācijas reihis pārņemtu Igaunijas apsardzību un pašu Igauniju kā protektorātu.²⁹ 1940. gada oktobrī VAPS iesniedza Vācijas diplomātiskajai pārstāvniecībai Tallinā slepenu memorandu, tajā izklāstot organizācijas nākotnes plānus veidot neatkarīgu somugru lielvalsti. Arī Latvijas ziemeļaustrumu daļa līdz Daugavai būtu pievienojama šai valstij. Latvieši (un arī lietuvieši) būtu no viņu apdzīvotajiem apgabaliem pārvietojami uz austrumiem, plānotajā somugru lielvalstī neietilpstošās zemes nododot vāciešiem kā vāciešu nākamo dzīvestelpu.³⁰ 1941. gada 11. janvārī Vācijas Drošības policijas un SD šefs lūdza, lai Vācijas pārstāvniecība Tallinā gādātu par to, ka Mee ar ģimeni no Igaunijas tiek izvests pēcizceļošanas akcijas ietvaros. Dr. Mee esot vīrs, kurš atstājot personiskās intereses otrajā vietā, kopš gadiem jau esot strādājis izlūkošanas laukā Vācijas reiha labā.³¹ Lūgumu izpildīja, un Mee martā ieradās Vācijā.

3. Mee un Igaunijas pašpārvaldes izveidošana

Hjalmāru Mee 1935. gadā par piedalīšanos apvērsuma mēģinājumā notiesāja uz divdesmit gadiem ieslodzījumā. Pēc amnestijas 1938. gadā Mee slepenībā turpināja vadīt VAPS kustību. Maizes darbs Mee bija tirdzniecība, un viņš aktīvi mēģināja veicināt Vācijas tirdzniecības intereses Igaunijā, kā arī politiskās aprindās pauda idejas par orientēšanos uz Vāciju. Darba dēļ Mee bieži bija Vācijā, kur viņš jau 1938. gadā uzņēma kontaktus ar Reiha drošības Galveno pārvaldi un Ribentropa biroju, kas arī nodarbojās

ar slepenu ziņu vākšanu. Turpmākajos gados Mee šīs iestādes apgādāja ar slepenu informāciju par Igauniju.³² Pēc padomju okupācijas Mee slēpās laukos, līdz pavērās iespējas izceļot uz Vāciju.

Ieradies Vācijā, Mee nekavējoties uzņēma sakarus ar savām kontaktpersonām – šturmbanfireru Šindovski (*Schindowski*) no Reiha drošības Galvenās pārvaldes, Dr. Pēteri Kleistu (*Kleist*) un Herbertu Petersenu (*Petersen*) no A. Rozenberga štāba, resp., vēlākās Austrumzemes ministrijas. Pilnīgu uzticību vāciešos Mee ieguva 1941. gada pavasarī, kad viņš Rozenberga pārstāvjiem izskaidroja savus slepenos plānus par Igaunijas nākotni. Pēc saviem plāniem viņš vēloties divdesmit gadu laikā igauņu tautu pārāudzināt tā, ka tā pēc šī posma jutīšoties pilnīgi piederīga Vācijas reiham un vācu tautai. Jēdzienam “igauņi” nevajadzēšot pazust, bet tas iegūšot tādu pašu nozīmi kā Vācijā “švābs”, “bavārietis” u.c. Šai Mee programmai savu piekrišanu deva gan Rozenbergs, gan arī Himlers.³³ Pēc tam vācieši sāka Mee iesaistīt vāciešu okupētās Igaunijas pārvaldes plānošanas darbos.

Pirmais uzdevums Mee bija jāveic Somijā, Helsinkos, uz kuriem viņu slepenā misijā nosūtīja Reiha drošības Galvenā pārvalde.³⁴ Pēc vāciešu uzskata pastāvēja briesmas, ka Helsinkos veidos kādu igauņu organizāciju, kuras dibināšana Mee bija jāaizkavē. To viņš arī izdarīja, 1941. gada 31. maijā nodibinot Igaunijas atbrīvošanas komiteju (*Eesti Vabastamise Komitee*). Komiteju vadīja pats Hjalmārs Mee, bet pārējie locekļi bija Aleksandrs Masakass (*Massakas*), Harijs Ritmans (*Rütman*), Aksels Kristiāns (*Kristian*) un Valters Kotsars (*Kotsar*). Visi komitejas locekļi piederēja VAPS kustībai. Igaunijas atbrīvošanas komitejas dibinātāji savu komiteju uzskatīja par “igauņu tautas augstāko varas orgānu”.

Pēc Mee uzskatiem, sakarus starp Vāciju un Igauniju visvieglāk būtu nodibināt tādā veidā, ja viņam un viņa biedriem dotu pusgadu laika pārāudzināt igauņu tautu, kas notiktu, ievērojot visas vācu militārās un politiskās intereses. Audzināšanas procesā svarīgi būtu, ka tas notiktu no kopēja – eiropeiska viedokļa, nevis šauros nacionālos rāmjos. Tāpēc svarīgs audzināšanas moments esot igauņus iesaistīt vācu karaspēkā, lai igauņiem rastos apziņa, ka viņi kopā ar vāciešiem cīnās par kopēju Eiropu. Lai veicinātu kopējās vācu un igauņu intereses, Mee saviem līdzstrādniekiem norādīja, ka bez viņa norādījuma nedrīkst spert nekādus politiskus soļus, kā arī viņiem jāaizkavē, lai citi nemēģinātu to darīt. Igaunijā VAPS kustība būšot jānostāda uz jauniem pamatiem, jo tas esot vienīgais spēks, kas varēšot vienot igauņu tautu.³⁵

Dibinot komiteju, tā izstrādāja trīs memorandus, vienu no tiem adresējot Vācijas Vadonim Ādolfam Hitleram. Pirmajā memorandā “*Bekanntgabe*” izskaidroja Igaunijas atbrīvošanas komitejas uzbūvi un uzdevumus. Tekstā bija arī lūgums, lai Vācija palīdzētu Igauniju atbrīvot no padomju varas, tāpat arī piedāvājums turpmāk karā cīnīties kopā ar vācu armiju. Igaunijas atbrīvošanas komiteja arī gādāšot par to, lai Igaunijā tiktu atjaunota tiesiskā kārtība, noteikta Satversme, izveidota valdība un atjaunota agrāk

aizliegtā nacionālsociālistiskā tautas kustība VAPS.³⁶ Otrajā memorandā, arī ar nosaukumu “*Bekanntgabe*”, tika uzskaitīti vienpadsmit darba punkti, kuri būtu jāveic tuvākajā laikā un kam būtu vajadzīga vai nu vācu palīdzība, vai arī principiāla piekrišana. Ja arī vairākums jautājumu attiecās uz Igauniju un turpmākajām vācu un igauņu attiecībām, tad tomēr trijos punktos parādījās sava veida rases politikas iezīmes: 8. punktā prasīja krievu izsūtīšanu no Igaunijas un viņu mantas konfiscēšanu; 10. punktā prasīja mazākumtautību grupu izmaiņu ar Latviju, tās līvus nodēvējot par igauņu minoritāti; 11. punktā – ebreju izolēšanu un viņu mantas konfiscēšanu.³⁷ Trešajā – Hitleram domātajā memorandā gari un plaši aprakstīja Igaunijas okupāciju un padomju varas varmācīgo rīcību. Memoranda beigās netrūka uzbrukumu “žīdiskajam boļševismam” vai arī tikai ebrejiem, no kuru “zemiskajām dziņām” igauņus varēšot paglābt vienīgi Vācija.³⁸

Sākoties Vācijas–PSRS karam, H. Mee 1941. gada 22. jūnijā Vācijas ārlietu ministram iesniedza divus jaunus memorandus. Pirmajā memorandā tika paziņots, ka Igaunijas atbrīvošanas komiteja ir “pārejas laika igauņu tautas augstākā valsts vara” un komiteja šo varu paturēs līdz tam laikam, kad saziņā ar vāciešiem tiks iecelta jauna likumīgā vara. Komiteja arī lūdza, lai Vācijas valdība atzītu komitejas pārstāvi Berlīnē kā pilnvaroto Igaunijas valsts sūtni.³⁹ Otrs memorands attiecās uz vairākiem konkrētiem jautājumiem, piemēram, ka pēc Igaunijas atbrīvošanas mobilizētais igauņu karaspēks stāšoties vācu dienestā.⁴⁰ Ribentrops memorandus pieņēma un lika nākotnē sekot Igaunijas atbrīvošanas komitejas darbam.⁴¹

Jau 1941. gada 30. maijā A. Rozenbergs bija ticies ar Abvēra vadītāju Vilhelmu Kanarisu (*Canaris*), lai tas no savas iestādes kartotēkas izmeklējot personas, ar kurām Abvēram ir bijuši kontakti un kas būtu piemērotas darbam vācu okupējamās apgabalos austrumos. Igaunijas gadījumā Kanariss varēja tūlīt piesolīt piemērotas personas (vārdus neminot), bet citām valstīm tās tikšot sameklētas.⁴² Igaunijas pašpārvaldei paredzēto vadošo personu vārdus A. Rozenbergs paziņoja tikai 1941. gada augusta sākumā,⁴³ lai gan šīs personas – Oskars Angeluss un Alfreds Vends par savu izraudzīšanu jau bija informētas vismaz mēnesi agrāk.⁴⁴ Spriežot pēc H. Mees rīcības, jāpieņem, ka viņš visu laiku ir bijis drošs par to, ka tiks izraudzīts par pašpārvaldes vadītāju. Ar viņu visu laiku ciešus kontaktus uzturēja Dr. Kleists.

13.–14. jūlijā Mee devās uz Igauniju un 16. jūlijā nonāca Pērnavā. Nedrošās militārās situācijas dēļ Mee tur nedrīkstēja palikt – un viņam bija jādodas atpakaļ uz Rīgu. Rīgā viņam ierādīja ebrejiem atņemtu piecistabu dzīvokli. Ja viņš kopā ar Dr. Kleistu nebija inspekcijas braucienos pa Igauniju, tad viņš Rīgā kopā ar Kleista līdzstrādniekiem un saviem pavadoņiem Juhanu Libi (*Libe*) un Gūtmani-Randvēru (*Gutmann-Randveer*) izstrādāja Igaunijas jaunuzbūves un pārvaldes projektus. Šajā darba posmā Mee uzskatīja, ka Igaunijas civilpārvaldes juridiskā pozīcija vēl nav pavisam skaidra, tomēr Igaunijas nākotne izskatoties ļoti laba.⁴⁵

Kamēr H. Mee vēl uzturējās Rīgā, tikmēr Igaunijas pēdējās pilsoniskās valdības premjerministrs profesors Jiri Ulotss (*Jüri Uluots*) griezās pie vācu 18. armijas vadības ar iesniegumu, prasot atļauju veidot Igaunijas valdību un Igaunijas armiju.⁴⁶ Vācu 18. armijas vadība tikai apstiprināja memoranda saņemšanu, neizsakoties par tā saturu. Tāpat arī vācu Ārlietu ministrija Ulotsam neatbildēja.⁴⁷ Mee sāncensī nebija vēlami.

Tikai 1941. gada 17. augustā Mee varēja atstāt Rīgu un ierasties Igaunijā – vispirms Tartu, bet, sākot ar 31. augustu, Tallinā.⁴⁸ Kad Mee ieradās Igaunijā, tur jau bija izveidojusies vietējā pārvalde, vācieši bija izveidojuši arī Igaunijas policijas struktūras.

Sākumā H. Mee ar savu štābu vajadzēja darboties kā padomdevējam vācu militārajai pārvaldei. Tikai 1941. gada 15. septembrī vācu militārais virspavēlnieks iecēla igauņu pašpārvaldi piecu personu sastāvā.⁴⁹ Pašpārvaldes vadītāji vāciski saucās *Landesdirektoren*. Mee bija pirmais zemes direktors – *Erster Landesdirektor* –, kas igauņu valodā tika tulkots kā *Omavalitsuse juht* un burtiski nozīmēja “pašpārvaldes vadītājs”. Bez tam Mee bija atbildīgs arī par personāla lietām, kultūru, izglītību, propagandu un tiesībām. Citi zemes direktori bija O. Angeluss – iekšlietas, A. Vends – saimniecība, O. Lēsments – sociālie jautājumi un H. Sārs – lauksaimniecība. Mee, Lēsments un Sārs bija piederējuši vai piederēja VAPS kustībai.

Pirms oficiālās iecelšanas amatā Mee, Angeluss un Vends 11. septembrī Igaunijas laikrakstos gan igauņu, gan arī vācu valodā publicēja uzsaukumu, ko vēl bija parakstījušas 23 personas, to vidū arī prof. J. Ulots. Ar garo uzsaukuma atbalstītāju skaitu vajadzēja celt nākamās pašpārvaldes slavu, kā arī tautas uzticību tai. Uzsaukuma ievadā bija izteikta pateicība Vācijai un Hitleram par Igaunijas un igauņu izglābšanu no komunisma, bet centrālajā daļā bija aicinājums nenodarboties ar politiku. Visi iekšējie spēki esot jākoncentrē kultūras saglabāšanai un komunisma sagraušanai. Tāpat igauņi ar visiem spēkiem piedalītos Jaunās Eiropas ceļšanas darbā. Kas ar “politizēšanu” paralizē tautas spēku, tas “ir tautas ienaidnieks un tiks nogādāts pie malas”⁵⁰.

Pēc iecelšanas amatā H. Mee 20. septembrī uzstājās ar runu radio, igauņu tautai skaidrojot jaunās pašpārvaldes uzdevumus. Amatpersonu izvēli esot noteikusi kvalifikācija paredzētajam darbam, nevis “radniecība vai pazīšanās”. Mee arī solīja, ka atjaunošot privātīpašumu, bet tas notikšot vēlāk, kad Igaunijā būšot izveidota vācu civilpārvalde.⁵¹ Citā radorunā Mee kritizēja pēdējo Valsts prezidentu Petsu, ka viņa Anglijai draudzīgā politika novedusi pie Igaunijas okupācijas. Kaut šādi uzbrukumi pēdējai pilsoniskajai valdībai atbilda vācu propagandas vadlīnijām, tomēr šādas runas tautā neveicināja Mees popularitāti.

Sekojojot militārvaldes virspavēlnieka instrukcijām, pašpārvaldei bija tiesības iecelt pārvaldes līdzstrādniekus un ekspertus. Pašpārvaldei bija jādarbojas saskaņā ar “līdzsīnējiem likumiem un rīkojumiem”, ciktāl tie nebija atcelti vai grozīti. Igaunijas pašpārvaldes direktori saņēma no militārās pārvaldes virspavēlnieka arī rakstisku *de facto* atļauju

sevišķos gadījumos izdot "rīkojumus, kuriem ir likuma spēks". Varbūt vissvarīgākie bija militārvaldes virspavēlnieka noteikumi, ka pašpārvalde savus norādījumus saņem tikai no militārvaldes virspavēlnieka, nevis no kādām citām iestādēm. Militārvaldes virspavēlnieks arī uzdeva visiem pakļautajiem darbiniekiem palīdzēt zemes direktoriem Igaunijas jaunuzbūves darbā.⁵²

1941. gada 20. septembrī Igaunijas pašpārvalde oficiāli sāka savu darbu. Pašpārvalde paskaidroja, ka ar "līdzšinējiem likumiem un rīkojumiem" saprotami agrākie brīvvalsts likumi, kas bija spēkā pirms 1940. gada 21. jūnija. Pašpārvalde arī solīja publicēt sarakstu ar visiem likumiem, kas būtu spēkā.

Mainoties vācu pārvaldei – 1941. gada 5. decembrī militārvaldes vietā stājās vācu civilpārvalde –, netika publicēts nekāds saraksts ar spēkā esošajiem likumiem, jo vācu civilpārvaldi tas neinteresēja. (Netika arī atcelti padomju laika likumi par īpašuma nacionalizāciju.) Igaunijas Zemes pašpārvaldes sēdes notika vācu valodā, lai tām varētu sekot SD pārstāvji. Militārvalde uz šīm sēdēm savus pārstāvjus nesūtīja, kaut arī tā vēlējās, lai pašpārvalde pārņemtu iespējami daudz pārvaldes uzdevumu.⁵³ Sākumposmā vācu civilpārvalde – Igaunijas ģenerālkomisārs Karls Sīgmunds Licmanis (*Karl-Siegmund Litzmann*) – uz savām sēdēm ielūdza arī igauņu pašpārvaldi, lai saņemtu uzskatus.⁵⁴

Pirms vācu civilpārvaldes iecelšanas Vācijas Ārlietu ministrijā sakopoja līdzšinējo pieredzi par pārvaldes darbu Igaunijā. Militārvaldes sadarbība ar igauņu pārvaldi esot apmierinoša, kaut arī pastāvēt zināmas komunikācijas problēmas ar armijas aizmugures pārvaldnieku, kura štābs esot "perifērijā" – Verro pilsētiņā. Tāpat darbu kavējot "paralēlā pārvalde", jo blakus viena otrai pastāvēt gan militār-, gan civilpārvaldes struktūras. Šo kavēkli varēšot novērst ar vienvēidīgas un stingri vadītas civilpārvaldes iecelšanu.

Tomēr galveno pārvaldes darbu veicot igauņu pašpārvalde, kurai paralēli vēl pastāvēt vācu "ortskomandantu" pārvalde. Sadarbība uz vietām esot dažāda – no labas saprašanās līdz pretrīnībām. Kavējot militārvaldes noteikumi, kas izstrādāti visai Padomju Savienības teritorijai un tāpēc ne vienmēr derot Igaunijas apstākļiem, kur kulturālais līmenis esot daudz augstāks nekā pārējā PSRS.

Sevišķas problēmas sagādājot militārvaldes saimniecības komandas (*Wirtschaftskommando*), kas tikai izmantojot Igaunijas saimniecības resursus, neievērojot pašu zemes vajadzības. Ja šai jomā nākotnē nekas nemainīšoties, tad viegli varēšot zaudēt igauņu draudzīgo nostāju.

Kopumā situāciju Igaunijā novērtēja kā "veselīgu", kur esot visi priekšnoteikumi, lai izveidotu paraugu, kā maza valsts vāciešu vadībā var normāli attīstīties. Šādam piemēram būšot liela politiska un propagandiska nozīme. Tomēr priekšnoteikums visam esot, ka iespējami drīz jāievieš stingra, vienvēidīga un zemes īpatnībām piemērota pārvalde, kas reizē arī rūpētos par politiskajām prasībām piemērotu saimniecības politiku.⁵⁵

1941. gada novembrī Mee radās negaidītas problēmas. Himlers bija izlasījis Pēcizceļošanas akcijas Pārbaudes komisijas noslēguma ziņojumu. Pēc tam viņš pavēlēja:

“Es lūdzu Drošības policijas un SD vadītāju Dr. Mee un Dr. Masakasu reizi par visām reizēm pavisam pamatīgi pārbaudīt. Pēc mana uzskata, šīs divas melīgās igauņu izcelsmes personas būtu uz gadiem jānogādā aiz restēm. Pēc 5. pielikuma beidzot nu zinu, no kurienes nākušas muļķīgās runas, ka ieroču SS uzņemot igauņu brīvprātīgos.”⁵⁶

Sākās steidzama izmeklēšana. Beigās noskaidrojās, ka negatīvo atsaukumi par Mee un Masakasu Himleram bija sniedzis SS šturmbanfirers Ritvegs (*Rittweg*), kurš arī vasarā bijis iesaistīts igauņu brīvprātīgo vervēšanā un pats no savas puses izvirzījis solījumus par uzņemšanu ieroču SS. (Kā jau agrāk norādīts, no igauņiem saformēja policijas bataljonu.) Arī Latvijas Drošības policijas un SD vadītājs Dr. Rūdolfis Lange deva par apsūdzētajām personām pozitīvu atsaukumi – tās visādā ziņā labi sastrādājot ar Operatīvo grupu A un SD.⁵⁷ Un tā, jau sākot ar 1942. gada janvāra vidu, Mee un Masakass atkal varēja justies droši.

1941. gads beidzās ar vācu civilpārvaldes iecelšanu Igaunijā. Militārpārvaldes dažādo struktūru vietā vajadzēja ieviest viengabalainu pārvaldes sistēmu. Tomēr ar 1942. gada 7. marta reformu Igaunijā, vismaz attiecībā uz pašpārvaldi, nekas daudz nemainījās. Ja arī paši pašpārvaldes darbinieki atzina, ka organizācijas rīkojums nr. 3 būtu bijis labs pamats Igaunijas pārvaldīšanai kara apstākļos, tad tomēr tā neiznāca. Vācieši ne tikvien pildīja savu uzraudzības funkciju, bet arī paši centās visu ko pārvaldīt, tā radot atkal jaunu dubultpārvaldi,⁵⁸ no kādas pēc kritikas par militārpārvaldes struktūrām tieši vēlējās atbrīvoties.

4. Komparatīvā perspektīva – kopsavilkums

1. Vāciešu nostāja iepretim Igaunijai pirms iebrukuma Padomju Savienībā 1941. gada 22. jūnijā, kā arī pirmajos okupācijas mēnešos vērtējama pozitīvi. Jau pirms padomju okupācijas Igaunijas un Vācijas diplomātiskās attiecības bija korektas, kurām speciālu dimensiju piedeva slepenā militārā sadarbība un saimnieciskās attiecības Igaunijas degakmens izmantošanā. Plānojot Igaunijas okupāciju, vācieši savā rases skalā igauņu tautu vērtēja visai augstu. Tāpat vācu vadošajās aprindās (sevišķi Ārlietu ministrija, Austrumzemes ministrija, SS) plaši bija izplatīts uzskats, ka no Igaunijas varēs izveidot okupētas teritorijas pārvaldes paraugmodeļi, pārvaldes darbā iesaistot arī pašus igauņus. Tāpēc jau no paša sākuma plānošanā apsvēra, kā vislabāk pārvaldes darbā varētu iekļaut pašus igauņus. (Šādiem apsvērumiem Lietuvas un Latvijas gadījumā bija maznozīmīga vieta.)

2. Nepārprotami H. Mee 1941. gada pavasarī ieguva A. Rozenberga līdzstrādnieku uzticību. Mees slepenie uzskati par Igaunijas un igauņu tautas nākotni lielā mērā sakrita ar vāciešu plāniem. Tāpat Mee arī varēja norādīt uz savu sadarbību ar Reiha drošības Galveno pārvaldi un Drošības policijas un SD atbalstu nākotnē. Tāpēc nepārsteidza, ka jau no sākta gala ar viņu apgājās kā ar nākamo Igaunijas Zemes pašpārvaldes vadītāju.

Kā šķiet, tad Mees izraudzīšanā viņa pagātnei VAPS kustībā nebija nekādas sevišķas nozīmes. Kā uzsver igauņu vēsturnieks Andress Kāsekamps, tad noteicošie motīvi vāciešiem bijuši viņa (un arī viņa līdzstrādnieku) provāciskā nostāja un aroda kompetence,⁵⁹ kaut gan pats Mee sākumposmā (1941. gada maijs un jūnijs) vairākkārt uzsvēra, ka VAPS varētu būt galvenā nozīme Igaunijas jaunuzbūves darbā.

3. Pārņemot Igaunijas Zemes pašpārvaldi, Mee bija jāastopas ar vācu militārvaldi un tās noteikumiem par PSRS teritorijas pārvaldīšanu. Daudzkārt tie nesakrita ar faktisko stāvokli Igaunijā. Ka laikposmā līdz vācu civilpārvaldes ieviešanai 1941. gada 5. decembrī Mee būtu varējis pats izdot savus noteikumus, nav līdz šim pierādīts.

Tāpat ļoti piesardzīgi ir jāuzņem Igaunijas Starptautiskās komisijas noziegumu pret cilvēci izmeklēšanai publicēto ziņojumu par vācu okupācijas laiku, kurā līdzatbildība par visiem kriminālnoziegumiem Igaunijā tiek arī pieskaitīta pašpārvaldes vadošajām personām viņu amata dēļ. Te no Igaunijas Starptautiskās komisijas būtu jāprasa lielāka precizēšana gan par noziegumiem (piemēram, attiecībā uz krievu karagūstekņiem), gan par nozieguma izdarīšanas laiku (piemēram, attiecībā uz ebreju slepkavošanu).⁶⁰

4. Latviešiem nebija tādu personu, kas jau pirms karagājiena pret Padomju Savienību 1941. gadā būtu baidījušas vācu uzticību. Latviešus, kurus paredzēja kolaborācijas pārvaldei (Oskars Dankers, Visvaldis Sanders, Arturs Freimanis, Ēvalds Andersons), izraudzīja tikai pēc Vācijas un PSRS kara sākšanās. Dankera uzdevums Latvijā nebija veidot Latvijas Zemes pašpārvaldi (kā Mee), bet gan likvidēt pastāvošās latviešu pārvaldes struktūras (uzraudzīt "Ulmaņa kliķi" un "latviešu pārvaldi netraucēti nodot vāciešu rokās").⁶¹

Pēc vācu ienākšanas Latvijā latvieši paši veidoja savas pārvaldes struktūras vai arī tas notika saziņā ar militārvaldi. Arī Alfrēda Valdmaņa izvirzīšana saimnieciskās dzīves priekšplānā bija tikai sagādīšanās, jo pie armijas virspavēlnieka Latvijā par padomdevēju saimniecības jautājumos strādāja vecs Valdmaņa paziņa Ādolf Leckčiks (*Adolf Leckzyck*) – kādreizējais Vācijas sūtniecības Rīgā saimniecības atašejs.

5. Rozenberga līdzstrādnieki, kuri rūpējās par Mee, neapšaubāmi vēlējās no Igaunijas izveidot vācu okupētās zemes paraugmodeli, pārvaldes darbā iesaistot arī vietējos spēkus. Tāpēc jau kopš 1941. gada maija Mee iesaistīja Igaunijas pārvaldes un jaunuzbūves plānošanas darbā. Kad Igaunijā bija izveidota zemes pašpārvalde, vācu militārvalde vācu iestādēm ieteica atbalstīt pašpārvaldes darbu. Lai labāk

saprstos, igauņu pašpārvalde, kā arī vēlāk Igaunijas ģenerālkomisāra pārvalde viens otru aicināja uz savām sēdēm. Tomēr beigās vācu speciālās intereses (armijas aizmugures virspavēlnieks, saimniecības komandas, vācu civilpārvalde u.c.) izrādījās spēcīgākas par visiem labajiem nodomiem. Arī Igaunijas Zemes pašpārvalde nonāca izpildvaras funkcijās, līdzīgi kā tas bija Latvijā un Lietuvā. Tā plāni par Igauniju kā paraugmodeļi beigās arī tikai palika plāni.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Phase II – The German Occupation of Estonia, 1941–1944, Igaunijas Valsts prezidenta mājas lapa.
- 2 *Medijainen E.* “On the German Orientation in the Estonian Foreign Policy”. Referāts 12. Baltijas studiju konferencē Stokholmā 1993. gada 10.–13. jūnijā.
- 3 Šāda sadarbība ar Vāciju bija arī Somijai. Latvijas valdībai šāda veida sadarbību piedāvāja SS reihsfirers Heinrihs Himlers 1939. gada jūnijā. Uz piedāvājumu netika atbildēts. – PSRS VDK Centrālais arhīvs, N-2113. l., Vilhelma Muntera liecība, 1941. g. 30. okt.
- 4 Par Igaunijas degakmens naftas produkciju sk.: *Vasara V.* “Die deutschbaltische Minderheit in Estland in der Zwischenkriegszeit: Wirtschaft und Finanzen”. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 44, 1995, 578.–589. lpp., šeit 583., 584. lpp.; *Loit A.* “Foreign Involvement in the Estonian Oil-Shale Industry in the Interwar Period: The Swedish Case”. *Emancipation and Interdependence. The Baltic States as New Entities in the International Economy, 1918–1940.* Ed. by A. Johansson, K. Kangeris, A. Loit, S. Nordlund. – Stockholm, 1994 (= *Studia Baltica Stockholmiensia*, 13), 321.–352. lpp., šeit 325.–327. lpp.
- 5 *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945 – 1. Oktober 1946* (turpmāk – IMG). Bd. XXVI, Nürnberg, 1947, Denkschrift Nr. 1, 02.04.1941., dok. 1017-PS, 550. lpp.
- 6 Turpat, dok. 1029-PS, 574. lpp. – Šo instrukciju galīgi formulēja jūlijā, kad A. Rozenbergs bija iecēlis Hinrihu Lozi par Austrumzemes reihskomisāru. Tajā tas izteikts šādā veidā: “Ziel eines Reichskommissars für Estland, Lettland, Litauen und Weißruthenien muß es sein, die Form eines Reichsprotectorates zu erstreben und dann durch die Gewinnung rassisch wertvoller Elemente und siedlungspolitische Maßnahmen dieses Gebiet zu einem Teil des Großdeutschen Reiches umzuwandeln. [...] Das Reichskommissariat wird die Aufgabe haben, einen immer engeren Anschluß an Deutschland vorzubereiten.” – Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21.07.1941., R 92/2, Bundesarchiv (turpmāk – BA).
- 7 IMG, Bd. XXVI, dok. 1058-PS, 618. lpp.
- 8 Par Igauniju sk.: *Aufzeichnung, bez datuma, R 105190* (vecā signatūra – Pol. XIII, 23. sēj.), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA, agrāk Bonnā, sākot ar 2001. gada janvāri, Berlīnē).
- 9 PA AA, R 105194, *Hasselblatt – Grosskopf, 04.07.1941., 1. lpp.*
- 10 Turpat, R 105192, *Vorlage für Staatssekretär von Weizsäcker und Reichsaußenminister, 04.06.1941.*

- ¹¹ IMG, Bd. XXVI, dok. 1029-PS, 574. lpp.
- ¹² Adolf Hitler. *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*. Hrsg. von W. Jochmann. – Hamburg, 1980, 42. lpp.
- ¹³ PA AA, R 105194, Hasselblatt – Grosskopf, 04.07.1941., 3. lpp.
- ¹⁴ BA, R 6/300, Protokoll der Besprechung über die politische und wirtschaftliche Lage im Ostland in der Sitzung bei Reichsminister Rosenberg am 1. August 1941.
- ¹⁵ PA AA, R 105170, Aufzeichnung. Stand der Agrarordnungs-, Religions- und Nationalitätenfrage in den besetzten Ostgebieten [21.03.1942.].
- ¹⁶ Grundhera piezīmes, 31.07.1941., T-120/406/214665/279. rullis, National Archives Washington D.C. (turpmāk – NA).
- ¹⁷ Laasi E. "Schritte auf dem Weg zur Kapitulation". *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised* 41, 1992, 26.–41. lpp., šeit 32. lpp.
- ¹⁸ NA, Telegramma nr. 246, 15.07.1940., T-120/406/279. rullis.
- ¹⁹ Turpat, Telegramma nr. 266, 24.07.1940., T-120/116/120. rullis.
- ²⁰ Telegramma 8601.001/21, 24.07.1940. un telegramma 8601.001/21, 25.07.1940. Abi dokumenti: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1940, vol. I, General*. – Washington, 1959, 403., 405. lpp.
- ²¹ *President ja sojavāgede ūlemjuhtaja NKVD ees. Dokumente ja materjale*. – Tallinn, 1993, 5. lpp.
- ²² Kangeris K. "Die Nachumsiedlung aus Lettland 1941" (raksts nodots iespiešanai).
- ²³ Kurg H. A. "'Erna' salgaga kodumaale" un "'Erna' salga organisēerimine". *Eesti riik ja rahvas teises maailmasojas*. – Stockholm, 1957, 5. sēj., 49.–62., 170.–172. lpp.; Leverkühn P. *German Military Intelligence*. – London, 1954, 167.–171. lpp.; Reile O. *Geheime Ostfront*. – München, 1963, 368.–371. lpp.; *Estonian Freedomfighters in World War Two*. Izd. A. Jurs. – [Toronto, b.g.], 20.–29. lpp.
- ²⁴ *Estonian Freedomfighters ...*, op. cit., 89.–94. lpp.; Andresson A. "Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kijevis". *Eesti riik ja rahvas teises maailmasojas*. – Stockholm, 1958, 5. sēj., 85.–94. lpp.
- ²⁵ Isberg A. *Zu den Bedingungen des Befreiers. Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*. – Stockholm, 1992 (= *Studia Baltica Stockholmensia*, 10), 25.–27. lpp.; Warma A. *Diplomaadi kroonika. Ūlestāhendusi ja dokumente aastatest 1938–1944*. – Lund, 1971, 149.–166. lpp.
- ²⁶ Arī latviešu "Pērkonkrustu" un lietuviešu "Geležinis vilkas" vācieši sauca par "aktīvistiem".
- ²⁷ Piemēram, sk.: NA, T-120/9018H/E631872-77/3506. rullis, Muncingera ziņojumi Vācijas Ārlietu ministrijai, 1939. g. 9., 17., 22. maijs.
- ²⁸ PA AA, Dienesta atzīme Grundheram, 05.12.1938. Gesandtschaftsakten Reval/Politische Fragen 1939–1941.
- ²⁹ *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40*. Hrsg. von H. G. Seraphim. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1956 (= *Quellensammlung zur Kulturgeschichte*, 8), 67., 68. lpp.
- ³⁰ PA AA, Innenpolitische Lage in Estland Nr. A 588, 21.10.1940. Gesandtschaft Riga 198/10.
- ³¹ Turpat, Nachumsiedlung des Dr. Hjalmar Mäe, 11.01.1941. Inland II g/252.
- ³² Vācijas arhīvos ir saglabājies viens Mee ziņojumu paraugs, kuru Vācijas vēstniecības darbinieki Tallinā ne visai labi novērtēja. – Sk.: Pielikumu: "Information über innenpolitische Verhältnisse in Estland", 23.05.1940. Gesandtschaft Reval/Politische Fragen 1939-41, PA AA.

- 33 Dr. Hjalmar Mäe. Pielikums reihs komisāra vēstulei ģenerālkomisāra Kultūras nodaļai, 24.12.1942. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-69. f., 1. apr., 24. l.
- 34 Par braucieni uz Helsinkiem, kā arī par citiem savas rīcības aspektiem 1941. gadā Mee ir rakstījis memuāros. Ja salīdzinām to, ko Mee rakstījis memuāros, ar to, ko atrodam vācu dokumentos, tad jākonstatē, ka memuāros aprakstītais bieži vien ne tuvu neatbilst tiem faktiem, ko varam izlasīt tālaika vācu dokumentos. – Sk.: Mäe H. *Kuidas koik teostus. Minu mälestusi*. – Stockholm, 1993.
- 35 PA AA, R 105190, Aufzeichnung, von Wrangell, 25.06.1941.
- 36 Turpat, 65. lp., Bekanntgabe, 31.05.1941.
- 37 Turpat, 66. lp., Bekanntgabe, bez datuma.
- 38 Turpat, 67., 68. lp., An den Führer des Deutschen Volkes und Kanzler des Grossdeutschen Reiches, bez datuma.
- 39 Turpat, 63. lp., An den Reichsminister für Auswärtige Angelegenheiten, 22.06.1941.
- 40 Turpat, 64. lp., Herr Reichsaussenminister, 22.06.1941.
- 41 Turpat, 57. lp., Büro RAM, 27.06.1941.
- 42 Aktennotiz von Admiral Canaris, 30.05.1941. *Europa unterm Hakenkreuz. Sowjetunion*, Bd. 5. – Berlin, 1991, 8. dok., 143., 144. lpp.; IMG, Bd. XXVI, Nürnberg, 1947, dok. 1039-PS, 585. lpp.
- 43 PA AA, R 105173, Aufbau der Zivilverwaltung in Estland, 07.08.1941.
- 44 Turpat, R 105190, Aufzeichnung, von Wrangell, 09.07.1941.
- 45 Turpat, R 105173, Dr. H. Mäe, Feldpost Nr. 11122, 01.08.1941.
- 46 Turpat, R 105190, Memorandum zur Lage Estlands, 29.07.1941.
- 47 Turpat, Eingabe des früheren estnischen Ministerpräsidenten J. Uluots an den Herrn Oberbefehlshaber der 18. Armee, Ungern-Sternberg, 11.08.1941.; Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D, Bd. XIII, 1, Göttingen, 1970, 223. dok., 287. lpp.
- 48 Isberg A., op. cit., 41.–43. lpp.
- 49 Turpat, 48. lpp.
- 50 PA AA, R 105186, Aufruf an das estnische Volk, Ungern-Sternberg, 12.09.1941., ar avīžu pielikumiem.
- 51 *Linna Teataja*, 23.09.1941.
- 52 Isberg A., op. cit., 49. lpp.
- 53 Turpat, 50., 51. lpp.
- 54 Angelus O. "Die Einsetzung der deutschen Zivilverwaltung in Estland 1941". *Baltische Hefte* 19, 1973, 35.–60. lpp., šeit 46. lpp.
- 55 PA AA, R 105181, Bericht aus Estland, Großkopf, 07.11.1941. un Aufzeichnung, von Wrangell, 07.11.1941.
- 56 LVVA, P-1019. f., 1. apr., 3. l., Himlera vēstule Heidriham un Graifeltam, 29.11.1941.
- 57 V-Männer Dr. Mäe und Dr. Massakas, 05.01.1941.; Aktenvermerk, 12.01.1942.; Telegramma, Sipo Riga Nr. 187, 07.01.1942. Visi dokumenti: LVVA, P-1019. f., 1. apr., 3. l.
- 58 Angelus O., op. cit., 53. lpp.
- 59 Kasekamp A. "The Ideological Roots of Estonian Collaboration during the Nazi Occupation". *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Ed. by A. M. Koll. – Stockholm, 2003 (= *Studia Baltica Stockholmiensia*, 23), 85.–95. lpp., šeit 88., 89. lpp.
- 60 Turpat, 91. lpp.

- ⁶¹ Kangeris K. "Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre Befreiungskomitees in Deutschland 1940/1941". *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Hrsg. von W. Röhr. – Berlin; Heidelberg, 1994 (= Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945), Ergänzungsband 1), 165.–190. lpp., seit 188. lpp.

Kārlis Kangeris

Estlands Selbstverwaltung vor der Reform der landeseigenen Verwaltungen (07.03.1942) – Betrachtungen vom lettischen Standpunkt

Zusammenfassung

Estlands internationale Kommission zur Untersuchung der Verbrechen gegen die Menschlichkeit veröffentlichte im Mai 2001 ihren Bericht über die deutsche Okkupationszeit. Darin wird die Landeseigene Verwaltung Estlands als mitschuldig an allen Verbrechen befunden, die in Estland begangen wurden. Auch die außerhalb Estlands durch estnische militärische Einheiten verübten Verbrechen werden der Landeseigenen Verwaltung angelastet.

In diesem Aufsatz wurde die Gründung der Landeseigenen Verwaltung näher untersucht. Da das estnische Volk in der nationalsozialistischen Rassentheorie als eindeutschbar eingestuft wurde und auch das allgemeine "Image" Estlands in der nationalsozialistischen Führung gut war, planten die Mitarbeiter des späteren Reichsministers für das Ostland, Alfred Rosenberg, aus Estland ein Musterbeispiel zu schaffen, um der Welt zu zeigen, wie ein kleines Land unter deutscher Führung neu aufgebaut werden kann. Auch die Landeseigene Verwaltung sollte dabei eine Rolle spielen.

Schon vor dem Angriff auf die Sowjetunion war Dr. Hjalmar Mäe von den deutschen Dienststellen als Leiter der estnischen Selbstverwaltung ausersehen worden. Im März 1941 war Mäe im Rahmen der Nachumsiedlungsaktion nach Deutschland gekommen. Seit 1938 hatte Mäe mit dem Reichssicherheitshauptamt und dem Büro Ribbentrop zusammengearbeitet. Für die Auswahl Mäes zum Leiter der estnischen Selbstverwaltung war ausschlaggebend gewesen, daß seine eigenen Pläne für die Zukunft Estlands mit den deutschen Zukunftsplänen für die okkupierte Sowjetunion übereinstimmten.

Mitte August 1941 kam Mäe nach Estland, wo er am 15. September offiziell zum Leiter der estnischen Selbstverwaltung ernannt wurde. Verwaltungsmässig unterstand Estland bis zum 05.12.1941 dem Chef des rückwärtigen Gebiets des Armeekommandos, als Estland der deutschen Zivilverwaltung unterstellt wurde. Auch wenn die Militärverwaltung die

estnische Selbstverwaltung unterstützte, indem sie möglichst viele Verwaltungsaufgaben der Selbstverwaltung übertragen wollte, so ist es in der Praxis doch nicht zu einer selbständigen Arbeit der Landeseigenen Selbstverwaltung gekommen. Die für die Militärverwaltung erlassenen schriftlichen Vorschriften des Oberkommandos der Wehrmacht erwiesen sich für stärker als irgendwelche Absichtserklärungen des Chefs der Militärverwaltung. Aber auch die deutsche Zivilverwaltung wollte mehr tun, als sich nur mit der Aufsichtsfunktion über die Selbstverwaltung zu begnügen, und deshalb übernahm sie selbst Verwaltungsaufgaben. So gelangte die Arbeit der Landeseigenen Verwaltung Estlands nicht über jene Aufgaben hinaus, die einer Durchführungsverwaltung zustehen. Man durfte nur das tun, was ausdrücklich verordnet oder befohlen wurde.

Deshalb ist die Bewertung der estnischen Selbstverwaltung durch Estlands internationale Kommission zur Untersuchung der Verbrechen gegen die Menschlichkeit mit großer Vorsicht aufzunehmen. Von der Kommission sollte man eine größere Präzision verlangen, sowohl in Bezug auf die zeitliche Eingrenzung der Tätigkeit der Selbstverwaltung, als auch bei der Bestimmung der einzelnen Verbrechen, für die eine Mitverantwortung der Selbstverwaltung anzunehmen wäre.

Edvīns Evarts

Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā

Nacistiskās Vācijas ekonomiskā politika ir viena no sarežģītākajām tēmām par Otrā pasaules karu. Daudzi vēsturnieki uzsver dažādas problēmas, kas saistītas ar šīs tēmas izpēti, piemēram, faktu, ka Otrā pasaules kara laikā liela daļa svarīgu dokumentu par saimnieciskiem jautājumiem tika iznīcināta, bet daļa aizvesta uz Vāciju. Saglabājušos materiālus ir grūti izvērtēt, jo tie nav pilnīgi, turklāt tiem ne vienmēr var ticēt, ko norādījis arī vēsturnieks Kārlis Kangeris rakstā “Nodeva reiham ..”¹, atzīmējot, ka, piemēram, darbaspēka bilances dažkārt apzināti sastādītas nepareizi, lai samazinātu strādnieku skaitu, kas būtu jānosūta darbam Vācijā, tādējādi saglabājot iespēju nodarbināt tos vietējā rūpniecībā un lauksaimniecībā. Tāpat arī neviens ar Vācijas realizēto ekonomisko politiku saistīts okupācijas varas ierēdnis nav sarakstījis atmiņas. Tādējādi daudzi jautājumi vēl joprojām nav līdz galam skaidri, piemēram, reprivatizācijas gaita un tās rezultāti.

Šo tēmu savos pētījumos ir skāruši vairāki vēsturnieki, piemēram, Arnolds Aizsilnieks,² Rosvita Čolleka,³ Sepo Milliniemi,⁴ K. Kangeris,⁵ Dītrihs Eiholcs⁶ un citi. Tomēr lielākā daļa pētnieku okupācijas varas ekonomisko politiku ir apskatījuši kā papildu elementu, kas nepieciešams galvenās tēmas pilnīgākai izpratnei, vai arī šis periods tiek skatīts kā viens no vairākiem, kā to dara, piemēram, A. Aizsilnieks darbā “Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945”.

Nacistiskajai Vācijai, uzbrūkot Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā, bija izstrādāti vispārīgi plāni par okupējamo apgabalu saimniecisko izmantošanu. Tomēr Vācijas realizētajā ekonomiskajā politikā nebija vērojamas nekādas konsekventas vadlīnijas. Tas bija gandrīz neiespējams kaut vai tāpēc, ka Latvijas ekonomika bija pakļauta vairākām okupācijas varas iestādēm – vērmahtam, Hermaņa Gēringa pakļautībā esošajam Četrgadu plānam un pusmilitārajam saimnieciskajam štābam Ost, kā arī Austrumzemes ministrijai ar Alfrēdu Rozenbergu priekšgalā. Visas šīs iestādes savā starpā gan sadarbojās, gan konkurēja. Tām Latvija bija izlaupīšanas objekts un teritorija, ko vēlāk – pēc kara varēs kolonizēt ar vācu ieceļotājiem. Atšķīrās tikai paņēmieni, ar kādiem bija paredzēts šos mērķus sasniegt.

Šajā referātā ir dots īss ieskats piecās tēmās, saistītās ar nacistiskās Vācijas ekonomisko politiku: reprivatizācija, finanšu jautājumi, lauksaimniecība, rūpniecība un darba dienests Vācijā. Pēc referenta domām, šīs tēmas vislabāk raksturo okupantu ekonomisko politiku Latvijā.

Pirmajos kara mēnešos okupēto apgabalu saimniecības apzināšana notika pašplūsmā, vācu iestādēm apzinot un apķīlājot preču un izejvielu krājumus. Pēc saimniecisko institūciju izveidošanas to galvenais uzdevums bija apgādāt karaspēku un piegādāt preces reiham. Tikai pēc tam ar nepieciešamākajām precēm drīkstēja nodrošināt vietējos iedzīvotājus.

Latvijas iedzīvotāji sagaidīja vācu karaspēku kā atbrīvotāju un cerēja uz drīzu saimnieciskā stāvokļa uzlabošanu un boļševistiskās agrārās reformas atcelšanu. Tādējādi atbalsts vācu okupācijas varai iedzīvotāju vidū pirmajos mēnešos bija salīdzinoši liels. Tomēr pēc vācu okupācijas varas uzsāktajiem pārkārtojumiem iedzīvotāju nostāja drīz mainījās.

Viens no pirmajiem pasākumiem, ko veica vācu civilpārvalde, bija reihskomisāra Hinriha Lozes 1941. gada 18. augusta rīkojums⁷ par Padomju Savienības īpašumu pārņemšanu. Ar turpmākiem rīkojumiem okupanti pārņēma savā rīcībā ebreju un pret vāciešiem naidīgi noskaņoto personu īpašumus. Vietējiem iedzīvotājiem tika aizliegts bez valsts atļaujas iegūt īpašumā vai pārdot firmas un uzņēmumus. Ar dažādiem rīkojumiem tika izslēgta personiskā iniciatīva, tāpēc daudzi uzņēmumi neatsāka darbu.

Iedzīvotājiem svarīgs jautājums bija boļševiku laikā veiktās nacionalizācijas atcelšana. Tomēr vācu civilpārvalde nesteidzās to darīt.

Ar ģenerālkomisāra 1941. gada 17. oktobra rīkojumu⁸ sāka reprivatizēt mazos uzņēmumus, kuros strādāja ne vairāk kā 20 strādnieku. Tomēr dažādi noteikumi ierobežoja īpašuma atgūšanu: uzņēmumam vajadzēja darboties, tā nākamajam īpašniekam bija jābūt profesionālim un personiski [t.i., politiski. – E. E.] piemērotam, uzņēmumam vajadzēja būt dzīvotspējīgam utt.⁹ Turklāt daudzos gadījumos bija jāiegūst ģenerālkomisāra piekrišana. Šis process vairāk atgādināja īpašuma atpirkšanu, nevis reprivatizāciju, jo iedzīvotājiem bija jāatpērk daļa privatizējamā īpašuma un jānomaksā dažādi ar to saistīti nodokļi.

No 1941. gada oktobra līdz 1942. gada vidum reprivatizāciju koordinēja latviešu pašpārvalde. Ar 1942. gada 14. septembra ģenerālkomisāra rīkojumu reprivatizāciju faktiski veica vācu ierēdņi jeb speciāli dibinātā Fiduciārā pārvalde ģenerālkomissariātā – un latviešiem bija atļauta tikai padomdevēja loma. Fiduciārā pārvalde pārbaudīja arī tās lietas, kurās privatizācija bija jau pabeigta.¹⁰

Tikai ar A. Rozenberga 1943. gada 18. februāra rīkojumu par privātīpašuma atjaunošanu sāka vispārēju reprivatizāciju. Tomēr arī tad tā notika lēnām un tika

pasniegta kā privilēģija par laikā veiktiem nodokļu maksājumiem. Turklāt reprivatizēja tikai mazos un vidējos uzņēmumus, kuru paredzamā peļņa bija niecīga. Reprivatizāciju sāka vienīgi propagandas nolūkā. Praksē līdz galam tā netika realizēta gan dažādu grūtību, gan okupācijas varas nevēlēšanās dēļ, gan arī tāpēc, ka vācu karaspēks atkāpās. Rezultātā visvairāk reprivatizēja pilsētu namus (aptuveni 90%), jo to uzturēšana bija saistīta ar lieliem izdevumiem. Lauksaimniecībā tika reprivatizēti aptuveni 24% zemnieku īpašumu.¹¹

Vācu okupanti 1941. gadā neatļāva iedzīvotājiem no Latvijas bankām izņemt noguldījumus. 1942. gada 15. jūnijā Latvijas kredītiestādes drīkstēja izmaksāt noguldījumus līdz 1000 rubļiem, ja vien padomju vara tos nebija nacionalizējusi, un tikai 1943. gada 1. jūnijā atļāva izņemt arī padomju varas nacionalizēto noguldījumu daļu.

Sākot ar 1941. gada 1. jūliju, tika ieviests jauns maksāšanas līdzeklis – reihsmarka, kuras kurss attiecībā pret Latvijas latu bija noteikts 1:10 (pirms kara tas bija apmēram 2:1).¹² Tas sekmēja Latvijas izputināšanu, jo reihsmarkas bija paredzētas tikai okupētajiem apgabaliem un bija aizliegts tās ievest Vācijā. Nosakot latam tik zemu kursu, noguldītājiem un vērtspapīru īpašniekiem ārkārtīgi samazinājās uzkrātās vērtības. Latvijas iedzīvotāji jau otro reizi vienas paaudzes laikā zaudēja savus ietaupījumus. Cenzdamies atmaksāt savus parādus, reihsmarkas vērtību centās izmantot visi kredīta ņēmēji. Tomēr finansiālās priekšrocības nebija paredzētas vietējiem iedzīvotājiem, tādēļ visiem parādnikiem ar speciālu reihskomisāra rīkojumu bija jānomaksā vienreizējs nodoklis.

Pastāvot tik zēmam lata kursam pret reihsmarku, vācu karavīri un ierēdņi ātri izpirka preces Latvijas veikalos. Preču krājumiem izbeidzoties, iedzīvotāju rokās uzkrājās liels daudzums banknošu, par kurām neko nevarēja nopirkt. Tas savukārt radīja labvēlīgu augsni melnajam tirgum, bet vēlāk noveda pie maiņas tirdzniecības. Par maksāšanas līdzekļiem izmantoja degvīna, cigarešu un citu preču pirkšanas atļaujas. Melnajā tirgū aktīvi piedalījās arī vācieši, kas guva peļņu, pārdodot daļu rekvizēto preču. Radās kuriozas situācijas – zemnieks, pārdodot cūku par okupantu noteikto cenu, par saņemto naudu tirgū varēja nopirkt tikai sivēnu.

Lauksaimniecībā Liepājas apgabala komisārs 1941. gada 25. augustā ar rīkojumu atcēla padomju agrārreformu, bet vienlaikus arī norādīja, ka šis rīkojums ir izdots pagaidām un nenozīmē īpašumtiesību pārkārtošanu.¹³ Līdzīga satura rīkojumu 1941. gada 13. septembrī izdeva reihskomisārs H. Loze. Ar šiem rīkojumiem zemnieks kļuva par savas zemes īrnieku. Padomju varas jaunsaimnieki tagad bija laukstrādnieki tajās saimniecībās, kurām pievienoja viņu jaunsaimniecības. Katrā apriņķī tika iecelts vācu okupācijas ierēdnis, kas uzraudzīja darbu lauku saimniecībās.

Lauksaimniecība tika regulēta ar neizpildāmiem rīkojumiem. Nodokļus bieži vien negaidot palielināja, kas radīja zemniekos nedrošību. Monopolorganizācijas sekoja, lai

nodokļus laikus nomaksātu. Tos zemniekus, kuri neizpildīja uzliktās nodevas, sodīja ar naudas sodu vai pat ieslodzīja koncentrācijas nometnē. Lauksaimniecībā nodarbinātie bija apgrūtināti ar visāda veida šķūtīm un klaušām, turklāt trūka darbaroku, kas bija saistīts ar vīriešu mobilizāciju un dažādiem citiem uzdevumiem. Jau miera laika apstākļos Latvija nodarbināja sezonas darbos pēc dažiem aprēķiniem apmēram 45 tūkstošus ārzemju viesstrādnieku. Lai gan lauka darbos tika iesaistīti arī gūstekņi, tomēr to skaits nebija pietiekams, turklāt nepastāvīgs.

Vissāpīgāk lauku iedzīvotāji izjuta ar apgādi saistītās problēmas, kas radās transporta trūkuma dēļ, jo pārvietoties pa dzelzceļu bez apgabala komisāra atļaujas nedrīkstēja. Autotransporta izmantošanu ierobežoja benzīna trūkums, bet lielu daļu zirgu vēрмаhts bija atņēmis kara vajadzībām.

Iedzīvotāju apgādē ar nepieciešamajiem pārtikas produktiem tika ieviestas pārtikas kartītes. Vāciešiem pārtikas normas bija augstākas nekā vietējiem iedzīvotājiem. Latvijas civiliedzīvotāju pārtikas devas tika pakāpeniski samazinātas. Dažu preču izsniegšanai ieviesa speciālas atļaujas zīmes. Tas radīja lielu sajukumu tirdzniecībā ar attiecīgajām precēm, jo bieži vien veikalu vadītājiem nebija skaidrs, uz kādām atļaujas zīmēm kādas un cik daudz preču drīkst izsniegt. Ebrejiem preces tika izsniegtas tikai tad, ja tās veikalā bija pietiekami pārējo iedzīvotāju apgādei. Turklāt viņiem drīkstēja pārdot tikai pirmās nepieciešamības preces.¹⁴ Latvijas iedzīvotāji asi izjuta dažādu preču trūkumu, jo pirms kara Latvijā bija salīdzinoši augsts dzīves standarts.

Lauksaimniekiem nebija atļauts brīvi rīkoties arī ar izaudzēto produkciju. Lopu kaušanai vajadzēja speciālu atļauju. Zemniekam savas ģimenes uzturam bija paredzēts stingri noteikts pārtikas daudzums. Tāpēc, lai izvairītos no pārmērīgi lieliem nodokļiem, toreizējos kara apstākļos zemnieki uzskatīja par labāku neuzrādīt pareizas ziņas par savu saimniecību.¹⁵

Līdzīga situācija bija arī rūpniecībā. Lielākie uzņēmumi, piemēram, dzelzceļš, pasts, uzreiz pēc vācu iebrukuma pārgāja vācu militārās rūpniecības rokās. Pārējos uzņēmumus vācu monopoli pārņēma pakāpeniski, ar dažādu rīkojumu palīdzību. Šis process turpinājās gandrīz visu kara laiku. Sākot ar 1941. gada nogali, Latvijā cita pēc citas tika dibinātas vācu sabiedrības, kas savā uzraudzībā pārņēma veselas saimniecības nozares. Monopoli okupētajos austrumu apgabalos radās "kā sēnes pēc lietus"¹⁶. Vācu civilpārvalde sekmēja vācu monopolu rašanos Latvijas teritorijā, tādējādi vietējie iedzīvotāji pamazām tika izslēgti no saimnieciskās dzīves.

Iestāžu un uzņēmumu maksājumus drīkstēja veikt tikai ar pārskaitījumu, turklāt brīvie līdzekļi bija obligāti jāglabā Latvijas bankā. Iestāžu un uzņēmumu tekošie rēķini tika iesaldēti, Latvijas banka vienīgi dzēsa uzņēmumu parādus. Uzņēmumi tādā veidā nonāca sarežģītā stāvoklī, jo tiem nebija pat līdzekļu algu izmaksām strādniekiem, nemaz nerunājot par izejvielu iepirkšanu un kara nodarīto postījumu izlabošanu.¹⁷

Katrā lielākā uzņēmumā tika norīkots vācietis, kurš faktiski pildīja uzrauga funkcijas. Sevišķu neapmierinātību izraisīja tas, ka vācietis par to saņēma daudz lielāku darba algu. Okupantu noteiktās cenas rūpniecības precēm un lauksaimniecības produktiem bija mazākas par preču pašizmaksu, kādēļ pazeminājās darba algas. No 1941. gada 18. jūlija tika aizliegts tās paaugstināt.¹⁸ Tāpat tika aizliegts paaugstināt arī preču cenas. Rūpniecībā visu kara laiku bija jūtams liels izejvielu, transporta un speciālistu trūkums.

Lai efektīvāk izmantotu darbaspēku un izejvielas, okupanti 1942. gadā plānoja atjaunot vietējo rūpniecību, bet pret to iestājās Četrģadu plāns, saimniecības štābs *Ost* un citas okupācijas iestādes. Galu galā vienojās, ka rūpniecības atjaunošana nebūtu pieļaujama.

Nacistiskās Vācijas ekonomiskajā politikā būtiska bija strādnieku piegāde darbam Vācijā. Sākotnēji strādniekus paredzēja vervēt pēc brīvprātības principa. Strādniekiem tika izteikti vilinoši piedāvājumi. Tomēr iedzīvotāju vidū ātri vien izplatījās ziņas par darba apstākļiem, par solījumiem, kas tiek laužti, ierodoties darbavietā. Uz noteiktu laiku parakstīto darba līgumu vācu uzņēmējs varēja pagarināt uz nenoteiktu laiku, neņemot vērā strādnieka vēlmi. Lai nodrošinātu darba ražīgumu, tika ieviesta nūjas disciplīna, nepaklausības gadījumā nosūtīt strādnieku pat uz koncentrācijas nometni. Turklāt strādnieki tika novietoti apgabalos, ko intensīvi bombardēja sabiedroto kara aviācija. Brīvprātīgo kļuva arvien mazāk, un nolēma veikt mobilizāciju. Latvijā sākās "cilvēku medības"¹⁹, bija gadījumi, ka ielu krustojumā no visām pusēm sabrauca kravas automašīnas ar vācu kareivjiem un apcietināja visus, kas tobrīd tur atradās. Šos cilvēkus nosūtīja darbā uz Vāciju. Šāda veida akcijas gan ātri beidzās reihskomisāra un ģenerālkomisāra iebildumu dēļ, jo Latvijā jau tā trūka darbaroku, ja gribēja izpildīt Latvijas ekonomikai uzliktos plānus. Tādā veidā prasības pēc darbaspēka tika reducētas vai vispār atceltas. Svarīgs faktors, kāpēc Latvijas iedzīvotājus pārtrauca sūtīt darbā uz Vāciju, bija nacistiskās Vācijas kara mašīnērijas pieprasījums pēc karavīriem. Tādējādi viedoklis, ka Latvijā nav brīva darbaspēka, guva virsroku.

Noteikt personu precīzu skaitu, kas tika nodarbinātas darbā Vācijā Otrā pasaules kara laikā, ir grūti. Pašreiz zinātniskajā literatūrā ir minēts skaitlis 15 900 cilvēku.²⁰ Padomju literatūrā šis skaitlis lēsts apmēram 22 000–25 000 strādnieku.

Atbildību par piespiedu vervēšanām, kā arī par citiem nepopulāriem lēmumiem okupācijas iestādes centās uzvelt Latviešu Zemes pašpārvaldei. Latviešu Zemes pašpārvaldes iestādes izplatīja uzsaukumus, kuros aicināja doties darbā uz Vāciju, kā arī aktīvi piedalījās nacistiskās Vācijas ekonomiskās politikas realizēšanā. Turklāt Latviešu Zemes pašpārvaldei tika uzdots rīkojumos neatsaukties uz pilnvarojumu un ģenerālkomisāra piekrišanu attiecīgajam rīkojumam. No vienas puses, tas saglabāja

iespēju propagandai, bet, no otras puses, izskatījās tā, it kā Zemes pašpārvalde pati pieņemtu šādus lēmumus.²¹

Atkāpjoties no Latvijas 1944. gadā, nacistiskās Vācijas okupācijas iestādes veiksmīgi izmantoja to taktiku, ko 1941. gadā neizdevās realizēt Padomju Savienības armijai, proti – izdedzinātās zemes taktiku. Līdzī tika paņemts viss iespējamais, sākot ar pārtikas produktiem, beidzot ar veselām rūpnīcām. Evakuējot uzņēmumus, to, ko okupanti nevarēja paņemt līdzī, iznīcināja saspridzinot vai nodedzinot. Vislielākais Latvijas saimniecības zaudējums bija speciālistu aizvešana uz Vāciju.

Tie vēsturnieki, kas pētījuši šo tēmu, ir nonākuši pie viena viedokļa – ar šādu vācu ekonomisko politiku nebija iespējama Latvijas iedzīvotāju ilgstoša iesaistīšana nacistiskās Vācijas plānu realizēšanā. Nacistiskās Vācijas piekāpšanās atsevišķos jautājumos, kā, piemēram, reprivatizācijas gadījumā, bija tikai propaganda. Līdz pat kara beigām okupācijas iestādes neatmeta domu par to, ka nākotnē Latviju varētu pārvērst par Vācijas saimnieciskajiem mērķiem pakļautu teritoriju.

Atsauces

- ¹ *Kangeris K.* "Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāju darbos Lielvācijā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, nr. 12, 34.–48. lpp.
- ² *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945. – Stokholma, 1968, 956. lpp.
- ³ *Czollek R.* Faschismus und Okkupation: Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken waehrend des Zweiten Weltkriegs. – Berlin, 1974, S. 224
- ⁴ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 308.
- ⁵ *Kangeris K.* "Nodeva reiham"..., 34.–38. lpp.
- ⁶ *Eichholz D.* Wirtschaftskollaboration und "Ostgesellschaften" in NS-besetzten Laender (1941–1944) // Europa unterm Hackenkreuz. Okkupation und Kollaboration. – Berlin; Heidelberg; Huetig, 1994, S. 433.–459.
- ⁷ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas dokumenti, 1941–1945. – Rīga, 1990, 34., 35. lpp.
- ⁸ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-34. f., 1. apr., 94. l., 19. lp.
- ⁹ Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 121. lp.
- ¹⁰ Turpat, P-34. f., 1. apr., 94. l., 18. lp.
- ¹¹ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung ..., S. 223.
- ¹² LVVA, P-112. f., 1. apr., 30. l., 3. lp.
- ¹³ Latvijas suverenitātes ideja ..., 51., 52. lpp.
- ¹⁴ Tēvija, 1941, nr. 26.
- ¹⁵ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture ..., 921. lpp.
- ¹⁶ *Dallin A.* Deutsche Herrschaft ..., S. 397.

¹⁷ LVVA, P-112. f., 1. apr., 30. l., 5. lp.

¹⁸ Turpat, P-828. f., 6. apr., 407. l., 11. lp.

¹⁹ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung ..., S. 239.

²⁰ *Kangeris K.* "Nodeva reiham" ..., 47. lpp.

²¹ LVVA, P-112. f., 2. apr., 30. l., 42. lp.

Edvīns Evarts

Economic Policy of the German Occupation Rule in Latvia during World War II

Summary

The economic policy of Nazi Germany presents one of the most complicated topics of World War II because a large part of important documents concerning economic issues has been destroyed and another part has been transferred to Germany. Another shortcoming is the fact that none of the civil servants of the occupation rule who had been associated with the economic policy implemented by Nazi Germany had written any memoirs.

In the economic policy implemented by Germany one can trace no consistently pursued guidelines that could have been explained almost solely by the fact that Latvia's economy was subjected to several occupation authorities. They all both co-operated and competed among themselves. However, they all had one thing in common: they regarded Latvia as an object of plunder and a territory, which after the war could be colonised with German immigrants. What differed was only their idea of the means for achieving these goals.

The present paper offers a brief insight into five topics related to the economic policies of Nazi Germany: re-privatisation, financial issues, agriculture, industry and labour service in Germany. The author believes that these topics best of all describe the occupants' economic policy in Latvia.

The 17 October 1941 order launched the re-privatisation of small-scale craft, retail trade and production enterprises. However, there was a whole range of regulations that restricted and hampered the restitution of even this type of property. Even after 18 February 1943, when Ostland's Reichsminister Alfred Rosenberg passed a resolution on the restitution of private property, the restitution process was slow and was presented as a privilege for duly paid taxes.

After the invasion of German troops the major companies and farms passed into occupants' hands. A large part of agricultural and industrial companies came under the control of German monopoly associations. The operation of local companies was hampered by

the introduction of Reichsmark on 1 July 1941, the purchasing power of which was disproportionately high. Farmers were turned into tenants of their own land. Since the taxes due to the occupants were high, farmers preferred to keep back the correct data about their farms.

The operation of agriculture and industry was strongly affected by the occupants' labour policy. As a result of this policy a large number of the resident population of Latvia was transferred to work in Germany. According to the latest data featured in historical literature, the number of persons sent to work in Germany constitutes about 15 900. According to Soviet literature, the figure fluctuated around 22 000–25 000 workers.

Nazi German occupation institutions, as they withdrew from Latvia in 1944, applied the tactics of wasted land. They took with them everything they could, from food to whole factories. As they evacuated enterprises, occupants destroyed by blowing up or burning everything that could not be taken away.

Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtņē: aktīvās karadarbības faktoru analīze

Pētot 1941. gada okupācijas varu maiņu Latvijas teritorijā, ir jāievēro nevis aktīvās karadarbības norises, bet gan dažāda lieluma karaspēka daļu un vienību pārvietošanās ietekme uz notikumu gaitu. Lielākajā daļā Kurzemes un Vidzemes tiešu sadursmju starp padomju un vācu spēkiem nebija, pārējos reģionos ievērojamākās militārās operācijas parasti bija dažus simtus vīru lielu vienību savstarpējās apšaudes, kas reti ilga vairāk par diennakti. Liepāja un tās apkārtnē, kur salīdzinoši nelielā teritorijā veselu nedēļu notika cīņas starp vairākiem tūkstošiem karavīru katrā pusē, ir gandrīz vienīgais izņēmums. Karadarbības ilgums tieši ietekmēja varu maiņas gaitu. Visur citur Latvijā bija iespējams pārdzīvot šos juku laikus, izvairoties no kontaktiem ar militārpersonām un bruņotiem padomju aktīvistiem, ko lielākā daļa iedzīvotāju arī darīja. Liepājā karš skāra katru māju un ģimeni. Var diskutēt, cik liels bija varu maiņas izraisītais psiholoģiskais šoks citviet Latvijā, taču šeit gandrīz katram tā bija emocionāla trauma, kas tika atstāta mantojumā nākamajai paaudzei un nav pārdzīvota vēl tagad. Lai izprastu Latvijas iedzīvotāju rīcību 1941. gada vasarā, jānoskaidro arī, kas, kā un kāpēc toreiz notika Liepājā.

Diemžēl visos līdz šim publicētajos pētījumos, kur pieminēta karadarbība Liepājā, uzmanība parasti ir pievērsta vienīgi jautājuma militārvēsturiskajiem aspektiem. Publikāciju autori atkarībā no personiskās pārlicības vai konjunktūras ir simpatizējuši vienai no karošajām pusēm vai bruņotajiem Liepājas padomju aktīvistiem. Neapbruņotie, militāros formējumos neiesaistītie civiliedzīvotāji te bija vienīgi fons liela mēroga kaujas atainojumam. Šādas pieejas dēļ polemika pagaidām ir aprobežojusies ar diskusiju par otršķirīgu faktu precizēšanu un autoru savstarpēju kritiku ar politisku, nevis zinātnisku ievirzi. Līdzīga rakstura grūtības ir arī Liepājas novadpētniekiem, kuri, nevēlēdamies uzurēt pagātnes konfliktus dažādas pārlicības pilsētnieku starpā, tieši civiliedzīvotāju rīcību skata neskaidri un vispārināti.¹ Atbildot uz liepājnietu prasību sākt 1941. gada notikumu padziļinātu izpēti, tomēr ir jānorāda, ka, lai tas notiktu, viņiem pirmajiem jāsāk apkopot un publicēt pilsētā pieejamos dokumentus un atmiņas.² To, kas notika Liepājā 1941. gada vasarā, var mēģināt izprast, vienīgi atsakoties no ideoloģiju un lokālpatriotisma uzspiestiem aizspriedumiem.

1939. gadā Liepāja bija, iespējams, etniski savdabīgākā Latvijas pilsēta, kur pastāvēja nedrošs, tradīciju balstīts līdzsvars kā starp etniskajām kopienām, tā arī politiskajiem strāvojumiem kopienu ietvaros. Kosmopolītiskie liepājnieki, no kuriem daži tā arī nebija iemācījušies latviešu valodu, bija dedzīgi kā savā radikālismā, tā arī konservatīvismā. Vācu kopienas aizbraukšana 1939. gadā un tās aizstāšana ar krievu kopienu – garnizona personālu – izjauca trauslo etnisko līdzsvaru tāpat, kā 1940. gada okupācija un vietējās tradicionālās elites aizvietošana ar padomju eliti sagrāva dažādu politisko uzskatu līdzāspastāvēšanu. Konservatīvo tradīciju un modernizācijas pretrunas bija veicinājušas kreisā radikālisma popularitāti nelielajā, bet augsti industrializētajā pilsētā, turklāt ne tikai strādnieku vidū, bet arī starp atsevišķiem administratīvajiem un tehniskajiem speciālistiem, kuriem pēc 1934. gada vairs nebija iespēju iekļūt tradicionālās elites skaitā.³ Lielākā daļa Liepājas padomju elites atšķirībā no citiem reģioniem nebija svešinieki. Aktīvākie pilsētas komunisti, ieskaitot Liepājas LK(b)P pilsētas komitejas vadītājus M. Būku un J. Zaru, kā šķiet, bija kļuvuši par partijas biedriem no Rietumiem “reeksportētu” kreiso ideju ietekmē. Viņi, ja neņem vērā cietumsoda laiku, nebija dzīvojuši ārpus apriņķa robežām, vāji prata krievu valodu un līdz ar to ne īpaši veiksmīgi piemērojās no Krievijas iebraukušo padomju amatpersonu mentalitātei, un krīzes brīdī nebija spējīgi ar tām sadarboties. Neievērojot straujās izmaiņas, liepājnieku socializēšanās principi 1941. gada jūnijā joprojām bija visai sarežģīti. Viens un tas pats vidusmēra pilsētnieks varēja būt uzticīgs saviem draugiem un domubiedriem, ieturēt stingru lojalitāti pret tuvākajiem kolēģiem un tai pašā laikā veidot ciešus, privāti lietišķa rakstura kontaktus ar atšķirīgas sociālās vai politiskās piederības personām.⁴ Varu maiņas un arī vēlāka laika norises Liepājā nav iespējams saprast, ja neievēro, ka, uzturot sakarus ar paziņām un paziņu paziņām, tradīciju un ideoloģiju radīti aizspriedumi varēja tikt ignorēti bez īpašām pūlēm. Te nav runa par toleranci, dzīve daudzkopienų sabiedrībā bija iemācījusi cilvēkus būt pragmatiskiem.

Pēc ģeogrāfiskā stāvokļa un materiālajiem resursiem Liepāja 1941. gadā noteiktos apstākļos varēja kļūt par Odesai līdzīgu nocietinātu jūras karabāzi. Šai konkrētajā gadījumā padomju režīmam pietrūka to divu mēnešu, kuru laikā saskaņot lēmumus, sagatavot aizsargbūves un pakļaut visu vienam komandcentram. Lai cik paradoksāli tas būtu, Liepājas garnizona haotiskās rīcības iemesli pēc 22. jūnija bija virsnieku pedantiskums un paļāvība uz instrukcijām. Jūras karabāzes komandierim M. Kļevenskim un 67. divīzijas komandierim N. Dedajevam bija pilnīgi atšķirīga dienesta pieredze, pie tam, kā rāda viņu biogrāfija, abiem bija tikai aptuveni priekšstats par nocietinātu pozīciju aizstāvēšanu. M. Kļevenska specialitāte bija zemūdeņu tālās operācijas, N. Dedajevs – aizrautīgs kavalērists, kas pret autotransportu un bruņutehniku izturējās kā pret zirga paveidiem.⁵ Ne abi Liepājas militārie līderi, ne arī robežsargu,

aviācijas vai sakaru daļu komandieri nebija saskaņojuši savu rīcību ārkārtējas situācijas gadījumam un arī nedomāja to darīt. Skaitliski un materiāli spēcīgajā Liepājas garnizonā bija zināms, ko darīt, ja sāksies hipotētiskais, propagandas sludinātais karš, kur Sarkanā armija plānveidīgi uzbruktu mazkustīgam, iepriekš paredzamas pozīcijas ieņēmumam pretiniekam. Neprognozējama pretinieka esamību padomju militārā doktrīna nebija pat pieļāvusi. Bez tā Liepājas militārie sakari 1941. gada jūnijā atradās ļoti sliktā stāvoklī – jūrasspēku sakaru kabeli vēl nebija gatavi, savukārt N. Dedajevs, acīmredzami nerespektējot radiosakarus, deva priekšroku ziņnešiem uz zirga. Papildu visām koordinācijas un komunikāciju problēmām kāda ideoloģiski pareiza, bet militāri muļķīga lēmuma dēļ ar 1940. gada rudens iesaukumu Liepājā kā armijā, tā flotē nonāca daudzi jauniešautie no Kaukāza un Vidusāzijas. Var pieļaut, ka N. Dedajeva pārceļšana uz Liepāju 1941. gada maijā vismaz daļēji bija saistīta ar augošajām etnisko attiecību problēmām divīzijā, ko N. Dedajevs bija risinājis vēl 1934. gadā Kaukāzā.⁶

Vērmahta 291. kājnieku divīzijai kopš V. Konces 1953. gada monogrāfijas parasti tiek vērtēti pozitīvi vai negatīvi, bet vienmēr pārākās pakāpes epiteti. Tā tiek dēvēta par vienu no lielākajām divīzijām visā armijā, visspēcīgu formējumu, kas spējīgs atrisināt jebkurus kaujas uzdevumus. Diemžēl, tiklīdz šo uz papīra apdziedāto vienību apskatām reālā situācijā, iespaids ir ne vairāk kā viduvējs. 1941. gada jūnijā 291. divīzijai bija uzdots strauji "iztīrīt" Kurzemi un tad doties palīgā pārējiem grupas "Nord" spēkiem. Taču tik liels uzdevumu apjoms šai karaspēka daļai izrādījās par grūtu. Motociklistu un velosipēdistu vienības bez automātiskajiem ieročiem, bez tankiem, tikai ar vieglo bruņutransportieru un mīnmetēju atbalstu nekad nebūtu spējušas ātri pārraut nocietinātas pozīcijas, ja vien pretinieks nebūtu izrādījis tik vājš. Papildināšana ar jūras kājnieku vienībām palielināja divīziju skaitliski, bet ne kvalitatīvi. Jūras kājniekiem trūka smagā bruņojuma, tai skaitā arī artilērijas, kuras piegāde bija aizkavējusies tiktāl, ka vēlāk nācās izmantot Liepājā iegūtās trofejas.⁷ Izlūkošana un loģistika bija divīzijas divas vājās vietas. Pēc 23. jūnija, tuvojoties Liepājai, bez tiešas militāras kontroles palikušajā aizmugures teritorijā acīmredzot kādu laiku nebija pat novērošanas posteņu, kā dēļ padomju autokolonnas izlaušanās 27. jūnijā no Liepājas uz dienvidiem sākumā nesastapa vērmahta pretdarbību. Sīkāki operatīvie dati par apkārtni tika iegūti, vienīgi pateicoties nacionālajiem partizāniem. Lauka virtuves un apgādes daļas nebija gatavas straujiem izrāvieniem dziļi ienaidnieka teritorijā. Un, lai cik dīvaini tas būtu, divīzijai 22. jūnijā pat nebija piešķirts nopietns aviācijas atbalsts, ja neskaita deviņus (varbūt mazliet vairāk) JU-88 tipa bumbvedējus, kas uzlidoja Liepājai ar neatlaidīgu regularitāti.⁸ Taktisko bumbvedēju un iznīcinātāju pirmajās dienās šai frontes sektorā vācu spēkiem vai nu nebija vispār, vai arī tie parādījās sporādiski un bez saskaņošanas.

Visu minēto apstākļu dēļ karadarbība ap Liepāju izvērtās par abpusēju militāri taktisku improvizāciju un pārpratumu sēriju, kur kā vieni, tā otri cerēja, ka pretinieka rīcība būs prognozējama. Padomju armijas un kara flotes vadība, kā šķiet, jau 22. jūnijā bija izlēmusi, ka Liepāju nevar speciāli sagatavot aizstāvēšanās kaujām, un sāka atvilkt no pilsētas smago bruņojumu.⁹ Liepājā kā jūras karabāze, tā arī 67. divīzija sāka gatavoties pakāpeniskai evakuācijai no pilsētas, acīmredzot paredzot, ka frontes stāvoklis mainīsies pietiekami lēni, lai to varētu paveikt. Taču 23. jūnijā vēрмаhta 291. divīzija sasniedza Grobiņu, nonāca Liepājas pievārtē, izjauca tikko kā uzsāktu evakuāciju pa dzelzceļu un radīja pilsētā un garnizonā vispārēju paniku. Cik noprotams, 23. jūnijā 67. divīzija plānoja izveidot aizsardzības līniju uz dienvidiem no Liepājas un vismaz vairākas dienas noturēt pretinieku, uzticot kontroli pār pilsētu jūras karabāzes spēkiem. 24. jūnijā visi N. Dedajeva un M. Kļevenska plāni par Liepājas aizsardzību un evakuāciju sabruka. Aplenkuma loks ap pilsētu noslēdzās, un 291. divīzija, cerot uz kapitulāciju, bija zaudējusi iespēju piespiest sarkanarmiešus pamest Liepāju. 67. divīzijas vienības, divu dienu laikā sūtītas uz Nīcu un atpakaļ, nonākot zem apšaudes un nesaprotot, kas notiek, saira sīkākās grupās un izklīda, tiklīdz nonāca ārpus komandieru tiešās kontroles.¹⁰ Pie Liepājas Sarkanās armijas virsnieki izrādījās spējīgi kontrolēt vienīgi karavīrus, ko varēja pārskatīt vai bija izvietojusi stacionārās pozīcijās. No 24. jūnija ceļš uz Liepāju no dienvidiem bija brīvs, taču vēрмаhts to neizmantoja. Tā vietā 24. un 25. jūnijā tika veikts uzbrukums no Grobiņas puses, ko padomju spēki atsita gandrīz vienīgi ar savas artilērijas ievērojamā pārspēka palīdzību. Kā šķiet, tieši slikti tēmētā, bet ļoti blīvā artilērijas uguns bija par iemeslu ievērojamiem vēрмаhta zaudējumiem un nespējai turpināt uzbrukumus.¹¹ Vēl pirms savas bojāejas 25. jūnijā N. Dedajevs bija zaudējis kontroli pār lielāko daļu savas divīzijas, ko bija vadījis kā kavalērijas eskadronu. 26. jūnija vakarā Liepāju sasniedza 27. armijas štāba evakuācijas pavēle. Tās ietekmē 27. jūnijā notika vispārēja organizētu un nejaušu sarkanarmiešu un padomju aktīvistu kopu bēgšana no Liepājas, radot pilnīgu haosu pārsteigtās 291. divīzijas vienību pozīcijās. Bēgļi izklīda pa Kurzemi līdz pat Ventspilij, Tukumam un Jelgavai un vairākas dienas pārvērta šo plašo teritoriju par neviena nekontrolētu, nedrošu neitrālo zonu, kur iedzīvotājiem bija jāmēģina aizsargāt sevi pašiem. Tikai 28. jūnijā vēрмаhta priekšposteni iegāja Jaunliepājā, kur sadūrās ar strādnieku gvardu un atpalikušo karavīru nelielu grupu pretošanos, noturēja tos par daudz lielākiem spēkiem, nekā tie patiesībā bija, un atlika Vecliepājas ieņemšanu uz vienu dienu. 30. jūnijā smagi cietušajā Liepājā notika vēрмаhta uzvaras parāde.¹²

22. jūnijā aptuveni līdz pulksten 9.00 vai pat nedaudz vēlāk ne liepājniekiem, ne arī pilsētā izvietotajam karaspēkam nebija nojausmas, ka sācies karš, lidlaukos un ostā dzirdamos sprādzienus uzskatīja par kārtējiem manevriem. Kad stāvokļa

nopietnība kļuva skaidra, Liepājas partijas un padomju amatpersonas sadarbībā ar pilsētas un apriņķa kara komisāriem sāka pildīt iepriekš sagatavotos t.s. mobilizācijas plānus – zirgu un transportlīdzekļu rekvizīciju armijas vajadzībām. Izmantojot Liepājas mazajos uzņēmumos iegūto transportu un degvielu, pilsētas partijas komiteja sāka izsūtīt pa apriņķi mobilās aktīvistu grupas, kuru pirmais uzdevums bija nogādāt Kara komisariātam zirgus un kravas automašīnas. Zirgu rekvizīcijas tika veiktas brutāli, neievērojot instrukcijas, un pēc būtības bija nevajadzīgas, jo 67. divīzijai vairs nebija laika uzlabot savu transportbāzi.¹³ Uzskatot tikko izveidotos milicijas un armijas postņus svarīgākajos objektos par nepietiekamiem, Liepājas partijas komiteja 22. jūnijā ar apriņķa komitejas sekretāra L. Vrubļevska starpniecību lūdza M. Kļevenski izsniegt tai šautenes, ko izdalīt kārtības uzturētājiem – komunistiem un bijušajiem strādnieku gvardiem. Tūlīt pēc darba beigām, uzzinājuši par kara sākumu, liepājnieki, kam bija iemesls baidīties no represijām, pa nomaļām takām devās ārpus pilsētas un paslēpās pie radniekiem vai draugiem. 23. jūnijā M. Būkas parakstīta rīkojuma formā Liepājā tika izsludināts karastāvoklis.¹⁴ Līdz dienas beigām padomju aktīvistu rokās nonāca 300–500 šauteņu, galvenokārt no aizsargu bijušajiem krājumiem. Pēc tam kad ģsi pēc pulksten 12.00 Liepājā beidzās 23. jūnija pirmā evakuācijas panika, pilsētā līdz pat vēрмаhta spēku ienākšanai vairs bija vērojama vienīgi armijas un patruļu pārvietošanās un rūpnīcās un ierakumu darbos nodarbināto civiliedzīvotāju grupas. Kustības ierobežojuma, 22. jūnijā veiktās privāto telefonu atslēgšanas un abu pušu sniegto radioziņu nesakrītības dēļ sešas dienas – no 23. līdz 29. jūnijam – liepājniekiem bija nedrošības un pastāvīga stresa laiks. 25. jūnijā pēc uzlidojumiem un artilērijas uguns pārstāja funkcionēt komunālā saimniecība, pārtiku pēc 24. jūnija parasti izdalīja bumbu patvertnēs vai darba kolektīvos pēc cilvēku skaita, prasot pret to līdzdalību aizsardzības darbos.¹⁵ Sev par nelaimi, Liepājas iedzīvotāji bija nonākuši pilnīgā atkarībā no visdažādāko bruņoto patruļu patvaļas.

Laika trūkuma dēļ organizētas strādnieku gvardes vienības Liepājā tā arī netika izveidotas. Ieročus saņēma personas, kuru lojalitāte režīmam netika apšaubīta un kas īstajā laikā atradās šauteņu saņemšanas vietās. Uzņēmumi, kā, piemēram, "Tosmāre", kam bija tieši kontakti ar militārpersonām, ignorēja partijas komitejas pasākumus un meklēja ieročus pašu spēkiem.¹⁶ Bez tam, sākot ar 24. jūniju, zūdot disciplīnai un militārajai organizācijai, padomju aktīvistu rokās nonāca liels daudzums bruņojuma, ko atdeva vai vienkārši pameta 67. divīzijas karavīri. Citos apstākļos padomju amatpersonas un aktīvistu būtu bēguši, taču atrašanās aplenkumā, kā arī neziņa par vēрмаhta nodomiem radīja galēju psiholoģisku spriedzi ar traģiskām sekām. Dažādās bruņotās vienības nebija saskaņojušas savu rīcību un, vēlākais, 26. jūnijā kļuva tik nervozas, ka jebkurš nejaušs šāviens vai neparastāk apģērbies gājējs likās esam daļa no vācu desanta.¹⁷ Jāšaubās, vai tobrīd Liepājā atradās pat

neliels skaits bruņotu padomju režīma pretinieku. Nacionālie partizāni no Bārtas un Rucavas ap 25. jūniju, iespējams, iekļuva Liepājas dienvidu nomalē no kapsētas un ezera niedrāju puses, taču pilsētā bija pārāk liela karaspēka koncentrācija, lai notiktu kas vairāk par vienkāršu izlūkošanu. Aktīvā karadarbība ap Liepāju noteica to, ka bezvaras stāvoklis pilsētā bija īss (28.–29. jūnijs) un tā laikā, baidoties no Liepājā palikušajiem karavīriem un aktīvistiem, civiliedzīvotāji neuzdrošinājās neko uzsākt. 27. jūnijā pēc neveiksmīgajiem mēģinājumiem iziet no aplenkuma vismaz vairāki simti sarkanarmiešu un padomju režīma atbalstītāju bija spiesti palikt Liepājā un vai nu mēģināt bēgt dienvidu virzienā, vai arī slēpties. Turpmākos traģiskos notikumus, to skaitā 56 cilvēku bojāeju Armijas Ekonomiskā veikala pagrabā 28. jūnijā, izraisīja totalitārā padomju režīma ideoloģijas ietekmē nonākušu indivīdu nespēja saskatīt atšķirību starp realitāti un propagandas tēliem. Rodas iespaids, ka no militārā viedokļa bezjēdzīgā apšaude 28. jūnijā un uzbrukumi vērmahta izlūkvienībām, psihopātiski nežēlīgā rīcība pret civiliedzīvotājiem, vienaldzība pret līdzcilvēku mitekļu un dzīvības saglabāšanu Liepājas komunistiem un komjauniešiem bija daļa no šizofrēniskas karaspēles, kas bija galā tikai tad, kad izbeidzās patronas un granātas. Tikai tad šie cilvēki atkal sāka uzvesties ikdienišķi un meklēja patvērumu pie draugiem un paziņām tieši tāpat, kā nedēļu agrāk to bija darījuši viņu politiskie pretinieki.¹⁸

Liepājai nodarītais postījumu apjoms un iedzīvotāju pārciestais šoks uz laiku padarīja viņus vienaldzīgus pret politiskām pārmaiņām. 1941. gada varu maiņai Latvijā tik raksturīgā spontānā iedzīvotāju pulcēšanās “no apakšas” šeit notika daudz mazākā mērā. Vācu armijas un flotes spēki bija nodrošinājuši kontroli pār Liepāju, un militāra rakstura latviešu bruņotie formējumi atšķirībā no pārējās apriņķa teritorijas, kur vērmahts izsniedza partizāniem šautenes cīņai ar klejojošām sarkanarmiešu grupām,¹⁹ pilsētas vācu komandantam K. Lomeijeram nebija vajadzīgi. Kad 29., īpaši 30. jūnijā vācu Militār pārvaldes amatpersonas sāka pakāpeniski pārņemt savā kontrolē svarīgākās iestādes un uzņēmumus, viņām izrādījās nepieciešami, pirmkārt, saimnieciskie speciālisti, kas atjaunotu pilsētas komunālos dienestus un nodrošinātu iedzīvotāju apgādi ar pārtiku un komfortablus dzīves apstākļus flotes ierēdņiem un garnizonam, otrkārt, vietējo iedzīvotāju pārzināta iestāde ar policejiskām funkcijām, kas palīdzētu arestēt bijušos padomju aktīvistus un novērst iespējamās pretošanās kustības veidošanos. Liepājas infrastruktūras atjaunošanu uzsākušais inženieris J. Blaus, kas ap 30. jūniju viesnīcā “Roma” sāka organizēt pilsētas pagaidu valdi, nekavējoties sadūrās ar divām vietēja mēroga problēmām – dzīvokļu trūkumu un traucējumiem pārtikas produktu piegādē.²⁰ No 1. jūlija pagaidu valdes tehniskā daļa A. Vācieša vadībā sāka apzināt atlikušo dzīvojamo platību un bija spiesta nekavējoties sākt akceptēt daudzos gadījumus, kad bez pajumtes palikušie bija patvarīgi aizņēmuši aizbraukušo amatpersonu dzīvokļus.²¹ Pārtikas problēmai lielā mērā par iemeslu bija

291. divīzijas karavīru vājā disciplīna un nosliece uz marodierismu. Pārpratumi starp vērmahtu un iedzīvotājiem sākās jau trešajā vai ceturtajā kara dienā, kad bez lauka virtuvēm palikušo karavīru prasības pēc pārtikas sāka pārsniegt Liepājas apkārtnes laucinieku iespējas. 29. jūnijā, ienākot Liepājā, vācu karavīri laupīja veikalus un atņēma iedzīvotājiem velosipēdus un citu mantību.²² Var pieļaut, ka atsevišķi incidenti sakarā ar zirgu rekvizīciju vērmahta vajadzībām tiktāl nobiedēja zemniekus, ka tie neriskēja vest pārtiku uz Liepājas tirgu.²³ Vismaz līdz 5.–6. jūlijam liepānieki pārtika no degošā elevatora un “Bekona eksporta” noliktavu krājumiem, apgāde stabilizējās ne agrāk par 10. jūliju. J. Blaua un viņa kolēģu nopelns bija Liepājas atdzīvināšana desmit dienu laikā, atverot veikalus, aptiekas un pirtis, atjaunojot tramvaja satiksmi un elektrības un ūdens piegādi, novācot drupas un mēģinot atkal padarīt pilsētas centru apdzīvojamu.

Latviešu paš aizsardzības spēku veidošanās Liepājā notika vismaz divos posmos. 29. jūnijā Drāšu fabrikā sāka darboties bruņotu strādnieku grupa Žaņa Sniķera vadībā, kas kā pazīšanās zīmi izmantoja baltu piedurknes lenti ar dzeltenu kāškrustu.²⁴ Tā kā Drāšu fabrikā bija izvietojusās vācu karaspēka daļas, kas izmantoja strādnieku vienību kopējai patrulēšanai pilsētā, jāsecina, ka šie cilvēki tika organizēti tiešā vērmahta uzraudzībā un interesēs. Gandrīz vienlaikus grupa bijušo policistu un aizsargu pulcējās pilsētas prefektūras ēkā un sāka izmantot viesnīcas “Roma” vestibulu kā publisku koordinācijas centru. Cik noprotams, abas grupas nepiedalījās militārās akcijās vai eksekūcijās – to uzdevums bija identificēt un arestēt padomju aktivistus. Liepājā ienākušajām vērmahta, flotes un SD vienībām pirmajās dienās galvenā problēma bija sporādiski uzbrukumi no slēpņiem, uzskatot masveida arestus par vienīgo risinājumu. Tā saucamais kārtības dienests sāka pārtapt par paš aizsardzības spēkiem pēc pulkveža A. Plensnera ierašanās Liepājā 2. vai 3. jūlijā. Ap šo laiku līdz ar Liepājas saimnieciskās dzīves atjaunošanos daudzi kārtības dienesta dalībnieki, nevēloties tikt atlaisti, atgriezās savā darbavietā.²⁵ Līdz A. Plensnera aizbraukšanai uz Rīgu 5. jūlijā šis process tika apturēts un sāka veidoties Liepājas rajona paš aizsardzības spēki ar izteikti militāru organizācijas struktūru. Lai gan Liepājas pilsētas pagaidu valde finansēja paš aizsardzības spēkus un pilsētas cietumus no saviem līdzekļiem, rajona, apriņķa un pilsētas spēku priekšnieku amatos ieceltais pulkvedis un divi pulkveži-leitnanti uzskatīja sevi par pilnīgi neatkarīgiem no tās.²⁶ Kā Liepājā, tā Rīgā A. Plensnera uzturēšanās sākumposms sakrīt ar nozīmīgām kadru maiņām Kurzemes latviešu paš aizsardzības spēku vadībā. Abos gadījumos jau izveidotu un pietiekami stabilu formējumu priekšgalā tika nostādīti cilvēki, kuru galvenā atšķirība no vietējiem līderiem bija militāra pieredze un līdz ar to prasme precīzi izpildīt vērmahta rīkojumus. Apgalvojums, ka vietējie paši lūdza norīkot profesionālus komandierus, neiztur kritiku, jo šāda vēlme nevarēja rasties vienlaikus Liepājas, Ventspils un Talsu apriņķī pēc

tam, kad drošība pagastos bija gandrīz pilnībā atjaunota.²⁷ Drīzāk jāpieņem, ka A. Plensners – un var būt, ka ne viņš vienīgais – darbojās kā Militārpalīdzības padomdevējs kadru jautājumos. Nacistiskais okupācijas režīms izmantoja A. Plensneru tieši tāpat kā nenozīmīgāko no viņam teorētiski pakļautajiem pašaisardzības spēku karavīriem. Viena cilvēka liktenī bija redzama visas nācijas traģēdija.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Kurzemes Vārds, 2001, 21.–29. jūn.
- 2 Turpat, 1998, 27. jūn.
- 3 Komunisti, 1976, 25. jūn.
- 4 *Plaudis A.* Esejas. – Bundoora, 1990, 4. grām., 52.–59. lpp.
- 5 Komunisti, 1977, 27. okt.
- 6 Turpat.
- 7 *Conze W.* Die Geschichte der 291. Infanterie-Division 1940–1945. – Bad Nauheim, 1953, S. 92.
- 8 *Liebergs J.* Mana liecība // *Leņina Ceļš*, 1989, 7. okt.
- 9 *Савченко В. И.* Семь огненных дней Лиепая. – Рига, 1985, с. 81–83.
- 10 Turpat, 148., 149. lpp.
- 11 *Celmiņš G.* No Mēmeles līdz Rīgai ar vācu armiju // *Kurzemes Vārds*, 1942, 10. jūn.
- 12 Turpat, 1994, 17. jūn.
- 13 Latvijas Valsts arhīvs, 302. f., 5. apr., 9. l., 1. lp.
- 14 Komunisti, 1941, 25. jūn.
- 15 *Arnīs F.* Partijas komiteja – kaujas štābs // *Turpat*, 1965, 22. jūn.
- 16 *Siljakovs K.* Mana atbilde. – Lincoln, 1985, 2. d., 52., 53. lpp.
- 17 *Kurzemes Vārds*, 1941, 5. jūn.
- 18 *Siljakovs K.* Mana atbilde, 39. lpp.
- 19 *Tēvija*, 1942, 27. jūn.
- 20 *Plaudis A.* Esejas, 99. lpp.
- 21 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 6957. f., 3. apr., 40. l., 16. lp.
- 22 *Siljakovs K.* Mana atbilde, 37., 64. lpp.
- 23 *Kurzemes Vārds*, 1941, 6. jūl.
- 24 *Turpat*, 1943, 22. jūn.
- 25 LVVA, 6957. f., 7. apr., 1071. l., 14. lp.
- 26 *Turpat*, 3. apr., 40. l., 2. lp.
- 27 Liepājā iecelšana amatā bija pabeigta līdz A. Plensnera aizbraukšanai 5. jūlijā. Turklāt Liepājā A. Plensners bija nodarbojies arī ar aprīņa vecāko atjaunošanu amatā. – LVVA, 6957. f., 7. apr., 1071. l., 13. lp. – Ieradies Rīgā, viņš 8. jūlijā vienlaikus nosūtīja pulkvežus-leitnantus K. Lobi un A. Vēveri uz Ventpili un Talsiem, ne pirms, ne pēc tam nekādi nekontrolējot šo virsnieku darbību.

Juris Pavlovičs

The Specifics of the Change of Occupying Powers in Liepāja and Its Environs: Analysis of Warfare Factors

Summary

Before World War II Liepāja was one of the most cosmopolitan Latvian cities. An uneasy equilibrium existed between the Latvian, German and Jewish communities. Such state of things made people radical in their opinions and at the same time unrestrained in socializing. The Soviet occupation of 1940 replaced the German community with a Russian one. Newly created local Soviet elite had quite a few native communists with very little understanding of the Russian language and mentality. Soviet garrison of Liepāja, although huge and well-armed, was totally unprepared to fight off a German attack. Only the superior firepower of the Soviet kept the Wehrmacht from entering the city for five more days (23–28 June). Considering the limited size of the territory of Liepāja, the time of interregnum was quite short – no more than two days. The population of the city was shocked because of the size of destruction of buildings and Soviet terror. The first native auxiliary self-defence unit in Liepāja was created by Germans. Latvians were responsible for economic issues only, organising and controlling the City Council. There were constant conflicts between Latvian self-defence forces and civilian City Council in the matters of authority. By 16 July the district and city of Liepāja were brought under full economic control of the Germans.

Trešā plenārsēde

**LATVIJA OTRĀ PASAULES KARA
GADOS: KOLABORĀCIJA,
PRETOŠANĀS, SABIEDRISKĀ DOMA
UN ĀRĒJIE FAKTORI**

3rd plenary session

**LATVIA DURING THE YEARS
OF WORLD WAR II: COLLABORATION,
RESISTANCE, PUBLIC OPINION
AND EXTERNAL FACTORS**

Andrievs Ezergailis

Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected

In general, I want to be negative about the applicability of the concept of collaboration to Eastern Europe in general and Latvia in particular. Since, however, I have no power to prevent anybody else from writing about collaboration, my real purpose is to invite those scholars who are bent to do so, in the spirit of Karl Marx, to be unceasingly critical about the use of the concept. Collaboration in Eastern Europe and Latvia needs to be critically, not presumptively, established.

As there were different kinds of Nazi occupations, so there were different collaborations. The one purchased the other! The occupation of France differed from that of Poland, and that of the Low Countries differed from that of Norway. The occupation of Denmark differed from all the others. There was an inverse, one can even say paradoxical, relationship between severity of occupation and the nature of collaboration: **the lighter the occupation, the deeper the collaboration**. The “common sense” conclusion about the Nazi occupation, I assume, has been the reverse, that collaboration was the deepest in Eastern Europe, in the place where the occupation was also the most stinging one, but thinking about it, it is clear that my formulation could be the only correct one. Nor is the answer for this conundrum far to seek: it was Nazi racism that created this paradox. There were people, for example Jews, with whom the Germans wanted none to minimal collaboration. One notch above were the Poles, then followed other East Europeans, among them Latvians. Hitler’s favored people were Germanic races and even among them there were gradations. France, for example, experienced three different occupations: Alsace-Lorraine was ethnically cleansed, the northern part of the country with Paris as its center was by and large German administered and Vichy France was mostly French governed. It can be noted that during the course of the occupation no Latvian or Polish agency was asked to pass any anti-Semitic laws, as was the Vichy government, which obliged.

The corollary of the first paradox is a second one: **the deeper the collaboration, the greater a space for autonomous decision-making became available.** Because the Danish collaboration was more deeply sweeping and thorough, they were able to save their Jews, while the choice to save the Jews was not available to Poles. We can say that the decision of the Danish government to collaborate with the Nazis made it possible to keep the Nazis at bay. At the same time we must recognize that this kind of the collaboration was not available to any Eastern European people. It seems that the Vichy government collaborated too readily on the Jewish question. The Vichy French perhaps had an option not to round up their Jews.

As far as I have been able to determine, for obvious reasons, the Danes were so favored because: they had hastened to surrender before killing any Germans, had agreed to place Denmark's considerable economic capacity in the service of the Nazi war machine, and from the racial point of view, the Danes were blonder than Germans. The bargain that the Danes struck with the Nazis allowed them to maintain their pre-war government and police and keep the killing squads out of their frontiers. The Einsatzgruppen entered Poland and Latvia but not Denmark. Wehrmacht tanks were never parked in the Tivoli Park. In comparison, no Latvian administrative structures, with the exception of rural, *pagasts*, communities, were extant during the German occupation. I would like to see a comparison of prices that the Germans paid to the Danish, Polish, and Latvian farmers. Hypothetically speaking, if, for example, we would find that the Nazis paid more to the French farmers for their produce than the Polish or Latvian ones, could we conclude that collaboration in Latvia was more prevalent than in France?

The occupation of Latvia was closer to that of Poland than that of any European country that the Nazis deemed Germanic.

*

If one wants to write about collaboration in Latvia, there are three caveats to observe. One is likely to go wrong: (1) if one starts with writing about collaboration without knowing or wanting to know about the system and rules of German occupation; (2) if one generalizes from the collaboration and condition of occupation of France and Scandinavia, the lands that gave birth to the concept and praxis of collaboration; and (3) if one does not have a clear idea about who during the course of the collaboration was treasonous to whom and from whose perspective the collaborative activity is evaluated.

If one writes about collaboration without considering the conditions of occupation, one is more likely than not to judge the process from the Nazi point of view, that is, start another *ex post facto* collaboration with the Nazis. On the other hand, if one declares the collaborating Latvians traitors without examining the question, one is

likely to entangle oneself in the muck of Soviet legality. Were Latvians the citizens of the USSR or of Latvia, a country that in the view of the Nazis and the Soviets did not exist? Mindless transplantation of a concept that originated under different political, social, and racial circumstances, studying any other event but German occupation, would be considered out of place and anachronistic and thus of little rational validity. The Nazis took their racism seriously and thus it would be an error if we did not respect their monomania. Not only did the Nazis draw distinctions between Norwegians and Jews, they also calibrated distinctions between the French, the Poles, and the Latvians.

Did the collaboration with the Nazis call for a *quid pro quo*?

The kind of a deal that the Danes or the Vichy French got from the Nazis was not available to any people in the East. In my paper, I shall endeavor to show that Latvians did not fully understand the nature of Nazi racist imperatives; they continued to offer to Nazis a variety of collaborationist schemes that the Germans kept rejecting. The offers and rejections continued for more or less the whole duration of the war. We can conclude that **all collaborations that Latvians offered were rejected and those that existed were German organized ones (some coerced).**

Is there a difference? Or who cares whether the collaboration is organized by the occupiers or offered by the occupied peoples? If the collaboration entails criminal acts, then to draw a difference between them would be a difficult and from the intellectual perspective also futile attempt. On the other hand, in “collaborations” other than criminal, the relationship could take on a different psychological and moral weight. Even in criminal cases, coerced collaboration, if it could be established, may serve as an extenuating circumstance.

It is true that a number of Latvians voluntarily entered German organized “collaborationist” structures, but it also needs to be remembered that, even if the joining had been coerced, the Germans still called it voluntary. This is especially true of Latvian collaboration in German organized Self-Defense, SD Commandos, and the Latvian SS-Voluntary (Waffen SS) Legion. It is, however, arguable whether those situations in which the Germans obtained collaboration by coercion, deception, and lying can be characterized as collaborations.

Collaborations Offered and Rejected

The World War II started with a collaborative scheme between Germany and the USSR, known as the Hitler–Stalin Pact of September 23, 1939. By attacking the USSR on June 22, 1941, the Nazis reneged on the deal. The Pact and the war represented several levels of betrayal of the USSR and Eastern Europe. It is, however, less known

that the effect of the Pact and the ensuing betrayal did not stop with the onset of hostilities between the USSR and Nazi Germany, as some opinion makers of recent vintage have maintained. In fact, the Nazis took full advantage of the Pact's diplomatic and legal implications. It helped them to redefine Latvia as a Soviet territory and Latvians as citizens of the USSR. From the Nazi point of view, they never occupied Latvia, and thus they did not need to refer to Latvia by its name. In their announcements, the Germans frequently referred to Latvians as citizens of the USSR.

To offer themselves for collaboration was not an option for many Latvians to exercise. The opportunity to do so, however, arose for a few selected individuals. To enter German organized structures, however, was a different matter. Criteria for entering those structures, be they civilian, police, or military, differed from organization to organization and they were determined by considerations of race, age, ideological proclivities, and physical condition of the person in question.

Nazi Search for Collaborationists.¹ There actually was a phase prior to the outbreak of the war when the Nazis searched for Latvian collaborationists. Very little came of this Nazi effort, and as it transpired, they came to regret it. Perfidy undergird all Nazi relationships with the so-called "natives," and now we know that, as the Nazis were looking for collaborators, simultaneously, unbeknownst to any Latvians, they were planning to end the existence of Latvia and Latvians. *Quid pro quo* was never a Nazi option in dealing with the Latvians. This search took place mostly among the Latvian refugees, escapees, repatriates in Germany. Among the men they found, the most significant ones were Arturs Silgailis, Roberts Štiglics, Gustavs Celmiņš, Aleksandrs Plensners, Viktors Deglavs, Oskars Dankers, Ernests Treigūts-Tāle, Verners Voitkus, and some two hundred others whose names and parts they played by and large have vanished from the pages of history.² The Nazi agencies that were involved in this search were Abwehr, Wehrmacht, RSHA, and the Ministry of Foreign Affairs. Very little came out of these plans, for at the very brink of the war, the Nazis drew back – and we may assume it was done fearing to make deals with Latvian "nationalists" (those desiring sovereignty) – reducing the scheme to use Latvians to a minimum, we can even say symbolic scale. A plan to parachute some two hundred Latvians behind the Soviet lines was abandoned, we may assume it was decided out of fear of bolstering a centralized Latvian fighting force and give credence to the concept "Latvia." It appears that no more than six *Sonderführers*, dressed in German uniforms, Arturs Silgailis, Bulle, and Gustavs Celmiņš among

them, embedded in Wehrmacht formations, were sent in as translators and propagandists. Having reached Rīga, they apparently were released from their duties. The most conspicuous RSHA's finds, and one that wreaked the greatest damage, was Roberts Štiglics, whom Stahlecker installed as the Prefect of the Rīga police. So far in my studies, I have found nothing redeeming in Štiglics' activities.

The most convoluted and tragic of these collaborations were those of Colonels Plensners and Deglavs. It ended with the latter's murder by the SD. In general we can say that these pre-war collaborations were German organized ones, yet most of the Latvians who were asked to collaborate did so.³ We must note that the pre-war German offers and plans lacked transparency and the selection seems to have been made more to limit Latvian "nationalist" influence than to advance any military or social goals. The conflicting goals of Germans and Latvians at the outset of the war were for the latter to desire the re-establishment of Latvia's sovereignty and the former to impede it. If we go below the surface of Nazi plans, the early effort of the Wehrmacht and the SD appears to have been the steering of their efforts towards the elimination of Jews in Latvia.

Public Opinion on June 22. It must be noted that at the outbreak of the war on June 22, many Latvians were predisposed towards collaboration with the Nazis. The Nazis presented themselves as liberators and Latvians, even the elite politicians, knew too little about Nazism to penetrate their public relations façade.⁴ There were even some Jews, who, as improbable as it may sound, thought that Germans were liberators from Communism and that was a reason, especially among the wealthier ones, why they did not endeavor to escape the Nazis by fleeing to the USSR. We could say that at the beginning of the war many Latvians proffered to the Germans a tacit plan of collaboration: for a guarantee to secure Latvia's sovereignty, the Latvians on their part would have provided a Latvian military force to help the Nazis to fight communists. As, on the Latvian part, it was tacitly proffered, so on the German part it was tacitly rejected. The Nazis answer was to deny the legal existence of Latvia, consider Latvians to be citizens of the USSR, refuse to return Soviet nationalized properties to their previous owners, and reject Latvians as fighters against Communism. Latvian willingness to collaborate with the Germans was especially evident among the so-called "national partisans" who after the beginning of the war had sprung into existence in a variety of, especially Vidzeme, locations. In part their organization had been encouraged by the Germans. How did the Germans deal with their offer of collaboration? They were disarmed, dispersed, and many sent to camps

in Prussia as POWs. Some of them were transformed into self-defense formations. The most villainous of Nazi stratagems was, as Stahlecker in his report admitted, the rechanneling of Latvian patriotic euphoria towards the murder of the Jews. Unfortunately the smoke of the war and occupation was too dense for many Latvians to notice this Nazi monomania.

We also have every reason to think that prior to the war Aleksandrs Plensners and Viktors Deglavs served as go-betweens between the Abwehr and Latvian officers, potential partisans behind the Soviet front. In that sense Plensners and Deglavs were the creators of the National Partisans.⁵ And, by the same token, the disarming of the partisans also signaled the clipping of the wings of Deglavs and Plensners.

Meeting of Eminent Latvians on July 11, 1941. The first overt and expressed rejection to the Latvian offer to collaborate came on July 11, 1941. On that date two events happened: first, the German Field Marshal of Latvia Colonel Petersen issued two orders (see below) cold shouldering Latvian advances and plans of collaboration. And second, at the former Ministry of Education in Rīga forty eminent Latvians assembled to offer collaboration to the conquerors. At the meeting two decisions were made: to send a delegation to Berlin to bring to the Nazi capital a declaration of collaboration and to send a telegram to Hitler offering the same. The text of the telegram was:

*To Adolf Hitler
The Führer and Chancellor of the Reich –
Headquarters*

On July 11, 1941, representatives of various groups and professions of the Latvian people met for the first time in newly liberated Latvia to express the gratitude of the whole Latvian nation to the illustrious German armed forces and to every German soldier who participated in the liberation of Latvia, but above all to Adolf Hitler, the celebrated and victorious principal fighter for the cause of the German people and of all Indo-European peoples.

Resting upon the decision of Adolf Hitler, we consign to him the hope of the Latvian people for permission to participate in the construction work of the New Order in Europe.

The Latvian people desire participation in building the New Europe, and confidently await an affirmative decision from Adolf Hitler.

*Alfrēds Valdmanis, Delegation Leader
Lt. Col. Viktors Deglavs, delegate
Gustavs Celmiņš, delegate⁶*

The trip to Berlin was disallowed without any ado, and the delivery of the letter stopped. Hitler never saw even this craven, though unctuous, letter.

*

The Case of Viktors Deglavs and Aleksandrs Plensners. Upon Soviet occupation of Latvia in July 1940, Lt. Colonel Viktors Deglavs and Colonel Aleksandrs Plensners, seeking refuge, found themselves in Germany. As the Barbarossa Plan was maturing, perhaps as early as late 1940, Abwehr operative Kurt Graebe established contact with Deglavs and later with Plensners. Altogether about 350 Latvians of military potential were found living in Germany, of whom 200 were selected for special training. To this day we do not know for sure what kind of a deal was given to Deglavs and Plensners. Both men, however, acted as if they had been given a green light to organize a Latvian indigenous military force, which, as we know, was contrary to Nazi policy in the East. We know that they had a role to play in preparing “national” partisans in Latvia during May and June of 1941. In May 1941, a group of Latvians met in Deglavs’ apartment in Berlin and took an oath to organize and work as military men for the good of Latvia. As noted above, the broader use of the Latvians did not materialize (we may assume the oath was deemed to be too “nationalistic”), though some, perhaps no more than six of 200, were embedded as *Sonderführers* in Wehrmacht units giving them an opportunity to return to Latvia. We can assume there were other, more secretive uses of Latvians especially by the RSHA that to date have not surfaced.⁷

After the war began, the Nazis displayed contradictory attitudes towards Deglavs and Plensners: on the one hand, they had received a “right” to be in limited charge of a defense force in Latvia, and on the other, their return to Rīga was inexplicably delayed. Plensners was sent to Latvia via Liepāja and Deglavs arrived via Daugavpils. Both reached Rīga on July 5, when the basic decisions about police and defense forces had already been made. They thought they had received, as if, a right to organize self-defense forces in Latvia, but a network of self-defense organization under the auspices of the Wehrmacht in most localities in Latvia was already an established reality.⁸ There is no doubt that in Deglavs/Plensners’ case both men entered the relationship voluntarily, and that from their point of view there was a *quid pro quo*: they had agreed to serve the Nazis for a right to organize a Latvian military force. On the basis of this arrangement, they published several announcements in central and provincial newspapers asserting that they are in charge of Latvian security or self-defense. Plensners signed and published the first announcement in *Kurzemes Vārds* on June 4 while passing through Liepāja.⁹ He wrote:

Announcement

*The commander of the German navy has appointed me commander of Latvia's defensive forces [Heimwehr] in **its coastal regions**. I am in charge of all Aizsargi and Latvian security forces. My task, co-operatively with the victorious and friendly German army, is to organize a Latvian defense force, in order to create order and conditions for peaceful work. A great trust has been shown to the Latvian people and I am confident that my countrymen will prove to be worthy of this obligation and will never cease to be grateful and joyous for the long-desired liberation from Bolshevism. I am equally convinced that all former soldiers of the Latvian army, policemen, Aizsargi and all patriots, for the sake of the common good will support me carrying out my assignment with discipline and in good faith.*

Liepāja, July 3, 1941

Colonel Plensners

It appears that after their arrival in Rīga on June 5, Plensners and Deglavs have overreached their “understanding.” In their announcement in the newspaper *Tēvija* they had dropped the reference to “coastal regions,” implicitly placing themselves in charge of the whole of Latvia. On July 8, 1941, the following announcement was published in *Tēvija* and in a number of local papers:

To all Latvian Soldiers, Aizsargi, Policemen, and Patriots!

One must without delay contact officials of German military and other offices. Rescue Latvian lives and property from plundering Bolshevik gangs.

Take care of the security in your region. Guard railroads, bridges, and important economic objects from being destroyed by the Russian and Bolshevik pillaging gangs.

The members of the self-defense groups must dress in the uniforms of the Latvian army, Aizsargi, policemen or boy scouts, and wear an armband of national colors around the left sleeve. The armbands must be numbered and stamped by the local German commandanture, pagasts, or town council. If one has no uniform, the armband suffices.

*In accordance with the Command of the German army
Commander of the Self-Defense forces: Colonel A. Plensners
Commander of the Headquarters: Lt. Colonel V. Deglavs*

Rīga, July 8, 1941

In many particulars this announcement cleaves close to those already issued by the Wehrmacht, but there are some “Latvian” elements in it that were not part of the “self-defense” setup that the Germans had already established during the first days of occupation and it lacks some of the Nazi precepts: there is no mention of Latvian auxiliary status, or the limitation on the level of weapons. On the other hand, the Latvian document featured the use of uniforms that the Germans had expressly forbidden.¹⁰

There is an even more mysterious document, not reprinted here, signed by Plensners and Deglavs, and dated July 10, 1941, which, lacking proper context, has been misunderstood. The document appears to contain, as if, a list of appointments of Latvian officers to the posts of District commandants of self-defense formations. As Haralds Biezais points out, it is not a list that Plensners appointed but rather a status quo report of Self-Defense commandants to the commander of the 291st Infantry Division. Whether Plensners and Deglavs appointed anybody to become a Self-Defense commander is not known, yet the report has left an impression, as if they had. The report contains numerous errors, naming as commandants people who never occupied those positions and omitting those who actually served. Considering the errors, on the whole, the document, with the exception of Colonel Lobe’s appointment to Ventspils, was inconsequential.¹¹

As Plensners/Deglavs were issuing announcements and organizing defense forces, they ran into the buzz saw of Stahlecker, who had unambiguous instructions from Heydrich to prevent centralized native civilian and military organizations. On July 8, the same day when Deglavs/Plensners published the announcement claiming authority over Latvia’s self-defense network, Stahlecker announced that only he was responsible for security in the rear, thus making the Plensners/Deglavs’ efforts not only irrelevant, but also antagonistic to German plans. There were two major issues that created the conflict between Latvians and Germans: the endeavor to centralize a Latvian armed formation and the use of uniforms by the self-defense and police forces.

The same *Tēvija* issue that published the Plensners/Deglavs’ announcement on its first page, carried an announcement on the fourth page that the commandant of Rīga self-defense is V. Veiss. Everyone in Rīga who was aware of the German rules of occupation knew that the fourth page notice trumped the Plensners/Deglavs’ first page announcement. The Veiss’s announcement read as follows:

Invitation to enlist

All former instructors, cadets, and Aizsargi who wish to join the self-defense formation are asked, beginning with July 9, to do so from 9:00 AM to 2:00 PM at 60 Miera Street.

Rīga, July 8, 1941

*Lt. Colonel V. Veiss
The Latvian Commandant of Rīga City*

The above announcement and its connection to Nazi policy of occupation that explained the Deglavs' imbroglio is confirmed in Stahlecker's June 7 *Ereignismeldungen* to Berlin.

*The security of the city has been organized with the help of Hilfspolizei (400 men); hence, the troops no longer are disturbed by snipers. The Hilfspolizei so far have suffered four dead. Lieutenant Colonel Veiss has been made the leader of the Hilfspolizei; care has been taken to assure that these troops would not become a Latvian militia.*¹²

During the first days of occupation, the political insiders found the German negativism towards the Latvian effort to establish an institutional presence inexplicable and considered it a huge German error. By July 7, after the first week of occupation, as recorded in diplomat Sēja's unpublished diary, depression descended upon the political insiders in Rīga. They began to realize that Latvia's road to independence will be an arduous one.

In spite of Stahlecker's orders, suggestions, and maneuvers, Plensners/Deglavs managed to stay above water for the next few days. Plensners fell ill or feigned illness. That left Deglavs doing the footwork in Rīga.¹³ They issued several announcements that mimicked orders previously issued by the Wehrmacht. Several times they repeated announcements that weapons must be collected and surrendered, and that bridges and roads must be kept in good repair. Stahlecker's *coup de grace* came on July 11. *Tēvija* published two orders signed by Lt. Colonel, Field Marshal Petersen, who in effect purveyed publicly the orders that Stahlecker had conveyed to Veiss and Deglavs already on June 7. The reference in the second document to the Supreme Commander must be to no other than Stahlecker himself.¹⁴

Order

Some individuals of late are appointing themselves to offices. On their own they are even restarting centralized organizations that existed prior to the Bolshevik time. Such conduct is not permitted and needs to be condemned. Those people who are acting illegally, or are using public funds, will be called before the bar of justice..

Rīga, July 9, 1941

*Petersen
Colonel and Commandant*

Order

On the orders of the Supreme Commander, I forbid the wearing of any kind of uniforms of the former Latvian army or Aizsargi organization. The order pertains also to Latvian police auxiliary and Self-Defense forces. The order is in force immediately.

Rīga, July 11, 1941

*Military Field Marshal
PETERSEN, Colonel and Commandant*

Deglavs' tin ear, his thinking that Germans are finesseable, or his continued belief in "iron-clad promises" led to his assassination on July 18, 1941. The Plensners/Deglavs' episode created a myth that continues to exist today that there was a central Latvian command of the self-defense formations with its headquarters in Rīga.¹⁵ The Latvian center could not have been more than Deglavs' briefcase and had its fictional existence for a couple of days in July. Deglavs was found dead in the stairwell leading to Plensners' apartment at 31 Dzirnavu Street.¹⁶ A pistol and the briefcase were found next to him. The Germans pronounced the murder a suicide, but no investigation was allowed. The assassination marks the end of one cycle of "collaboration" and serves as an illustration of the Nazi attitude towards Latvian-offered "collaborations." Deglavs' burial turned into a major patriotic event in Latvia that was as close to a Latvian state funeral as was possible at the time. The Germans, to mask their hand in the murder, allowed the funeral, but the patriotic euphoria occasioned by the event could not have pleased them. He was buried in the cemetery of Latvian heroes, in the Brethren Cemetery at the feet of the statue of Mother Latvia. On July 21, the display of Latvian national flag was forbidden without the permission of German authorities, .

The assassination of Deglavs was not an isolated event. It was followed by a mini-purge whose target first of all was Plensners and, as it appears, another collaborationist Arturs Kroders, the editor of *Tēvija*. The print-space that Kroders gave to the Deglavs/Plensners' plan and story and the obituary that he wrote commemorating Deglavs could not but earn German displeasure.¹⁷ Deglavs' funeral took place on July 23 and Kroders' editorship was ended on July 24. The *Tēvija* issue that reported Deglavs' funeral was the last one that Kroders edited. The editorship was taken over by Andrejs Rudzis.

Pērkonkrusts: the Case of Gustavs Celmiņš.¹⁸ Both Pērkonkrusts adherents and its enemies have dealt in hyperbole whenever Pērkonkrusts name is mentioned. From the beginning its leaders exaggerated its numbers, and its enemies have exaggerated the threat that it posed. In comparison to the "threat" that the Estonian Veterans' League (Vapists) presented to their northern neighbors, the Pērkonkrusts threat was feeble and containable by other political forces.¹⁹ Holocaust folklorists have exaggerated the role of Pērkonkrusts in the killing of the Jews in 1941.²⁰ The heyday of Pērkonkrusts was 1931 and 1932. In the latter year, Pērkonkrusts suffered the fate of its earlier "active nationalist" predecessors – Latvia's Saeima prohibited the organization and closed its press. A broad coalition of Latvia's parties that included the Social Democrats and the Farmers Unionists under the leadership of Kārlis Ulmanis sided with the decision to suppress the organization. After 1933 Pērkonkrusts decided to go underground and battle against the establishment

with illegal means.²¹ After Ulmanis' coup d'état in 1934, which in part was an anti-Pērkonkrusts move, he began criminal prosecution of many of Pērkonkrusts members, jailing some and exiling others. The surveillance and persecution of Pērkonkrusts continued during the 1930s and was picked up by the communists in 1940. In comparison with other European "active nationalist" groups, including the Nazis, at the time when their fortunes began to thrive during the early 1930s, the luck of Pērkonkrusts had run out. Pērkonkrusts did not survive the war and the early days of German occupation were a brief illusory swan song to the Latvian extremist organization.²²

Persecution of Pērkonkrusts members by Ulmanis and the Soviets made them "natural" collaborationists with the Nazis, who did not fail to evaluate them for their anti-Semitism and their utility as "troublemakers" in Latvia. The German plan was to use Pērkonkrusts as a counterforce against the Ulmanis men. It, however, needs to be remembered that, by 1941, there were only tattered remains of the 1932 organization, and in no sense can we say that upon German occupation of Latvia it was a full and sturdy organization or had any magic hold on Latvian public opinion. To be sure, however, one needs to know that Pērkonkrusts was as close to fascism as any party in Latvia, though they derived their anti-parliamentarianism from Rome rather than Berlin. Even their anti-Semitism lacked the scientific edge of Nazism. Early in the Nazi occupation a myth about Pērkonkrusts began to evolve that to some degree continues today to the effect that during the German occupation Pērkonkrusts was the commanding organization in Latvia and, among other mischief, were also the main organizers and perpetrators of the Holocaust. Among the most obvious Pērkonkrusts activists during the German occupation were Gustavs Celmiņš, Fēlikss Rikards, Arveds Melliņš, Ēvalds Andersons, Teodors Zeltiņš, Raimunds Čaks, and Ādolfs Šilde. The following were not Pērkonkrusts members: Voldemārs Veiss, Viktors Arājs, Mārtiņš Vagulāns, Rūdolfs Bangerskis, Pauls Kovaļevskis. I do not think that among the killers of the Jews there were more than ten Pērkonkrusts members, if that.²³ They played a more significant role as purveyors of anti-Semitism in Nazi press. The "match made in heaven" collaboration between the Nazis and the Pērkonkrusts did not fire off; from the beginning there was a wall of suspicions between them. By August 1941, it became clear that there was more that separated than what united them.

Pērkonkrusts was anti-Semitic, anti-socialist, and anti-parliamentarian; they were also "patriots" – many had fought in the war of independence and were fanatical about the state of Latvia, its boundaries, and its military force. Pērkonkrusts members were anti-Semites, but, as I have pointed out, their anti-Semitism lacked Nazi "scientific" racism. Due to traditional Latvian attitudes, they had no liking for

the Germans, and during their heydays they had been vociferous about it. Upon German conquest of Latvia, it appeared that Pērkonkrusts were somehow favored by the Nazis. Pērkonkrusts was the only group that the Germans allowed to reorganize and publicize their views. Gustavs Celmiņš, the prewar commander of Pērkonkrusts, arrived in Latvia as a Sonderführer. It is false, as the folklore of the occupation frequently maintains, that all of the Latvian “collaborators” and murderers were Pērkonkrusts members. By August 1941, it became known to Latvians that the Nazis were not going to be more “understanding” about Pērkonkrusts than about other Latvian “nationalists” who desired Latvia united and whole.

From the Nazi point of view, the ideal Latvian collaborator would have been a renowned Latvian, who would also have agreed that Latvia was a geographical, not a political concept. To expunge Rīga as the intellectual center of Latvia was one of the Nazi goals. Their problem, however, was that, even at the “self-administration level,” it was not easy to find such Latvians. Since Pērkonkrusts members were adamant on these questions, this promising collaboration fell apart. Although some Pērkonkrusts members continued to work in the Nazi administrative structure, others chose resistance. Celmiņš commenced to build an underground organization and publish an illicit newspaper *Brīvā Latvija*. It was the largest resistance publication during the years of occupation. The final act in the Pērkonkrusts’ “collaboration” was the arrest and imprisonment of Gustavs Celmiņš in early 1944. At the end of the war the Nazis gave Celmiņš an opportunity to become a veteran of the KZ Lager at Floessenburg, a camp for Europe’s Nazi elite captives.

Alfrēds Valdmanis – A Deal-maker Who Lost

Among the Latvian collaborationists Alfrēds Valdmanis, the only Ulmanis-time minister who served in the Nazi organized Land Self-Administration as a Director General of Justice, is the most inscrutable one, for, as he offered himself and the Latvian people up to the Nazis, he managed to maintain a polyphonic voice, cleaving close to a patriotic mode of rhetoric. It must have been his link to the Ulmanis’ regime and thus to the substrata of Latvian public opinion that made him valuable to the Germans and therefore, despite his “rambunctiousness,” he was tolerated as long as he was. The Land Self-Administration was a German organized agency which they intended to be maximally powerless and voiceless, yet they also wanted people who obfuscated their iron-fisted politics and had sufficient charisma to mollify the Latvian people and help the Nazis. It appears that generally the Germans were successful in finding Directors General who made no waves, but, unfortunately for the Germans, they lacked the

spark that could excite the public. The exception was Alfrēds Valdmanis. From the beginning Valdmanis' approach to the Germans was dialectical; on the one hand, without falling into anti-Semitism (a remarkable feat by itself), he avowed loyalty to the occupying power and urged his countrymen to do the same, but, on the other hand, asserted that Latvians were racial equals to Germans and insisted that Latvia was worthy of sovereignty. The uniqueness of Valdmanis' stance was that, contrary to German wishes, he refused to believe that in dealing with the Germans the Latvians had no right to a *quid pro quo*. In this sense he was similar to Deglavs, except that the former was politically more savvy. Like Deglavs, Valdmanis insisted on Latvia's sovereignty, but he never forgot to mention that the sovereignty was to be obtained under Nazi auspices. Without Deglavs there would not have been a Valdmanis. From Deglavs Valdmanis learned the lesson of patience, and Germans perhaps learned that killing "friendly nationalists" may be counter-productive. In Valdmanis' deal the German *quid* was a Slovakia status for Latvia and Latvian *quo* a 100,000 men fighting force that would battle against Bolsheviks. It need not be mentioned that on Valdmanis' part this was utter effrontery, for no Latvian had selected him to make life and death deals with the Germans.

Valdmanis' tactical approach is already evident in his *Tēvija* articles of July 16 and 26, both entitled "Savam tautietim (To My Compatriot)."²⁴ The tone of the articles is statesmanlike, even patriarchal, presuming to guide Latvian public opinion in channels acceptable to the occupying forces. On one level the text signaled his surrender to the conquerors and was an abject confession for Latvia's errors, especially in foreign policy, including those of the Ulmanis' government which Valdmanis had served. But he also encouraged Latvians to work, hope, stay united, join the New Europe, and wait until Germans pronounce on Latvia's future. He writes as if delivering a warning to his countrymen not to protest the German policies too "hastily and harshly."²⁵ "We shall keep in mind," Valdmanis cautions, "that it is deeds and not words that define intentions and make them credible. [...] Therefore we shall not be ungrateful and impatient." One should note that the bustle occasioned by Deglavs' murder was sandwiched between the first and the second Valdmanis' article. The second, for those who knew the ins and outs of German policy, illustrates the chilling effect that the murder had left upon Latvian political circles. In it he still entreats the public not only to work for the good of Latvia but also for the benefit of the German military and New Europe. The major point of the article, however, is to warn the public to refrain from committing any further errors that hotheads may commit, by which Deglavs might have been meant. In the second article almost verbatim Valdmanis repeats the orders of Field Marshal Petersen, cited above:

“We must, however, understand that there are also tasks that can be carried out only by invitation and not on our own initiative, because otherwise such well-intentioned work can only lead to disruptions. After all we must understand that much in our future life, especially in economy and self-government, will be different than it was in the past. [...] Therefore unsanctioned restoration of former administrative offices is not permissible. [...] Our future road is crystal clear: we shall remain faithful to the decision that the whole Latvian nation, silently and unanimously, made during the communist occupation. We have fully decided to opt for submission to the leadership of Greater Germany. [...] Adamant, unanimous, and united with the mighty and kindred German nation, the Latvian nation seriously and with dignity will assume and fulfill the role that the shapers of the New Europe will assign to it.”

As the occupation deepened, Valdmanis' “contrariness” came to the fore. On an informal level, throughout the occupation, he had kept in touch, without being part of it, with the Latvian underground.²⁶ Specifically, he confronted the Germans on two issues: first, the organization of a Latvian youth society, for which Valdmanis proposed the Ulmanis-time *Mazpulki* model,²⁷ while the Germans were pushing the Hitlerjugend prototype; and, second, the legality of the Latvian SS-Voluntary Legion. Among the Germans a furor was created by Valdmanis' 1942 memorandum entitled “Die lettischen Probleme,” which was a roster of Latvian complaints against and their demands of the Germans. Even before the memorandum there were calls for Valdmanis' dismissal; thereafter voices were raised for his incarceration. The Commissar General Drechsler, who had been one of Valdmanis' defenders, had to write an explanatory letter to Berlin about why Valdmanis was appointed to the Directorate General and why the error had not been amended.²⁸

Valdmanis' “dissident” side reached its apogee on January 29, 1943, when Commissar General of Latvia Drechsler had invited the Directors General for a conference to solicit their help in organizing the Latvian SS-Voluntary Legion. The following text comes from the minutes of the meeting that were leaked and circulated in the underground and reached Stockholm two months later.

The Commissar General wonders whether the Director General of Justice A. Valdmanis has any observations to make.

A. Valdmanis replies that he has given his opinion on this point at a conference with General Schroeder and that his Chief, General Dankers, already has outlined the situation. This question cannot be raised separately, it must be viewed in connection with all other actual problems in our country.

Let us speak first about the Legion. One should know whether the German Führer has permitted the formation of the Legion (if such is the case, it must be assumed that someone has requested it) or the establishment of the Legion has been ordered; in this case one should know to whom this order has been given. At present we do not know that. We know that a year ago we wanted such a Legion, but about the time when the Estonians got their Legion, in view of the prevailing circumstances, we charged General Dankers to inform General Schroeder that we did not desire a Volunteer Legion because we did not see any possibility of establishing one.

What are the conditions which have been created in our country and on which we must touch upon today?

When, in July 1941, the German army drove out the Bolsheviks, every Latvian took up arms. Not a single man made any demands, all just wanted to aid. Then came the first blow – the Latvians were ordered to lay down and surrender arms within a few days. The Latvian, as a fighting partner, was rejected. It was said, moreover, that a crusade had been proclaimed against Bolshevism. We could not fail to consider it a natural thing that European order and system were to be restored also in our country, where they had always existed. What we see, is something entirely different.

With reference to our national economy, it is said that reconstruction [Aufbau] is in progress, but we conceive it as the pulling down [Abbau] of our economy. These bitter words do not refer either to Mr. von Borcke or to the Commissar General, because we know that they, too, wish to see things take a different course, just as we do; however, precisely this circumstance makes it even more difficult to understand what is going on.

The German press helps us to clarify many of the present events. When, on the first page of the German newspaper, we read a big headline running "Roosevelt violates the Rights of Self-Determination of the Liberian Negroes," we think, "And in our country?"; when we read in the same newspaper that serfdom has been introduced in Iran, since, after the British march into their country, the Persians are compelled to work in the mines so or so many days per week or month – well, again we must put the question "And how are things at home?"

And our Latvian newspaper translates, of course, trustingly and assiduously the clever articles of her big German sister and qualifies everything in the same terms as the latter. One should not, therefore, be astonished that for some time we have given our own interpretations to many things.

Let us go on. Our poets, it is true, are allowed to chant about Latvian virtues, Latvian country and Latvian people. The German censorship allows us to publish these poems in the press. However, when such poems, even if they had been printed in the Deutsche Zeitung im Ostland, are recited by a 15-year old girl student, the latter is arrested and imprisoned.

Many Latvian patriots have been arrested and are in prison. For what reason? Because, it seems, they have sung good and patriotic Latvian songs, unfortunately, at illegal meetings. But why have these people done this? Have they not acted because they did not see any way out?

And now I want to speak about ourselves, the so-called Directors General, seven decayed pillars who have lost their reputation and often make wry faces and look sideways even at one another. I want you, Mr. Commissar General, to know what these men look like inside. I want to tell you that today, because we do not always have this opportunity.

We all have but one common ideal and one desire, namely, that the Latvian Free State [Freistaat] be reestablished. Whatever we do and whatever we say, we are guided by this idea, this vision from early in the morning till late in the evening. Here, in the presence of all of us seven, I declare once more that none of us thinks in different terms.

We hope to achieve our goal once, but we would receive the Latvian Free State exactly from the German hands [aus deutscher Hand] and not from anybody else. Theoretically we could receive it also from the British, but then we will have to fear that again the new glory will not last for more than some 15–20 years and then again will come to an end.

Therefore we want to associate with you and to march together with you, but do not be those who reject us, who themselves drive us on another path.

Germans often tell us that first we must show deeds and the reward would then follow. We are told that such is the principle of National-Socialism which also proved correct during the fighting period. The faith in the Führer has elevated the people to its present height and power, and therefore we, too, should simply believe that everything will turn out well.

There is, however, a great difference between us and you. You were called by and you followed a man of your own people, a man who was bone from your bone and flesh from your flesh. We belong to another people. We admire your Führer, but we know that he is the Leader of the German nation, and that we are Latvians. God alone knows whether it is not more to the point to apply Goethe's saying: "If you want to receive, give first." Goethe did not conceive these words in terms of barter, nor do I. These words mean: "You cannot ask confidence and trust, unless you yourself show it." Do not charge our small people with loads which no one can bear.

The Bolsheviks are said to be near our frontier. We know that; the whole country also knows that if the Bolsheviks succeed in invading this country once more, death and destruction is what the Latvian people expect. And still, does it not strike the Commissar General that the whole country is silent, wrapped in a dark calm. It is the

gloomy calm of hopelessness in which our country is shrouded, we no longer see what to place our hopes into, what to live for. One cannot live for hatred alone, one cannot live for destruction alone. One must have a positive ideal; one must have a bright hope. The German nation knows what it is fighting for: it is fighting not only in order to annihilate Bolshevism, but also to assure a better and brighter life for its future generations, to assure its existence and development for all the times to come.

What have the Latvians to fight for? What may then be told, except that Bolshevism must be fought? Nothing, it seems.

If we are now asked to urge the people to take up arms, it is tantamount to asking us to slay a bear with bare hands. There are said to have been times when men have slain bears with bare hands, but there are no longer such men. If we are ordered and shall try to do that, the result is clear, it would seem. And if, nevertheless, we do not refuse squarely, you will maybe think whether you might not give us a weapon for fighting the bear; if not a rifle, then at least a penknife. Perhaps we would make an attempt.

In this connection, I must touch upon another point. Germans accuse us of bartering and making demands. Perhaps we cannot tell exactly what we mean in the German language, and this gives rise to misunderstandings, but I refuse to admit that we are making demands when we are speaking about human attributes. If a lumberman is sent to the forest and he asks for an ax, I do not see that this means making demands; if men are called up to arms and they ask, "What for?" or, to be more exact, when we want to give them an aim and ideal to fight for, then we want to give them only the very indispensable attributes of a soldier, and nothing else. A soldier, who does not know what he fights for, is everything you like except a soldier. My chief General Dankers has mentioned a few points. Maybe they are not exhaustive, but still they are something. If you could give us something, perhaps we could start something. A volunteer action cannot be a success; however, a few thousands may report.

General Schroeder points out that the day before the Lithuanians had said that they were setting up a Legion of 30,000 men.

A. Valdmanis observes that though he is not versed in Lithuanian matters, he is astonished. Such response is, however, not feasible in Latvia.²⁹

Thereafter the Germans moved to get rid of him. Valdmanis was given an option to be incarcerated in a camp or be ostracized to Germany. Valdmanis' voice from the German point of view had become too "nationalistic." Unlike Celmiņš, Valdmanis chose the latter alternative. Therewith Valdmanis' attempt to get a deal for Latvia came to an end. Another collaborationist was vanquished.

*

To date the concept of collaboration has frequently been misapplied or has been applied in an abstract way. By having discussed the collaborative schemes that Latvians offered and Germans rejected, we, however, have not exhausted the question of collaboration during the Nazi occupation. There were still those structures that Germans organized and invited, at times coerced, Latvians to enter. We know that thousands of Latvians did so, and before coercive measures began, many of them, especially during the first year of occupation, voluntarily entered in a variety of German Police, SD, and military services. We must, however, remember that the German use of the word “voluntary” more frequently than not could not be taken at its face value.

Among the German organized structures that one would need to discuss are the Self-Defense formations of July 1941, the Arājs’ Commando, the Police Battalions, and the Latvian SS-Voluntary Legion. To date the praxis of collaborations has been little examined in historical, legal or intellectual literature in Latvia, as it has been in France. It may be noted that, for example, Oskars Dankers and Rūdolfs Bangerskis were examined by the prosecutors of Nuremberg and they were cleared of collaboration or any crimes committed on the behalf of the Nazis. Alfrēds Valdmanis, one of the personages of this study, was treated as valuable administrative talent after the war, by international public. The Canadian government picked him for the governorship of Newfoundland.³⁰ The same can be said about Gustavs Celmiņš who after the war emigrated to the United States and ended his career as a professor of International Relations at St. Mary’s University in San Antonio, Texas. But all of the above judgments were made by “foreigners” who had been wrong about events in Eastern Europe before. One of the future assignments in the ongoing debate about collaboration in Latvia is to fully account for all its varieties. This debate, however, should begin with a clear understanding of the legal and intellectual issues involved and full knowledge of the system of occupation that the Germans imposed upon Latvia.

References

- ¹ For a full story of Nazi search for Latvian collaborationists see Kangeris, K. 1994. “Kolaboration vor der Kolaboration? Die Baltische Emigranten und Ihre Befreiungskomitees in Deutschland 1940/1941”, in: Röhr, W. (ed.) *Europa unterm Hakenkreuz. Okupation und Kolaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis in der deutschen Okupationspolitik*. Berlin.
- ² No doubt that the Nazis had also established a fifth column network inside of Latvia, but the Soviets, wanting to portray Latvians more Nazified than the Nazis, pushed that question to a ridiculous point. See the numerous works of Jānis Dzintars.

- ³ Alfreds Bērziņš, Ulmanis' public relations minister, was approached by the Nazis, but he spurned them. He ended up serving time in a KZ camp.
- ⁴ For example, the so-called "scientific racism", except among a handful of elitist anti-Semites, was not a known concept in Latvia. Although there was anti-Semitism in Latvia, in the curriculum of Latvia's medical school, even during the German occupation, there were no offerings of any course on "Racial hygiene," as they were in Germany.
- ⁵ For an analysis of the Plensners/Deglavs' phenomenon see Biezais, H. 1992. "Nacionālie partizāni", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 4: 132–143.
- ⁶ A copy of this letter and minutes of the meeting can be found in the funds of the State Historical Archives of Latvia (LVVA), P-69/1/1.
- ⁷ The word of mouth version tell us that it was the former Pērkonkrusts members who cooperated with the RSHA SD operatives. So far, however, no concrete names have surfaced to document it. During the early days in Liepāja there emerged a certain Jirgensons whose background and activities have not been documented. Later in the occupation a Jirgensons served in the Arājs' Commando. See Jānis Jaunsleinis' unpublished diary.
- ⁸ About the dating of the origin of the Self-Defense in Latvia see Ezergailis, A. 2000. "The Role of the Self-Defense Commandantures in the Holocaust", in: *Latvija Otrajā pasaules karā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 1. sēj. Rīga, 235.–242. lpp.
- ⁹ The Plensners' announcement, concerning the timing and location of authority of power, is in conflict with numerous ones issued by the Germans. See Biezais, H. 1984. "Nacionālie partizāni," *Kara invalīds* 29. Specifically the document of July 2 signed by Commandant of Ventspils Althof. Also *Ventas Balss*, 1941, 1. nr., 4. jūl.
- ¹⁰ The ban on uniforms is consistent with the German plan to stage pogroms in Eastern Europe. It was important for them to present the killing of the Jews as a spontaneous civilian risings against the Jews.
- ¹¹ See Biezais, op. cit. Also Viksne, R. 2003. "Ebreju iznīcināšana Ventspilī 1941.gadā", in: *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 8. sēj. Rīga, 71.–74. lpp.
- ¹² "Ereignismeldungen", July 7, 1941.
- ¹³ Contemporaries who were close to Plensners testify that he was suffering from pneumonia.
- ¹⁴ Roberts Štiglics, Stahlecker's installed prefect of Rīga, in a 1945 report about the demise of Deglavs had additional information to share. He wrote: "At the beginning of July 1941, *der Höhere SS und Polizeifürer* [it seems Hans Adolf Prützmann is meant] arrived in Rīga, who, in the former Saeima building, convened a conference of police officials in which I and Lt. Col. V. Veiss participated. The chair of the session said that, for the sake of peace and order, the purpose of the conference was to settle the question of police in Rīga. – Further he noted that in Rīga there were several security groups like the prefecture and Deglavs' contingent. Except for the prefecture, they all need to be liquidated. Lt. Col. Veiss was appointed to become the Commander of Rīga Order Police. Also the first appointments were chosen and Veiss was ordered to disarm the Deglavs' military type group, which in part was the reason for Deglavs' suicide." Štiglics' report to the Police Liquidation Headquarters in Danzig, 20.I.1945. Hoover Institution of War, Revolution and Peace.

- 15 In the post-war Soviet trials some of the accused, Dzenīts for example, found it convenient to keep a distance from being in the service of the Germans, referring to the Latvian headquarters as a commanding center.
- 16 See Ezergailis, A. *The Holocaust in Latvia*, p. 121.
- 17 Kroders' obituary of Deglavs appeared in *Tēvija* on July 22.
- 18 An attempt to connect Pērkonkrusts with the Holocaust is made by Katrin Reichelt, see: Reichelt, K. 2003. "Between Collaboration and Resistance? The Role of the Organization "Pērkonkrusts" in the Holocaust in Latvia", in: *The Issues of the Holocaust Research in Latvia*. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 8. Rīga, pp. 279–298.
- 19 See Kasekamp, A. 2000. *The Radical Right in Interwar Estonia*. New York; London.
- 20 The mythologized Pērkonkrusts portrait can be found in Maijs, L. 1998. *Pērkonkrusts bez maskas (1932–1941–1944)*. Rīga. Rudīte Vīksne's study of the membership of the Arājs' Commando fails to support the myth of Pērkonkrusts as organizers and killers of Jews in 1941. See Vīksne, R. 2001. "Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods", in: *Holokausta izpētes problēmas Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj. Rīga, 350.–380. lpp.
- 21 For a detailed discussion of the Pērkonkrusts' underground activities 1933–1935 see Soviet interrogation of Herberts Bērziņš on August 12, 1940. State Archives of Latvia (LVA), 1986/1/II/5030.
- 22 For an alternate view on the Pērkonkrusts see Dribins, L. 2001. "Antisemitiskās ideoloģijas histērija vācu nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1942. gadā", in: *Holokausta izpētes problēmas Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj. Rīga, 107.–110. lpp.
- 23 See Vīksne, R. Op. cit.
- 24 Valdmanis, A. 1941. "Savam tautietim," *Tēvija*, 14. nr., 16. jūl.; 26. jūl. It is to be noted that the first of these articles was written twelve days after the conquest of Rīga and two days before the assassination of Viktors Deglavs.
- 25 *Tēvija*, 14. nr. Perhaps he had Deglavs in mind, whose attempt to challenge the Germans must have been self-evident to political insiders.
- 26 For example, he was in touch with Eriks Pārups, a member of the Latvian Officers Underground group.
- 27 *Mazpulki* was patterned by Ulmanis on the American 4H Youth organization model.
- 28 For discussion of the memorandum see Bassler, G. B. 2000. *Alfred Valdmanis and the Politics of Survival*. Toronto, p. 142ff.
- 29 The full document is found in Ezergailis, A. (ed.) 2002. *The German Occupation of Latvia. What did America Know? Stockholm Documents*. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 5. Rīga.
- 30 Valdmanis' post-war career has been discussed in detail in Gerhard P. Bassler's, op. cit.

Andrievs Ezergailis

Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta

Kopsavilkums

Pētījuma tēze ir: visas latviešu sadarbošanās shēmas, kuras latvieši piedāvāja, bet vācieši noraidīja, un visas kolaborācijas, kas vācu okupācijas laikā eksistēja, bija vāciešu organizētas. Tā kā vācu iekarotajā Eiropā bija dažādas okupācijas, bija arī dažādas kolaborācijas, kas cita citu noteica. Attiecība starp kolaborāciju un okupāciju bija paradoksāla: jo vieglāka okupācija, jo dziļāka kolaborācija. Līdz šim ir pastāvējis apšaubāms uzskats, ka Austrumeiropā, kur okupācija bija skarbāka nekā, teiksim, Dānijā vai Francijā, arī kolaborācija bija dziļāka. No pirmā paradoksa izriet otrs: jo dziļāka kolaborācija, jo sabiedrība ieguva lielāku "brīvības" telpu. Ejot kolaborācijas ceļu un vāciešiem to atļaujot, Dānija ieguva tiesības paturēt savu pirmskara valdību un policiju, privilēģijas, kas bija liegtas Austrumeiropas valstīm. Dānija spēja daļēji saglābt savus ebreju pilsoņus, kas nebija iespējams Latvijai un Polijai. Pētniekus, kuriem interesē kolaborācija Latvijā, autors brīdina no trijām iespējamām kļūmēm – nerakstīt par kolaborāciju, pirms nav apzināta okupācijas sistēma Latvijā; nevispārināt kolaborāciju Latvijā pēc kolaborācijas pieredzes Francijā un Skandināvijā – zemēs, kas mūsu vokabulārā ienesa vārdu *kolaborācija*; par tematu nerakstīt, ja pētniekam nav skaidrs, kas kolaborācijas procesā bija nodevīgs un no kādas perspektīvas kolaborācija tiek izvērtēta. Ja par latviešu kolaborāciju raksta, neizvērtējot okupāciju, pētnieks iespējami to darīs no nacistu viedokļa. Bet, ja paceļ nodevības karogu, tad pētnieks var sapīties Padomju legalitātē. Vai latvieši bija PSRS vai Latvijas pilsoņi, tādas zemes pilsoņi, ko neatzina ne PSRS, ne Vācija? Pirmām kārtām mums ir nopietni jāņem nacistu rasisms. Nacisti ne tikai nosprauda atšķirību starp norvēģiem un ebrejiem, bet arī kalibrēja to starp frančiem, poļiem un latviešiem. Runājot par kolaborāciju, mums jānolemj, vai kolaborācijai ir nepieciešams *qui pro quo* princips.

Autors analizē piecus gadījumus, kad latvieši piedāvāja sadarbošanos, bet vācieši to noraidīja: 1. Latviešu pirmskara sadarbošanās Vācijā; 2. Latviešu sanāksme 1941. gada 11. jūlijā; 3. Viktora Deglava un Aleksandra Plensnera "kolaborācija"; 4. Pērkonkrustiešu un Gustava Celmiņa kolaborācija; 5. Alfrēda Valdmaņa kolaborācija. Visos piecos gadījumos vācieši noraidīja latviešu piedāvājumu.

Alexander Kokurin

The Basic Activity Directions of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941

Immediately after Latvia's incorporation into the Union of Soviet Socialist Republics among other bodies of state administration the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian SSR was organized, located in Rīga, the capital of Latvia. On 29 August 1940, People's Commissar of Internal Affairs of the USSR Lavrenti Pavlovich Beria signed the order No. 001072 "On the organization of the People's Commissariat of Internal Affairs [NKVD] of the Latvian SSR," by which the scheme and staff of the above commissariat was certified.¹

Orders of NKVD of the USSR on the establishment of NKVD of the Estonian and Lithuanian SSR (Nos. 001067² and 001089³) were signed by L. P. Beria on 29 and 31 August 1940, accordingly. Texts of the orders had been drawn in the Personnel Department of NKVD of the USSR, signed by S. N. Kruglov, Deputy People's Commissar of Internal Affairs of the USSR on personnel, and submitted to the People's Commissar for certification.

In two weeks L. P. Beria had signed the order of NKVD of the USSR No. 1268 of 11 September 1940 on the assignment of officers to the local NKVDs: Alfons Noviks was appointed the people's commissar of internal affairs of the Latvian SSR, and the captain of the state security service Semion Shustin, the former deputy head of the 4th Department of the Central Economic Board (GEU) at NKVD of the USSR, was appointed the first deputy people's commissar.

Alexander Guzjavičius was appointed the people's commissar of internal affairs of the Lithuanian SSR; the major of the state security service Pyotr Gladkov, the former head of the local NKVD board at Bialostok Region and former deputy people's commissar of internal affairs of the Byelorussian SSR, was appointed the first deputy people's commissar, Boleslav Baranauskas was appointed the second deputy people's commissar.

Boris Kumm was appointed the people's commissar of internal affairs of the Estonian SSR, the senior lieutenant of the state security service Nikolay Shkurin, the former deputy chief of the Inquiry Department of Central State Security Board

(GUGB) at NKVD of the USSR, was appointed the first deputy people's commissar, Andrey Murro was appointed the second deputy people's commissar.⁴

NKVD of the Latvian SSR was located in Rīga, NKVD of the Lithuanian SSR – in Kaunas, NKVD of the Estonian SSR – in Tallinn.

The activity directions of law-enforcement and state security bodies had been worked out already in the 19th century in the 3rd Section of His Imperial Majesty Office and Police Department of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. There had been set up also the bodies of secret service and counter-espionage, bodies of military counter-espionage and struggle against the workers' and revolutionary movement and terrorism a. o., as well as secret agents service, the service of secret observation and overhearing, the post control and other methods that after October Revolution of 1917 were taken over by the bodies of VChK–OGPU–NKVD of the USSR. Of course, the staff of these bodies had been completely replaced and, if during the tsarist era they struggled to oppress the working-class movement and revolutionaries, now they began to struggle against the anti-Soviet movement and counter-revolutionaries.

Local bodies of NKVD of the USSR (people's commissariats and boards of internal affairs of the Soviet republics, autonomous territories, areas and regions) completely corresponded to the scheme of the Central Office of NKVD of the USSR, but they were its reduced copy. According to activity directions of NKVD of the USSR in the scheme of the Central Office there were the following basic subunits of the state security bodies: Central Administrative Board of the State Security, including the following departments: 1st (bodyguard to the Communist Party's and Government leaders), 2nd (confidential and political), 3rd (counter-espionage), 4th (special department), 5th (foreign department), 7th (ciphering). Besides there were also: Central Economic Board, Central Transport Board, special departments: 1st (registration and archives), 2nd (operational equipment), 3rd (operational), 4th (laboratories), 5th (State Storehouse – Gokhran).

The scheme of NKVD of the USSR included also: Central Board of Workers'-and-peasants' Militia (Soviet police or GURKM), Central Board of Fire Protection (GUPO), Central Penalty Camps Board (GULAG), Central Board of Highway Construction (GUSHOSDOR), Central Archival Board (GAU), Central Prison Board (GTU) and other subunits.

Although local bodies of the NKVD/UNKVD of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR were the reduced copy of the Central office of NKVD of the USSR, they lacked some divisions that functioned at the Central office. Thus, for example, at the local state security boards (UGBs) there were not to be found the following divisions: the special department that was in the scheme

of the Baltic Special Military District, and the department of foreign affairs; at the economic department there were not to be found the sections on work at the Government Securities printing office (Gosznak) and affinage factories, in the aviation industry, fuel industry, etc. because the Baltic republics lacked these enterprises and industries; there were neither the 4th nor the 5th special department (laboratories and Gosznak, Gokhran accordingly); initially there were no local bodies of GULAG at NKVD of the USSR as there were no penitentiaries (ITK) in the above territories. Neither were there local bodies of the Administration of POWs and internees (UPVI) at NKVD of the USSR as there were no war prisoners' camps etc.

But on the whole, the offices of NKVD of Latvia, Lithuania and Estonia corresponded to the scheme of the Central Office of NKVD of the USSR.

According to the activity directions of the local NKVD bodies, the following scheme of the central offices of NKVD of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR was approved (on the example of NKVD of the Latvian SSR):

- administration: People's Commissar, the first Deputy and Deputy People's Commissar, Assistant to People's Commissar on affairs (departments) not subordinated to the State Security Board;
- secretariat of NKVD (9 employees);
- Mobile Inspection (1);
- State Security Board (UGB):
  - 1st Section (bodyguard to the Communist Party's and Government leaders) (1);
  - 2nd Department (confidential and political) (29)
  - 3rd Department (counter-espionage) (29)
  - 7th Section (ciphering) (4)
  - Economic Department (28)
  - Water Section (5)
  - 3rd Transport Section (5)
  - Inquiry Department (27)
  - 1st Special Department (registration and archives) (17)
  - 2nd Special Department (operational equipment) (13)
  - 3rd Special Department (operational: search, arrests, secret observation) (6)
  - Personnel Department (8)
  - special commissars (2)
  - Financial Department (6)
  - Logistics Department (4)

- commandant's office (22)
- motor service section (garage) (26)
- telephone exchange (4)
- communication by State messenger service (17)
- medical service (3)

The employees of the UGB totalled 270.

Besides the State Security Board (UGB) the scheme of NKVD included also the following formations:

- Road and Transport Department (DTO) (45 employees)
- Broadcasting and Radio Stations of NKVD (64)
- Board of Workers'-and-peasants' Militia (URKM) (215)
- Latvian School of RKM (16)
- Road Department of RKM of the Latvian Railway (232)
- Registry Office Department (OAGS) (47)
- Department of Fire Protection (OPO) (41)
- Board of Highway Construction (UShOSDOR) (30)
- Archival Department (12)
- Prison Department (16).

There were 20 city (town) and district departments and sections of NKVD subordinated to NKVD of the Latvian SSR, among them the following: city departments – Daugavpils and Liepāja (63 and 56 employees accordingly), district departments and sections – Abrene (18), Ventspils (17), Ludza (12), Jelgava (18), Rēzekne (25), Rīga (10), Rīga port section (10), Valmiera (12), Aizpute (7), Bauska (7), Valka (10), Jēkabpils (7), Ilūkste (10), Kuldīga (10), Madona (10), Talsi (7), Tukums (7) and Cēsis (10).

The following sections of the Road and Transport Department (ODTO) were subordinated to the Road and Transport Department (DTO) of NKVD: ODTO at the station Rīga (9), and also ODTO at the station Valmiera (12), Gulbene (8), Ieriķi (11), Daugavpils (9), Jelgava (8) and Liepāja (9), and also operative points at the stations: Krustpils (3), Rēzekne (3), Ventspils (3) and Daudzeva (3).

The following prisons were subordinated to the Prison Department of NKVD: general prison No. 1 (Rīga, a filling capacity of 1570 prisoners, 231 employees), general prison No. 2 (Rīga, 535/96), general prison No. 3 (Rīga, 55/38), general prison No. 4 (Ventspils, 400/68); general prison No. 5 (Daugavpils, 340/68); general prison No. 6 (Jelgava, 240/62); general prison No. 7 (Liepāja, 225/58); general prison No. 8 (Cēsis, 200/56); general prison No. 9 (Valmiera, 200/56); general prison No. 10 (Rēzekne, 140/38), and also the Internal Prison Ward (8) at DTO of NKVD of the Latvian Railway.

The activity directions of departments and sections at UGB of NKVD were as follows:

2nd Department (confidential and political) (SPO):

- 2nd Section (anti-Soviet organizations and groupings, nationalist formations, churchmen, monarchists, sectarians and former non-communist government authorities and higher officials) (7 employees)
- 3rd Section (system of regional public health services, regional education, the Soviet authorities, research institutes, mass media, writers, sports organizations etc.) (6)
- 4th Section (militarized organizations) (5)

3rd Department (counter-espionage) (KRO):

- 1st Section (struggle against espionage) (10)
- 2nd Section (struggle against internal and nationalist counter-revolution) (11)
- 3rd Section (intelligence service) (3)
- 7th Section (ciphering and protecting the state secrets) (4)

Economic Department:

- 1st Section (industry) (8)
- 3rd Section (agriculture and procurement) (8)
- 4th Section (trade, co-operation, finances) (7)
- 3rd Transport Section (communications, highways, air fleet) (5)

1st Special Department (registration and archives):

- 1st group (registration, performance of resolutions, statistics, confiscations) (4)
- 2nd group (general information file, search, dactyloscopy, archives, complaints and applications) (5)
- 3rd group (registration of confidential informers) (3)

2nd Special Department (operational equipment)

- "VCh" (high frequency) communication group in Rīga (6)

3rd Special Department (operational):

- 1st Section (secret investigation service) (1)
- 2nd Section (secret information service and overhearing equipment installation) (1)
- 3rd Section (searches, arrests) (1)

The Board of Workers-and-peasants' Militia (URKM) of NKVD included:

Criminal Department (34):

- 1st Section (gangsterism, robberies, murders) (6)
- 2nd Section (thefts) (7)
- 3rd Section (swindle, hooliganism, sexual and other crimes) (6)

Department of Struggle against Plunder of Socialist Property (OBHSS):

- 1st Section (profiteering and plunder of the state trade enterprises and consumers' co-operative societies) (4)
  - 2nd Section (plunder of local and light industrial establishments, producers' co-operative societies, invalid, supplying and marketing organizations) (4)
  - 3rd Section (plunder of agriculture, purveing organizations, financial bodies; counterfeiters) (5)

Special Department (18):

- 1st Section (explosives, poison, arms, printing industry and pigeons)
- 2nd Section (accounting and statistics, dactyloscopy, registration) (8)
- Group of the Scientific and Technical Department (2)

Department of military service and combat training:

- 1st Section (protection of the public order) (6)
- Group for the guarding of secret objects, wards of preventive custody, escort service, sobering-up stations (3)
  - Section of combat training (4).

Personnel of NKVD of the Latvian SSR totalled 4923,⁵ NKVD of the Lithuanian SSR – 5683,⁶ NKVD of the Estonian SSR – 3272.⁷

On 26 December 1940, the Chairman of the Council of People's Commissars of the USSR V. M. Molotov signed the resolution No. 2631-1204ss "On the numerical strength of personnel at the People's Commissariats on Internal Affairs in the Lithuanian, Latvian and Estonian SSR" that stated the total amount of

- personnel of the operative and state security service (*chekists*) and in the prisons of NKVD (4872);
- members of the Workers'-and-peasants' Militia (8703);
- personnel at the registry offices (132);
- personnel at the branches of the Board of Highway Construction (UShOSDOR) (144).

The amount of staff at the bodies of NKVD of the Lithuanian, Latvian and Estonian SSR totalled 13 851. It was proposed to the People's Commissariat on Finance (Narkomfin) that the above staff should be maintained by the All-Union budget from 1 January 1941, and it was proposed to the Committee of Defense and Economy Council (Economsoviet; subordinated to the Council of People's Commissars) of the USSR to allocate to the employees of the operative and state security service, prisons and militia of the Lithuanian, Latvian and Estonian SSR necessary funds for supplying, arms and equipment.⁸

To the above staff of NKVD of Latvia, Lithuania and Estonia also a staff of some 150–200 secret informers must be added who were certified in August 1940.

The administrative staff of bodies of NKVD of the Latvian SSR was assigned as follows. The senior lieutenant of the state security service G. I. Martirosov (the former head of the Road and Transport Department (DTO) of NKVD of the Byelorussian Railway) was appointed head of DTO of NKVD of the Latvian Railway, and the captain of the state security service V. B. Goldfain (former chief of ODTO of NKVD of the Kiev station of the Southwest Railway)⁹ was appointed head of the inquiry department and deputy chief of DTO of NKVD of the Latvian Railway by order of NKVD of the USSR (No. 1397 of 4 October 1940).

The captain of the state security service A. Yefimov (former chief of DTO of NKVD at the Gor'kovskaja Railway) was appointed head of the Water Section of NKVD of the Latvian SSR by order of NKVD of the USSR (No. 1435 of 11 October 1940). The senior lieutenant of the state security service M. S. Zarubin (former substitute of the 2nd Section at the 2nd Department of the Central Transport Board of NKVD of the USSR)¹⁰ was appointed chief of the Rīga port section of NKVD by the same order.

E. Gavars was appointed chief of the 2nd Department of UGB at NKVD of the Latvian SSR by order of NKVD of the USSR (No. 1492 of 22 October 1940), and the lieutenant of the state security service I. G. Doronkin (the former deputy chief of the 9th Section at the 2nd Department of GUGB at NKVD of the USSR) was appointed deputy head of the 2nd Department.

M. Rozentāls was appointed head of the 3rd Department of UGB at NKVD; the lieutenant of the state security A. I. Magidin, the former student of the Higher School of NKVD of the USSR, was appointed head of the 1st Section at the 3rd Department at UGB of NKVD; the sergeant of the state security service A. K. Zabelin, a former operative commissar at the 3rd Department at UGB of UNKVD at Smolensk Region, was appointed head of the 2nd Section; the lieutenant of the state security service F. I. Mosolov, the former operative commissar at the 5th Department at GUGB of NKVD of the USSR, was appointed head of the 3rd Section at the 3rd Department of UGB.

The sergeant of the state security service V. A. Safonov, the former operative commissar of the 3rd Special Department at NKVD of the USSR, was appointed chief of the 1st Section at UGB of NKVD, and the sergeant of the state security service I. F. Medvedchenko was appointed chief of the 7th Section at UGB of NKVD.

E. Briedis was appointed head of Economic Department at UGB of NKVD, and the lieutenant of the state security service K. M. Tsvetkov, former operative commissar of the 12th Section at the 2nd Department at GUGB of NKVD of the USSR, was appointed deputy head.

The lieutenant of the state security service V. V. Saveljev, the former operative commissar of the 1st Department of the Central Transport Board of NKVD of the USSR, was appointed head of the 3rd Transport Section of NKVD.

K. Kroms was appointed chief of the Inquiry Department of NKVD, and the senior lieutenant of the state security service N. M. Karpenko, the former head of the 2nd section at the 4th Department at GUGB of NKVD of the USSR, was appointed deputy chief.

D. Opincāns was appointed chief of the 1st Special Department of NKVD and the second lieutenant of the state security Z. I. Krivitskij, the former chief of the 1st Special Department of UNKVD at Ryazan' Region, was appointed deputy chief.

The senior lieutenant of the state security service I. Ya. Vorobiov, the former chief of the 5th Section at the 2nd Special Department of NKVD of the USSR, was appointed head of the 2nd special department NKVD of the Latvian SSR.

I. Piesis was appointed chief of the 3rd Special Department, but already on 25 November 1940, he was appointed chief of the URKM of NKVD of the Latvian SSR. The senior lieutenant of the state security service V. A. Alexejev (the former chief of the 8th section at the 3rd Special Department of NKVD of the USSR) was appointed deputy chief of the 3rd Special Department of NKVD of the Latvian SSR on 22 October 1940.

The second lieutenant of the state security service Ya. K. Bakalejnik, a former senior operative commissar of Economic Department of UNKVD at Smolensk Region, was appointed chief of the secretariat of NKVD.

The lieutenant of the state security service A. V. Ivanov, a former senior inspector at the Personnel Department of NKVD of the USSR, was appointed chief of the Logistics Department (AHO).

I. K. Barkovskij was appointed head of Daugavpils City Department of NKVD, and the sergeant of the state security service S. A. Rusakov, the former deputy chief of UGB of Stalin district department (Moscow) of NKVD of the USSR, was appointed deputy head.

A. F. Stabrovskij was appointed head of Liepāja City Department of NKVD and the lieutenant of the state security service D. N. Shibanov, the former chief of the 3rd Section at the 2nd Department at UGB of UNKVD in the Ryazan' Region,¹¹ was appointed deputy head.

There were many other similar assignments, revealing the tendency to nominate for chiefs of department the local employees (communists) who did not have state security service agent's operational experience, and to nominate for deputies the security officers from the bodies of NKVD/UNKVD of other republics, territories, areas and regions or from the Central Office of NKVD of the USSR.

A few words about some assignments. The senior lieutenant of the state security service J. Bunne, the former chief of OAGS of UNKVD at Stalingrad Region,¹² was appointed deputy chief of OAGS of NKVD of the Latvian SSR by order of NKVD of the USSR (No. 1601 of 12 November 1940).

The senior lieutenant of the state security service V. N. Vasiljev, the former chief of the 3rd Department at UGB of UNKVD at Tambov Region,¹³ was appointed deputy chief of the 3rd department at UGB of NKVD by order of NKVD of the USSR (No. 1679 of 25 November 1940).

The captain of militia A. Eglītis, the former deputy chief of the Road Department at RKM of Gor'kovskaya Railway, was appointed chief of the Road Department at RKM of Latvian Railway by order of NKVD of the USSR (No. 1800 of 19 December 1940). The captain of the state security service J. Vēvers, the former chief of the 2nd Department of Siberian Penalty Camps Board (Siblag) at NKVD of the USSR, was appointed¹⁴ deputy chief of DTO at NKVD of the Latvian Railway by the same order of NKVD of the USSR.

The lieutenant of the state security service I. S. Latukhin, a former special commissar of UNKVD at Smolensk Region,¹⁵ was appointed special commissar of NKVD by order of NKVD of the USSR (No. 1808 of 19 December 1940).

The sergeant of the state security service I. F. Medvedchenko, the former chief of the 7th Section of NKVD of the Latvian SSR, was appointed senior inspector of the Mobile Inspection of NKVD, and the lieutenant of the state security service A. A. Ryzhkov was appointed chief of the 7th Section by order of NKVD of the USSR (No. 1822 of 24 December 1940).¹⁶

General-Major K. I. Rakutin was nominated chief of frontier guard troops (Pogranvojska) of NKVD at the Baltic Special Military District by order of NKVD of the USSR (No. 1660 of 21 November 1940), and Colonel A. E. Bulyga¹⁷ was appointed chief of the 6th frontier guard groups of NKVD at the Baltic Special Military District.

Even earlier, on 24 September 1940, the major of the state security service I. Ya. Babich¹⁸ was appointed chief of the Special Department of NKVD at the Baltic Special Military District, and the brigade's military lawyer A. A. Palkin (the former military prosecutor of NKVD at Kharkov Region)¹⁹ was appointed substitute of the military prosecutor of the NKVD troops at the Baltic Special Military District by order of NKVD of the USSR (No. 1608 of 13 November 1940).

Thus, during September–December 1940 an active formation of bodies was carried out at NKVD of the Latvian SSR, both by assignment of the officials, and by the scope of the security service activities based on the example of other NKVD/UNKVD bodies of the USSR.

The People's Commissars of Internal Affairs of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR A. Noviks, A. Guzjavičius and B. Kumm were promoted to the special ranks of "the senior majors of the state security service"²⁰ by order of NKVD of the USSR (No. 2 of 2 January 1941).

In accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of 3 February 1941 the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR was divided into two People's Commissariats: NKVD of the USSR and NKGB of the USSR, and by order of NKVD of the USSR (No. 00214 of 26 February 1941) NKVD/UNKVD were organized in the Soviet republics and autonomous territories, areas and regions. A. Noviks, A. Guzjavičius and A. Murro were appointed the people's commissars of internal affairs of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR accordingly.²¹

The former first Deputy People's Commissar of Internal Affairs of the Latvian SSR S. M. Shustin was appointed People's Commissar of the state security service of the Latvian SSR. The organization of NKVD at the Latvian SSR was carried out by setting apart from the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian SSR operative and state security service divisions that had been included in the former UGB of NKVD.

All other bodies were included into the newly organized NKVD of the Latvian SSR. The scheme of the new NKVD differed from the scheme of NKVD in 1940 by that after formation of penitentiaries in the territory of Latvia, for example, there appeared Penitentiary Department in the new scheme; headquarters of the local anti-aircraft defense appeared after similar headquarters had been formed at the Central Office of NKVD of the USSR; in addition to the first deputy people's commissar on general questions, two deputies were appointed who headed Militia Board and the Personnel Department correspondingly.

On 20 July 1941, after the attack of German troops on the USSR, NKVD of the USSR and NKGB of the USSR were amalgated once again into uniform NKVD

of the USSR led by L. P. Beria. Corresponding amalgamations at the local level were carried out as well. NKVD bodies of the Latvian and Lithuanian SSR were not established. NKVD of the Estonian SSR formally was established, but actually it could not function due to evacuation to the inland of the USSR.

Soon after that People's Commissars of Internal Affairs of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR were appointed chiefs of sections of the newly organized 4th Board of NKVD of the USSR (led by R. A. Sudoplatov) on management of secret service and subversive activities at the enemy's rear. A. Guzjavičius headed the 3rd Section of the 1st Department at the 4th Board dealing with the activities in the territory of Lithuania, A. Noviks headed the 4th Section (activities in the territory of Latvia), and B. Kumm headed the 5th Section (activities in the territory of Estonia).

In conclusion it is possible to say that organization of the People's Commissariats of Internal Affairs in the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR was carried out within a short time by analogy to the Central Office of NKVD of the USSR with small changes depending on the local operating conditions.

The local NKVD bodies were staffed both by the Communist Party's henchmen and security service personnel transferred from the European part of the USSR.

The division of the local bodies of NKVD into two People's Commissariats: NKVD and NKGB was carried out on the example of the division of NKVD of the USSR.

Due to the outbreak of the war, NKVD of the Latvian and Lithuanian SSR were not established and the newly organized NKVD of the Estonian SSR ceased to function very soon as its office was evacuated to the inland of the USSR.

For the period of German occupation the officials of NKVD of the Latvian, Lithuanian and Estonian SSR went to work at the 4th Board at NKVD of the USSR that was concerned with the organization and management of secret service and subversive activities at the enemy's rear.

In 1944, after the reoccupation of Latvia, Lithuania and Estonia by the Soviet troops, the corresponding bodies of NKVD and NKGB were organized for the second time.

A. Eglītis was appointed people's commissar on internal affairs of the Latvian SSR in 1944.

References

- ¹ State Archives of the Russian Federation (GARF), Fund 9401, Inventory 1, File 561, Sheets 155–283.
- ² *Ibid.*, Sheets 46–134.
- ³ *Ibid.*, Sheets 287–424.

- 4 Ibid., Inventory 9, File 854, Sheet 191.
- 5 Ibid., Inventory 1, File 561, Sheets 155–283.
- 6 Ibid., Sheets 287–424.
- 7 Ibid., Sheets 46–134.
- 8 Ibid., Fund 5446, Inventory 1, File 552, Sheets 179–180.
- 9 Ibid., Fund 9401, Inventory 9, File 855, Sheet 560 back.
- 10 Ibid., Sheet 647 back.
- 11 Ibid., File 856, Sheets 792–793.
- 12 Ibid., File 857, Sheet 1073.
- 13 Ibid., File 857, Sheet 1263.
- 14 Ibid., File 858, Sheets 1359 back, 1361.
- 15 Ibid., Sheet 1387.
- 16 Ibid., Sheet 1425 back.
- 17 Ibid., File 857, Sheet 1214.
- 18 Ibid., File 855, Sheet 407.
- 19 Ibid., File 857, Sheet 1088.
- 20 Ibid., File 859, Sheet 2.
- 21 Ibid., Inventory 1 a, File 86, Sheets 29–29 back.

Aleksandrs Kokurins

Latvijas PSR iekšlietu tautas komisariāta galvenie darbības virzieni 1940.–1941. gadā

Kopsavilkums

Drīz vien pēc Latvijas iekļaušanas Padomju Savienības sastāvā PSRS iekšlietu tautas komisārs Lavrentijs Berija 1940. gada 29. augustā parakstīja pavēli par Latvijas PSR iekšlietu tautas komisariāta (leTK) nodibināšanu. Par Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāru pēc L. Berijas pavēles tika iecelts Alfons Noviks, kuram 1941. gada 2. janvārī piešķīra speciālu pakāpi – valsts drošības vecākais majors. Par A. Novika pirmo vietnieku kļuva bijušais PSRS leTK Galvenās ekonomiskās pārvaldes 4. daļas priekšnieka vietnieks valsts drošības kapteinis Semjons Šustins. Savukārt par Lietuvas PSR iekšlietu tautas komisāru iecēla Aleksandru Guzjaviču, bet Igaunijas PSR iekšlietu tautas komisāra amatā atradās Boriss Kumms.

Latvijas PSR leTK dislocējās Rīgā, tā pakļautībā atradās 20 vietējās leTK daļas. Divas no tām bija pilsētās – Daugavpilī (63 darbinieki) un Liepājā (56), bet 18 bija apriņķu daļas: Abrenes (18), Ventspils (17), Ludzas (12), Jelgavas (18), Rēzeknes (25), Rīgas (10), Rīgas ostas (10), Valmieras (12), Aizputes (7), Bauskas (7), Valkas (10),

Jēkabpils (7), Ilūkstes (10), Kuldīgas (10), Madonas (10), Talsu (7), Tukuma (7) un Cēsu (10). Pastāvēja arī Latvijas dzelzceļa Ceļu transporta daļa (priekšnieks – valsts drošības vecākais leitnants G. Martirosovs) un Cietumu daļa, kurai bija pakļauti 10 cietumi, kā arī pastāvēja vēl citas daļas.

Latvijas PSR leTK štatā bija 4923 darbinieki un apmēram 150–200 slepeno līdzstrādnieku.

Latvijas PSR leTK sadalīšana 1941. gada februārī divos tautas komisariātos – leTK un VDTK – tika veikta pēc tā paša parauga kā PSRS. Kad pēc PSRS un Vācijas kara sākšanās 1941. gada 20. jūlijā PSRS leTK un PSRS VDTK no jauna tika apvienoti PSRS leTK, Latvijas PSR leTK vairs netika organizēta, jo Latviju jau bija okupējis vācu karaspēks.

Padomju iekšlietu un valsts drošības iestādes bija 19. gadsimtā izveidojušos cariskās Krievijas ohrankas un leM Policijas departamenta tradīciju un metožu mantinieces, kaut gan šo orgānu personālsastāvs pilnībā tika nomainīts.

Kopumā Latvijas PSR leTK aparāta uzbūve, tāpat kā citās Padomju Savienības republikās, autonomajās republikās, novados un apgabalos, ar nelieliem izņēmumiem pilnībā atbilda PSRS leTK centrālā aparāta struktūrai Maskavā. Vietējo struktūrvienību (daļu) priekšnieku darbu uzraudzīja centrālā aparāta atsūtītie vietnieki.

Robert G. Waite

Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944)

At 3:05AM on June 22, 1941, units of Army Group North crossed the borders of the Soviet Union into Lithuania, one of the three Baltic States occupied and annexed by the Soviet Union a year earlier. The German armed forces and units of the Security Police advanced rapidly through Lithuania and into Latvia, and on June 26th members of the 16th Army took control of bridges on the River Daugava near Daugavpils. German troops reached the southern border of Rīga on the 29th and entered the city the next day. By July 1st, the military command reported that “the mopping up of the city is all in all completed,” as a detachment of the Security Police arrived. Other units of Army Group North continued their drive toward Leningrad, pushing aside scattered resistance from the Red Army and occupying all of Latvia.¹

According to contemporary German accounts, many in Latvia viewed these armed forces, at least temporarily, as liberators who had freed the country from the year of Soviet rule, a period of repression and brutal terror.²

The Soviets had invaded and occupied the country on June 17, 1940, set up a bogus election in which Latvians “voted” for annexation, and incorporated the country into the Soviet Union. The new rulers moved quickly to eliminate alleged opponents, especially those viewed as political and class enemies. Property was seized and farmers lost their land to the newly established collectivized farms. Businesses were nationalized and the country’s independence, gained on November 18, 1918, eliminated.³ With the German invasion, locally organized forces drove Russian troops out of some areas, liberating their home territories. In Rīga, political leaders, prominent nationalists, and large numbers of patriots believed that German occupation meant autonomy and that Latvia would regain its independence, feelings exploited by the Germans in the first weeks of the occupation.⁴ These dreams were but short-lived as the Nazis moved quickly to secure its firm control over all aspects of political and economic life. Latvia was now occupied by another European power, which chose to exploit for its own advantage the economic and human resources it found there.⁵ As a German military intelligence unit reported, while the Latvian populace “received the

troops with enthusiasm,” these sentiments “cooled relatively fast” in both the cities and the countryside.⁶ In a July 28, 1941, speech, Hinrich Lohse, newly appointed Reich Commissar for Ostland, told the residents of the Baltic States that German forces occupied this “sphere of interest” because of a threatened British attack and the continuous Soviet threat. He assured the Latvians that the Nazi rulers would do all “in the interests of your well-being” and to “ensure the continuous development” and gains. Lohse did not mention autonomy and he emphasized that the orders and directives of the German administration were to be followed.⁷

For Latvia, both the Soviet and German occupations shattered hopes for autonomy and freedom, and each power inflicted far-reaching political and moral damage, disrupting, even destroying, the familiar societal frameworks, the networks and routines of daily life. The massive, brutal and armed intrusions of these regimes into Latvian social and political life led to large numbers of arrests, deportations, and even executions, as the Soviets moved against class enemies and the Nazis against Jews, Social Democrats, communists and any perceived opponent, including Latvian nationalists.⁸ Under both the Soviets and the Nazis, the rules of daily life in Latvia, the way individuals went about normal affairs, were largely controlled by foreign troops, soldiers and police, on their territory under the threats of overwhelming violence. Economic exploitation grew to an excessive scale, and complaints grew as prices rose, goods became scarce (except, seemingly, for the German authorities), and Latvians were mobilized for labor service outside of their country. Already on August 15, 1941, the Reich Commissar for Ostland issued a decree obligating everyone in Latvia to work, calling upon every resident to register with a labor office which placed them in a job, even far from home, if necessary.⁹ It came as no surprise that anti-German sentiment grew steadily.

The very nature of Nazi occupation brought the new rulers face to face with the local residents in ways unfamiliar to them, as it attempted to control and direct all aspects of life that contributed to German occupation policies and the war effort. Most individuals had little choice other than to submit, to accommodate themselves to the Nazi dictates. For many Latvians, basic survival meant compromising and accommodation. Local compliance, however, implied that certain measures or benefits were expected in return. But German policy makers seemed oblivious to the needs of the Latvians and local sentiment moved, as a late 1942 report explained, “in a direction other than that expected in the spirit of the July days” of 1941. The reasons were clear to the German occupiers:

The injuring of nationalistic feelings by the renaming of streets, agencies and squares, the use of the German language in the first place, the banning of November 18th, the establishment of the ‘Ostland,’ writings in the German press, the intrusion of

*Germans in the Latvian economic life, the delay in nullifying the nationalization, abnormal public assistance, the general and clear preference for Baltic-German ideology, all of which has left among the people dejected feelings, [and] prepared the country for anti-German propaganda.*¹⁰

Anti-German sentiment emerged quickly in Latvia and it took a variety of forms, as individuals responded and reacted to this new occupation, to the changes and burdens imposed by the Nazis and they sought ways to show it. Already in the fall of 1941, discontent began to appear, as pamphlets critical of the new occupation regime circulated.¹¹ Throughout the years of German occupation, individuals expressed their dissatisfaction and opposition, and the Nazis were keenly interested in recording such incidents and finding those responsible. The new occupiers went to great lengths to record and analyze public opinion. The Wehrmacht, political police, especially the Security Police and SD (Security Service) and offices of the occupation government prepared regularly reports on the mood in the country, and they also obtained and translated large numbers of anti-German writings. Their collecting was, however, by its very nature selective, but it does reveal some of the manifestations of the anti-German sentiment.¹²

The German reports and the materials they collected provide a glimpse into the view of the occupation from the streets of Latvia, from individuals who felt strongly enough about their beliefs to risk arrest and imprisonment to make them known even to just a few others. The actual extent of such materials and anti-German sentiment will never be known; but the available documentation does reveal much about these feelings in Latvia. During the course of the war, there are discernible patterns. Throughout occupied Europe, the first year was one of coping, of coming to terms with and simply surviving under German rule. In Latvia, opposition grew sharply in 1942 and 1943, as the Security Police had in fact predicted, largely because “the expectations concerning the political future of the country are continuously disappointed.”¹³ First, some acts were the expression of an individual, acting alone, voicing his or her dissatisfaction through gestures of defiance in public places (such as being less than courteous to Germans in public places), graffiti, or the drafting of short manifestos or statements voicing their opposition and the posting of these in public places or slipping them into mailboxes. Second, Latvian patriots in Rīga and several other cities voiced their grievances, especially the lack of autonomy and independence, in newsletters, some published on a regular basis. These were distributed through the mail or informally, hand to hand among sympathizers. Third, a handful of youth groups called for an independent Latvia, a country free of its occupiers. Fourth, a number of communist newsletters and pamphlets were circulated, particularly later in the war,

often reminding Latvians of the “benefits” of communist rule and calling for partisan activity against the Germans. An examination of these expressions of anti-German sentiment offers a glimpse into how Latvians responded and dealt with the occupation. This paper focuses on these manifestations and how the German police, military and occupation authorities in the civil administration described and evaluated them. The most powerful and forceful expression of anti-German sentiment came from those engaged in active resistance who chose to use violence and sabotage to fight against the Nazi occupation. There were a number of such incidents, but this paper examines the broader popular sentiment which, the Germans feared, could easily lead to direct confrontation and violent acts.

By the fall of 1941, the objectives and policies of German occupation were becoming clear – the country was ruled by a Nazi imposed political structure; alleged opponents had been targeted with many arrests and executions; the courts had been taken over; and the economy restructured largely to aid and to supply the Germans. Not surprisingly, as a police report observed in December, “recently, the steadily deteriorating situation has manifested itself in individual anti-German expressions.”¹⁴ These took a variety of forms. In a village near Liepāja, someone posted on November 18th, Latvia’s independence day, two announcements, hand-written with a red-white-red border, on the community bulletin board. The author wrote that Latvia has been trampled first by the Soviet Union and now by Germany which appointed to the local administration “dukes and barons” who had already “for 700 years repressed” the people of Latvia. He called upon Latvians to unite, to believe in their country. At the bottom he wrote: “God bless Latvia! The independent Republic of Latvia lives! Freedom lives! Down with the traitors!” Also on November 18th, hand-written pamphlets appeared in Rīga with calls for “Down with the German yoke! Free Latvia lives!” Because of the limited number distributed, German police concluded this was the work of a single individual. A newsletter describing the German suppression of Latvia was sent from Rīga to co-operative in a village near Talsi and a similar one went to another co-operative in Liepāja. In late November, unidentified individuals spread some 20 notices reading “Down with the German power!” in the parking area near Liepāja’s beach.¹⁵

Such incidents became increasingly more common. A report by the Security Police devoted an entire section to “anti-German inflammatory activities,” recording for officials manifestations of the mounting hostility with many appearing first on November 18th, signs of the nationalist pride and animosity to the new conqueror. On that date, police throughout Rīga reported finding handwritten pamphlets stating: “Get rid of the German yoke!”, “Free Latvia lives!”, “The 18th November lives!” The small number of pamphlets found, the Security Police concluded, meant that a single person

was responsible.¹⁶ A report from late December wrote that a marked strengthening of nationalistic feelings among the residents of Liepāja had recently become noticeable and the calls for an independent Latvian state louder.¹⁷

By early 1942, the Security Police in Liepāja reported that the mood of the population had become in recent times “significantly worse,” and rumors circulated that caused considerable unease. For example, people spoke about the recent mass executions of the Jews and said “many Latvians will go the same way.” Another widespread rumor announced that in retaliation for the three German soldiers recently found dead 100 Latvians would be shot. Others spoke of the deteriorating military situation for the Germans – that 200,000 soldiers were encircled by Russian forces, that part of the front had already collapsed, and that Sweden would soon enter the war against Germany. Such rumors meant that increasingly the Latvians wanted as little to do with the Germans as possible, and one observer noted that the Latvians had become “very reserved.” On January 19th, someone posted a notice on a fence that read: “Latvians get ready for partisan warfare against the Germans.” In a nearby village police arrested 13 persons on charges of spreading disruptive rumors.¹⁸

Reports of anti-German sentiment became more widespread and numerous during 1942. Already in early January, the German Order Police began its account of the general situation by writing that politically the conditions had worsened. It cited a number of examples particularly in Latgale. Rumors circulated about the defeats inflicted upon the German armed forces and the police warned of an upsurge in communist activities. In addition, a “pronounced Latvian patriotism” had reappeared and nationalistic Latvians voiced their desire for independence.¹⁹ Such reports simply recounted events, impressions, and generally unevaluated intelligence information received from a variety of sources, as the German occupiers attempted to keep apprised of local opinion. Throughout early 1942, examples of anti-German sentiment multiplied, with a large number of pamphlets, broadsheets, and even clandestine newspapers in circulation.

Typically, the pamphlets were brief and dealt with one or two grievances only. For example, a flyer stuffed into mailboxes in Rēzekne addressed fellow Latvians, telling them that “our slave masters” had returned and Hitler’s Thousand year Reich would be “a thousand years of slavery for us.” It urged people to get “ready to combat fascism” and not to volunteer either for the German army or the labor service. “Down with the swastika” and “God bless Latvia” were its final statements.²⁰

Incidents of anti-German sentiment continued to be reported. In early May 1942, a German serving in the civil administration reported that recently the number of instances in which the “local population in Rīga turned from a certain passive resistance to direct, unfriendly acts” had increased significantly. For him, incidents at shops and

public transportation indicated a mounting hostility, and he gave the specific example of his wife, who while trying to hail a taxi, was deliberately ignored. He wanted the matter referred to the District Commissioner.²¹ Such encounters persisted. In May 1944, for example, several incidents were reported in which individuals spoke out against Germany while in street cars or on ferry boats. Both involved persons described as “intoxicated” who spoke out loudly, directing their comments to no one in particular. In one instance, a man said, “Latvia is an occupied country, and it is occupied by the Germans,” and, he added, “the Germans are just like the Bolsheviks.”²²

In mid-February 1942, the first issue of a nationalistic newspaper, *Tautas Balss* (*The People’s Voice*), appeared, published by a group calling itself “The Latvian National Union.” Its purpose was to “ignite” the Latvian people, to “show them the way”, to unite and call them to action. In addition, it would present the “true and unfalsified opinions of the Latvian people and kindle the flames of patriotism in the hearts of the undecided and faint-hearted,” as it reached out especially to those Latvians who had not yet taken a stand against the German occupiers. As strong nationalists, those individuals producing *Tautas Balss* announced that they would work together with any nation that recognized and guaranteed Latvia’s sovereignty, because “there has always been a longing for freedom in the soul of the Latvians.” Furthermore, “every people has the right to be free,” and it called upon Latvia’s parents to raise their children with this longing for freedom.²³

Tautas Balss continued publishing and in mid-1942 the fourth issue appeared, a copy of which came into the hands of the German military commander for the Baltic region. From there, it was sent to the propaganda office of the civil administration with a cover memo referring to it as “Latvian chauvinistic propaganda.” Supporters sold the newspaper clandestinely and sometimes stuffed copies into mail boxes. The military translated the newspaper which ran the headline: “For a proper Latvian people and for a Latvian national state!”, and which was published by the Latvian National Union, as mentioned before. The mid-April edition was lengthy – more than 13 pages – and highly nationalistic. In this time of warfare and crisis, it wrote, as nations fight for their very existence, Latvia is also part of this struggle, fighting for its survival. It is only natural for Latvians to ask themselves what is their foundation, their basis as a people, as a nation. Just as other peoples look into themselves for strength, the newspaper commented, the Latvians’ “strength and unshakable foundation” is the land of their homeland, “occupied by our fathers and ancestors for thousands of years.” And, it wrote, whenever an occupier tried to destroy the Latvian people it did so by removing them from the land.²⁴ The lengthy lead article elaborated this, reminding Latvians of the common bond among them even when occupied and denied their sovereignty. As a voice of Latvian nationalist aspirations, the newspaper also admonished Latvians to

work together, to help each other, to co-operate in the interests of their nation. "Our greatest obligation is to end the squabbles, and now peasants, workers, and the intelligentsia must come together to secure the last and only bastion of the Latvian people, the land." In this call for solidarity, the newspaper stated, "whoever attacks our people and our needs for living attacks every one of us personally."²⁵ It criticized some recent incidents of informing, writing that "the inhuman Bolshevik terror has already torn thousands of Latvians from us and the current arrests and denunciations continue this politics of destruction of our people. [...] We possess only our flag and one path, the flag of red-white-red and the way of the Latvians, and don't forget that!"²⁶

Articles in the April 1942 *Tautas Balss* criticized the German occupiers as arrogant and indifferent to the needs and desires of the Latvians, expressing widely held feelings that the Germans had taken the best positions and held the Latvians in contempt. One article described an incident when a German officer climbed aboard a street car with his dog. He sat down and had the dog jump up onto the seat next to him. When asked by the conductor to have the dog get back on the floor, the officer responded: "This dog means more to me than all the Latvians and he can sit where he wants." This encounter, the newspaper wrote, "characterizes unmistakably the positions and views of the German occupiers of our country," which "had belonged to us long before the first German merchants and missionaries set foot here."²⁷ An article entitled "Latvians do you know this?" mentioned that Latvia had participated in the battle against the communists and that the country was rewarded, in part, with a local administration. But some German officials ruled absolutely and the newspaper quoted an announcement from the District Commissioner in Mālpils, warning that for every German or Latvian attacked or any damage to an industry important for the war effort "20 persons will be taken hostage in that community and shot without legal proceedings." The newspaper asked: "Are they going to shoot innocent people without any investigation?"²⁸

An article, entitled "Agreement and Obligations," described the deeply held sense of betrayal and exploitation. Latvians had indeed stood up and accepted new obligations, providing workers for Germany and even soldiers. What did Latvians receive in return? The Germans took the best houses and apartments, took most of the harvest, and told the Latvians, you have a self-government, bring complaints to it.²⁹ Most of the positions in the local administration and the most prominent economic ventures, it was asserted, were held by Baltic Germans who came after the German invasion. This led to resentment among the Latvian population recognized by the authorities. A report on the situation in Rīga, dated May 22, 1942, termed this development "not clever" and urged that these late-comers be dismissed from those businesses holding virtual monopolies. They could, however, still be used in the civil administration if they had "political schooling in National Socialism."³⁰

By July 1942, when issue number 7 of *Tautas Balss* appeared, its editor or editors decided that Latvians needed to be reminded once again of the issues the country faced during this moment of “historical” importance. The lead article, entitled “Real Politics!,” summarized recent history, Latvia’s 22 years of independence and prosperity cut short in 1940 by the Soviet invasion.³¹ Then came “The Year of Horror,” when “the red dragon” invaded and abolished the country’s independence. The deportations, torture and oppression will always be remembered, it wrote, and this led to feelings of joy when the war started and the German soldiers arrived. “We welcomed them, our liberators, with such enthusiasm, and raised hearts, and deep pleasure.” But a year had since passed, with thousands of young Latvians fighting alongside the German forces, and as the soldiers pushed on toward Moscow, other Germans came, occupiers who were there “only to fill their pockets.” The newspaper called for nationalistic-minded Latvians to unite. “We Latvians were free and independent for 22 years; we know very well what is good and what is bad for our country.” *Tautas Balss* did express a willingness to work “with those Germans who respect our national culture and don’t look upon us as second rate.”³²

Another article in the July 1942 issue dealt with a May 15th demonstration of young Latvians at the Freedom Monument in Rīga. Entitled “Reckless or a Provocation?,” it described how a group of young patriots gathered at the monument and sang nationalistic songs. Within a few days, many had been arrested. Now, the newspaper asked, was this an act of recklessness, where the youths believed that they were doing something for the nation, or a provocation, the deliberate effort to attract patriotic youths, identify and arrest them. *Tautas Balss* described the demonstration with disdain, terming it a foolhardy gesture that actually did more harm than good, its only consequence being the incarceration of more young Latvians. The newspaper warned against further, unthoughtful gestures, writing, “it might be romantic to risk your life but it is in no way a real fight” for the Latvian nation.³³

Tautas Balss typically carried several nationalistic and well-known poems. The July 1942 issue included, for example, a poem “In the Fight!” by J. Akuraters and another entitled “Our Latvian Flag” by K. Jēkabsons. It also published the names of five individuals who “in spite of our repeated admonishments and warnings” continued to do things that “cast a shadow on the honor and moral of our people.” What exactly they did to incur the wrath of the Latvian National Union, the newspaper’s publisher, was not clear. That issue ended by thanking the readers for their genuine interest and support.³⁴

The newspaper *Tautas Balss* gave expression to the daily frustrations and burdens imposed upon the German occupiers, their lack of respect for the nation or its peoples or its land. It was not vehemently anti-German, nor did it call all patriotic Latvians to

sabotage German war efforts or to rise up in rebellion. It simply cataloged the persistent annoyances and the basis for hostility, and reminded the Latvians to remain patriotic and loyal to their country. Above all, it called upon all Latvians to unite.

In June 1942, the Security Police arrested seven members of an illegal youth organization, *Jaunpulki*, in conjunction with an on-going investigation. Several police reports on this group and its activities provide insight to its operations, ambitions, and the nature of German anxiety. Police interrogations of its founder, a Rīga journalist, Mārtiņš Jansons, determined that he had been influenced by English and Soviet announcements of freedom for the Baltic States following the defeat of Nazi Germany and by the underground publications *Tautas Balss* and *Latvija*. Jansons decided to organize young Latvians who would “fight for achieving Latvian independence” and he recruited others. He acted on his own.³⁵

Within a short period of time, Jansons gathered a dozen persons and soon had about 50 collaborators, most between the ages of 15 and 18. And the number continued to grow. They met in his apartment, on the public squares of Rīga, and in the nearby Mežaparks (*Kaiserwald*), where they talked and developed an organization. The young people distributed pamphlets, written by Jansons, and drew anti-German caricatures. The Security Police determined that Jansons, assisted by a printer by the name of Voldemārs Folkmanis, had composed at least five pamphlets and distributed them. Several more were seized, and several other activists identified. This group was involved in a meeting in the Brāļu kapi (*Bruderfriedhof*) on May 17, 1942, when a number of pamphlets were distributed. Police investigations of this event led to several additional arrests.³⁶

The pamphlets written, printed and distributed by Jansons and his group were heavily nationalistic. For example, one, only several lines long, read in part:

Don't believe the false promises of these awful bandits. Everyone who gives his heart, his belongings, his life to the black knight is a traitor to the Latvian people. Get ready to fight! Combat the exploiter of the Latvian countryside! Combat the repressor of the Latvian people! Combat the seducer of Latvian young women! For a free Latvia of the Latvians!

Several other pamphlets, translated for a Security Police report, emphasized similar themes and these were more focused in their advocacy of organization and action. A “Call to the Youth of Latvia” summoned Latvia’s youth to organize “young regiments” in the schools, work-places, and apartment buildings. These were to be well-organized after the model of the Latvian army, home defense units or other such bodies, and were to prepare the youths for war. More than military training, however, the emphasis was on athletics.³⁷ A third pamphlet translated by the Security Police carried the headline: “Hail

to the Fight of the Latvian Youth on the 15th of May!” This, too, was a call to the youths not to believe the “lies and promises of the barbarians” who tried to present themselves as liberators but who in fact exploited our differences. “They want to scatter the Latvian people and destroy all that is Latvian and to hold the land for themselves. They want to use the Latvian youth as unpaid workers in the coal mines, use them as cannon fodder and the Latvian young women as whores in the harbor cities.” The pamphlet went on to condemn those who had worked with the German occupiers because “the fight is not yet over.” Latvians must work together, and “the Latvian people, as the bearers of freedom and liberty, will prevail.”³⁸ The Security Police moved quickly against the *Jaunpulki* because they represented a Latvian nationalist organization “whose ideology and activities are directed to changing the political order in Ostland.”³⁹

News of the activities of Latvian nationalist organizations reached Berlin and gained the attention of the Reich Main Security Office (*Reichssicherheitshauptamt*). In late June 1942, Berlin cabled the Security Police in Rīga and asked for further information on the Organization of the Patriots, a group that distributed a newsletter entitled *Latvija*, and asked again in mid-August for an answer.⁴⁰ The cable from Berlin moved the Security Police in Rīga to act and also to respond. A memo prepared on August 22, 1942, summarized the activities of the Organization of the Patriots. Its “illegal pamphlet,” *Latvijai*, had appeared four times, the first being November 18, 1941, which the memo notes corresponded with Latvia’s independence day, and was distributed mostly in Rīga through the mail. The most recent issue dated from May 1942. The Security Police described it as “the product of dissatisfied Latvian intelligentsia who sympathize with the Ulmanis regime and the former Farmers’ League.” The contents and format, the Security Police concluded, “lead to the conclusion that former members of the *Brīvā Zeme* [newspaper of the Farmer’s League] are heavily involved in the writing and distributing.” Furthermore, “the tendency of *Latvija* is Anglophile and advocates passive resistance to the German leadership in Latvia.”⁴¹

The August 22, 1942, letter to the Commander of the Security Police included the translation of the March edition of *Latvija*, which called for “a national, beautiful, strong Latvia,” and described itself as “a journal orientated for Latvians.” The text of the article showed whom it was directed toward: “national thinking Latvians!” The editors disliked intensely both the Soviets and the Germans, writing in the first paragraph, “[.] we languished for a whole year under the yoke of the Asiatic Tscheka,” and throughout that year the hopes for liberation persisted. Partisan groups were organized and then came July 1st and the German invasion which drove out the occupiers. But, the newsletter cautioned, Germany had already in 1939 “rented” the Baltic States to the Soviets. Nevertheless, it continued, Latvians were delighted and they all offered as one their support to the German army in order to “smash the red monster.” Then

came the directive from the Germans: "Turn over your weapons, take off the uniforms and go to the assigned workplaces." Of course, the newsletter wrote, the obedient Latvians did as they were told. Now, a new Europe emerged, but one with the same old German knights "plundering, abusing beautiful women and the bitter exploitation" of the nation. The "old German barons" had returned to take new positions and to direct the "displacement of the Latvians, liquidation of banks and the takeover of businesses." Latvian men were sent elsewhere as workers. Now it is the time for all Latvians, it called out, to decide if they wanted to continue living as slaves or free-men in their own country, "where Latvians lived and ruled." But, the newsletter cautioned, "it is wrong to believe that we can achieve our liberation with an open uprising or organized resistance. No! This holy war of independence can only then begin when the fate of Europe has entered a new phase and the balance of powers between Hitler's Germany and the free, democratic countries has been reached. Believe it, this day is not far away!" Be ready, it urged readers. The article ended with "God bless Latvia," and was signed "The Organization of the Patriots." The cover memo to this translation of the article in *Latvija* noted that the Security Police was investigating its activities, searching for the publisher, contributors and distributors.⁴²

A German intelligence gathering unit circulated accounts of the mood in the Baltics. A July 12, 1942, report quoted from a publication distributed surreptitiously: "[...] recently, the Hitlerite journals published several articles on the situation in occupied Latvia," and, it was asserted, "the content and tone of these articles prove that the fascist officials are uneasy about the hatred the Latvian people feel toward the German occupiers." It noted, for example, that the *Deutsche Zeitung im Ostland* warned those who continuously blamed the German occupation for all kinds of problems. "The resistance of the Latvian people to the robbery and Germanization of their country grows continuously."⁴³

A long pamphlet, found near Ventspils on August 26, 1942, espoused communist propaganda. It began "Death to the German occupiers!" and was directed to "the residents of the currently occupied Soviet Baltic republics." It described how just two years earlier on July 21, 1940, the Latvian representative body "followed the will of the people" and established a Soviet republic which "joined the great brotherly people's society of the USSR." The pamphlet devoted a full page to its glowing description of the Sovietization of the Baltics and went on to write: "Stalin promised the Baltic republics aid and a free life," but these efforts were interrupted by the German occupiers who came to reassert their 700 years of occupation and exploitation. The Germans, it wrote, "took our people's sovereignty, destroyed industry, plundered agriculture, devastated and seized the land." Furthermore, "hundreds of thousands of our brothers" went to the Reich as forced laborers or were shipped to the front. The pamphlet extolled the

virtues of communist rule and urged all Latvians to unite against the Germans, to fight to liberate “all of the Soviet lands.” The pamphlet concluded: “Long live the very best friend of the Baltic peoples, the organizer of our fight and our victory, the great Stalin!” Whether such blatant propaganda had any impact on Latvians, cannot be determined, but that is highly unlikely.⁴⁴

Already in early 1942, a number of anti-German pamphlets focused on the war situation, with some describing an impending German defeat, others calling for partisan activities. For example, the military commander in eastern Latvia provided the Reich Commissar with a pamphlet that had circulated in that region during February. The pamphlet was forwarded within the civil administration, with one official writing: “[...] the military consider it useful in combating partisan activity if the local population were better informed than previously over the actual conditions,” and that pamphlets should be distributed there that show that “the widely spread assertions about a break-through or retreat of the German front are complete nonsense and irrelevant.” A translation of the pamphlet “Death to the German occupiers!” accompanied the letter. Directed toward the Russian speaking population of eastern Latvia, the pamphlet called upon them to “destroy bridges and streets” to thwart the German retreat. The text ran to four pages, most of which described the alleged German retreat and called for partisans to attack or sabotage these efforts.⁴⁵

A handwritten short pamphlet issued by a partisan group in Balvi on August 8, 1942, called for “Death to the German occupiers.” German military found it in Dampadrava, left behind by partisans. The pamphlet is particularly virulent, with the first sentence reading: “The Germans have robbed our country and murdered our best sons and daughters for more than a year already.” In every village, it asserted, “hundreds and hundreds of innocent persons” had been shot. Acts of retribution against Latvians were growing and this led to greater hatred of the German soldiers, police and the home guard. All those against the Germans were called upon to join the partisans. The pamphlet warned those who aided the Germans, “murderers and traitors,” and threatened death to them and their families. It ended: “Death to German occupation! Free Latvia lives!” The military translated the pamphlet and sent it to the district commander in Daugavpils. It went next to the civilian government.⁴⁶ Also in eastern Latvia, the military found pamphlets directed toward German soldiers and printed in German. For example, one circulated during the night of August 18, 1942 and again in early September, around Daugavpils, carried the headline “To the German People! Countrymen! Men and Women!” It was allegedly prepared by German POWs who wished to show their comrades the lies and the evil caused by Hitler. It wrote that the strengthened Red Army stood ready to counter-attack. This single-page flyer was addressed “To the German People!” and emphasized that Hitler was leading the country

to its ruin and destruction.⁴⁷ Military authorities found 4,000 longer pamphlets with the same themes and also printed in German near Nirza in Latgale, and they surmised these had been dropped from Soviet airplanes on the evening of April 14, 1943. This pamphlet was directed toward German soldiers.⁴⁸

Anti-German sentiment was also recorded among members of the Latvian Legion, a “voluntary” Waffen SS unit established in early 1943. A meeting on January 27, 1943, of the Higher SS and Police Leader Latvia and members of the Latvian administration discussed the unit’s establishment, noting that “Latvians had always expressed the desire to participate in the fight against the Bolsheviks,” but also stating that all of the 32,000 Latvians currently in the Schutzmannschaft “did not all sign up voluntarily. [...] We have been told that many of the ‘volunteers’ were in fact forced to join these battalions.”⁴⁹ More powerful than the resentment of having been forced into a military unit was a broader hostility toward the Germans because they had injured the pride of Latvia and were working against the best interests of the nation. For example, an August 6, 1943, memo from the Security Police dealt specifically with “anti-German currents in the Latvian Legion” and concluded that among the officers especially “a crass chauvinistic attitude and rejection of everything German has recently become apparent.” That sentiment had filtered down to the regular soldiers, not all of whom, the memo noted, had been positively affected by the front-line experience with German soldiers.⁵⁰ Furthermore, the memo described two incidents in Jelgava that illustrated the mounting hostility. A German reported that he had gone to a hotel restaurant filled with men from the Latvian Legion. A corporal looked at him, noted that he was German, and said: “You know... do you think I put on this uniform to fight for the Germans? No, me and my youngsters know that we are fighting for only one goal, namely that the sun will shine over Latvia again. I don’t want to see either the Russians or the Germans here. They have to get out.” He continued the tirade and at the conclusion others gathered around and applauded him. That same evening, the SS captain filing the report spoke with two Legionnaires, scheduled to ship out the next day, both of whom were “very anti-German.” In addition, he wrote, Latvian Legion officers salute only superior officers from the Wehrmacht and Waffen SS, but none of the other SS men or police. Noting that these were only a few examples, he added, “they, however, characterize the whole mood within the Legion.”⁵¹

In the late spring of 1943, several pamphlets directed to the Latvian Legion circulated near Liepāja, and those that came into the hands of the police were from a group calling itself the Kurland Anti-German Organization of the Waffen SS. Addressed to “young Latvian Legionnaires,” one of the pamphlets began: “The German masters want us to be their blind tools for conquering other peoples. We don’t want that.” It called for organized opposition, violent if necessary, and “the goal of our fight is freedom for the

people” from the German “barons.”⁵² Another pamphlet turned up during the evening of May 1, 1943, and summoned the Legionnaires to “organize yourselves” because “Latvia has become a German colony.” The former German masters have returned and some have even gained control of their estates again. The pamphlet boasted that anti-German fighting groups within the Latvian Legion grew daily, and this “is the only way to turn the weapons against the German masters, for a free Latvia.” The military commander sent this short pamphlet to the civilian government, with the note that some of the expressions, such as “This land is our land! The cities are ours!” came from a widely known poem by Vilis Plūdonis, later on made into a popular song. The expression “never return” was, the memo pointed out, used earlier by President Ulmanis following the repatriation of the Baltic Germans in the fall of 1939. Other terms used, such as “fighting group” and “Kurland organization” had allegedly communist origins.⁵³

Some of the anti-German flyers were short, with only one line or a single paragraph. In late April 1943, several “inflammatory sheets” turned up in Svitene, Bauska district. One read simply: “Down with fascism! Communism lives!” Another called upon Latvians to “Unite in the fight against the German criminals! Under the flag of Lenin and Stalin to victory!” A third urged all Latvians to join together to defeat the German occupiers and drive them out of Latvia. These were signed, “Latvia’s partisans.”⁵⁴

During the summer of 1943, German authorities acquired a number of additional pamphlets directed against their rule. The district leader in Jelgava wrote in June that after a long period of quiet, pamphlets had reappeared, most attacking some aspect of German occupation. For example, one criticized a planned mobilization of women for work deployment.⁵⁵ *Daugavas Vanagi* identified itself as a “Latvian patriotic organization” and it issued several circulars in 1943. At the beginning of pamphlet number 3, it wrote that with Latvia now devastated by war, the country must unite, and there was “no better proof of love of the homeland than working together for the victory of Latvia.” This pamphlet included several other short pieces. One applauded May 15th, a day “on which we think of our heroes who, guided by the love of our country, sacrificed themselves, shed blood and their valuable lives for fatherland and homeland” in order to achieve freedom and unity. The article praised those who had suffered in the fight for Latvian independence.⁵⁶ Another article, entitled “We want to be masters in our own homeland,” took these words from the above poem and was largely a collection of short, anti-German, pro-Latvian statements. For example, it wrote that “[...] although we are a small people, we have more vital energy than many larger countries, and that is something that we have earlier and now again proven.” And “[...] we don’t want to fight and shed blood for a people addicted to power and fighting to control the world.” It clearly opposed the Germans, writing “[...] as long as we are part of the occupied eastern territories, ruled by German laws and decrees, by German

administration and officials, the Germans are similar to the Bolsheviks and are our enemies.”⁵⁷ This pamphlet even had a short dictionary of current terms, defining, for example, Nazism as the “German monopoly on life,” and Bolshevism as “an attempt to reach the highest level of happiness for humanity because when all humanity has been slaughtered then no one will be unhappy anymore.” The pamphlet ended by thanking its readers and supporters, and urged them to pass it to others.⁵⁸

In mid-July 1943, the Security Police became alarmed over a pamphlet, what it termed “an illegal proclamation” from a group calling itself the “Latvian Pan-Baltic Movement” which within the previous two weeks had circulated three pamphlets, most found stuffed into mail boxes in Rīga. This long tirade against the Germans began with a quote from Reich Commissar Lohse who had called Latvians to arms, to fight with the Germans against the Bolsheviks. “Is that right, Herr Reichskommissar,” that Germany had saved Latvia from the Bolsheviks? The author of the pamphlet thought otherwise and listed a number of examples of how “it was always the Germans who betrayed the Latvian people to Russia-Asia.”⁵⁹

The same organization issued another proclamation in late August which again called upon all Latvians, throughout the world, to unite against the Germans. “The time will come soon when we can forever defeat our 700 year old nemesis, the black knight.”⁶⁰

The Nazi Security Police followed as closely as it could the appearances of the anti-German pamphlets. In late January 1944, the police arrested 15 persons who had distributed an illegal pamphlet “Free Latvia” during the previous six months. The pamphlet offered an overview of the current situation and, the Security Police concluded, it stemmed from a group of Pērkonkrusts around Gustavs Celmiņš. The arrests came only after an extensive investigation, made more difficult by the fact that the pamphlet circulated only among a small number of individuals.⁶¹ These arrests did not halt its publication, however, and another issue appeared on February 16, 1944. This was rather a lengthy statement on geopolitics than a pamphlet. Its seven single-spaced pages analyzed the current state of the world, particularly as it affected Russia, and issued a call to Latvians to stay united. The decisive moment for the Latvian people was at hand.⁶²

In addition to nationalists, much anti-German sentiment or anti-German propaganda came from the communists and appeared in newspapers and pamphlets, which their supporters distributed and were dropped from airplanes of the Red Army. The Security Police diligently collected as much of these materials as it could, using them to investigate and pursue the offenders. The materials came from throughout Latvia, and most were short pamphlets, broadsheets that tried to spread doubt among the Latvians about German military successes. Some was blatant propaganda which referred to the benefits Latvia had gained from the year under communist rule.

Already in the fall of 1941, German Security Police had obtained and evaluated circulars and newsletters distributed by communists. At the same time, it monitored radio broadcasts. Often, this material was extensive, more comprehensive than the simple broadsheets posted by individuals. For example, the Latvian communist newspaper *Par Padomju Latviju* (For a Soviet Latvia) asserted in a detailed article that by mid-November “the Germans have lost 6 million men.” The article compared the losses of the German forces with that of the Soviets, and in manpower as well as materials and armaments, the Soviets were clearly winning, so much so that “Hitler is afraid to tell the people the truth.”⁶³ By early December, rumors of Russian successes and the impending return of the Bolsheviks circulated in Daugavpils.⁶⁴ In addition to its version of the combat, the newspaper covered a range of other topics from perspectives closer to its ideology, claiming that the farmers’ land, provided to them by the Soviet Latvia along with tractors, was being seized by the German “barons.” The newspaper called upon Latvians to support partisan activities and sabotage the German war efforts.⁶⁵ In late 1941, the Latvian communist newspaper *Par Padomju Latviju* carried an article boasting that “the Germans have lost 6 million men,” and which further recounted the massive losses inflicted upon them. The same issue had an article entitled “Latvian peasants fight for their land and freedom,” which asserted that “Soviet Latvia had provided the farmers with land, tractors, machines. [...] The Germans took all that away.” The newspaper urged Latvians to sabotage German harbors, stations, and autos.⁶⁶

A pamphlet circulated in early 1942 was addressed to “workers, farmers and the intelligentsia of Latvia,” and admonished them not to volunteer or sign up for German units. It called upon parents not to let their sons go, to women not to let their husbands “serve the fascist violent offenders,” and to young women not to let their fiances “become traitors to the homeland.” The Red Army approached rapidly, the sheet announced, and leading the way “to liberate the homeland are our brave Latvian units.” The German “robbers had plundered our land” and now “they demanded Latvian blood” to aid in their war. Prepared by the political administration of the North-West Front of the Red Army, the pamphlet called for partisan acts to thwart the Nazis. “Fight the Germans, the historic enemy of our homeland and our people.”⁶⁷

Often, the German military came across the communist pamphlets even before the police. Following their translation, the army forwarded them to other offices, including the Security Police, for review and evaluation. Some were lengthy, such as the one dropped near Rēzekne from airplanes during the night of February 28, 1942. Its banner read: “Proletariat of the world, unite! For a Soviet Latvia!” Much of the pamphlet described the steady advance of the Red Army and the recent counter-attack that it claimed had inflicted more than 300,000 casualties on the German

forces, and the extensive destruction of equipment, all of which was identified.⁶⁸ The pamphlet also touched upon some issues particularly sensitive to the Latvians, appealing to their national pride, writing that with the invasion, the German forces expected Latvians to welcome them and to submit to their control. This did not happen, and the “Latvian soldiers and comrades stood shoulder to shoulder with the other soldiers and comrades of the Red Army, fighting the German invaders.” It also reminded the Latvians about the 700 years of German rule, and announced that now the Latvian people awaited the Red Army to free them from “the barons and Hitlerites.”⁶⁹ A number of these short articles, collected in this pamphlet, had been published in *Pravda*.

Along with trumpeting the military successes of the Red Army, the communist pamphlets also tried to build on the growing resentment toward the German occupiers. An article that appeared in the “Soviet communist newspaper,” *Cīņa*, found near Ventspils, called the Germans in Rīga “Hitler’s wild animals” and recounted incidents of their arrogance and contempt for the Latvians.⁷⁰

The anti-German sentiment in Latvia had a number of causes. German authorities diligently kept track of public opinion, and the civil administration, in particular, recognized the sources of many grievances. In a September 14, 1942, letter, a German official wrote: “It is completely accurate that the vast disparity in the allotment of salaries and wages and ration cards for foodstuffs has led more than any other factor to fill the broad mass of Latvians with a hatred against the German leadership.” Germans in Latvia enjoyed a number of privileges, including better jobs, larger salaries, and larger food rations. This official noted also the resentment from the restriction of several restaurants in Rīga to only German customers.⁷¹ Latvians were subjected regularly to acts of German arrogance and insensitivity, gestures that led to resentment and hostility, and which spawned a lot of rumors. An excerpt from the diary of a German soldier, published in the communist newspaper *Cīņa*, in June 1942, read: “February 17th. We were in court with Paul. The discussions were in German. A Latvian was convicted because of contemptuous behavior toward the military. He was sentenced to prison. Too bad. He should have been shot.” On another occasion, this soldier asked three Latvians directions to the “Führer-Street.” One responded that he did not speak German; a second did not know the street; and a third answered: “You mean Freedom Street.” The soldier’s response was “They all should be shot!”⁷² The anti-German pamphlets also repeatedly identified the fate of Latvians, sent as “slave laborers,” to the munitions plants and mines in Germany. Others simply became “cannon fodder.” And many friends and comrades were imprisoned or sent to concentration camps.⁷³ Many, especially after 1942 when the Nazis issued a call for Latvians to volunteer for

the Schutzmannschaft which was greeted with mixed feelings. On the one hand, many wanted to fight the communists and were ready to make sacrifices in that struggle. On the other hand, “German treatment of the [Latvian] people had been disappointing and had caused much suspicion.”⁷⁴ Complaints became more common that Latvian workers were exploited, with promises made about working conditions and wages that were never met.⁷⁵ As occupiers, the German authorities refused to offer, or even consider seriously, significant concessions for Latvian national sentiment and pride and they continued to seize whatever resources needed to support the war effort. In such a climate, rumors, contempt, and hatred of the most recent invaders would only continue to grow, especially as the tide of war turned against the German armed forces, even among those who had attempted to simply cope and survive Nazi rule.

References

- 1 “Geschichte Feldzug Russland 22. Juni–28. Juli 1941”, National Archives and Record Administration (hereafter NARA), microfilm T-311, roll 132, frames 1327178066ff; “Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941”, NARA, Record Group 238, Nuremberg document L-180, pp. 71–89.
- 2 The German military recognized the need to capitalize on this initial sentiment; see Panzerarmeeoberkommando 3, “Betr.: Behandlung der einheimischen Bevölkerung”, January 30, 1943, NARA, T-313/279/8551193-95; “Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941”, pp. 1, 2, 5.
- 3 See *Deportation of 14 June 1941: Crime Against Humanity* (Rīga, 2002). For a contemporary German analysis on the nature of Soviet rule and the hostility it caused, see “Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands in der Zeit von 17. Juni 1940 – zum Dez. 1942”, Latvijas Valsts vēstures arhīvs (hereafter LVVA), P-82/1/39/249–254. Regierungsrat Trampedach, “Bericht über die politische Lage in Lettland”, August 16, 1941, YIVO Institute, New York City, Occ E36B. The Nazis used the Soviet terror in Latvia for propaganda purposes; see Jacobson, E. “In Rigas GPU-Kellern”, *Deutsche Zeitung im Ostland* (August 15, 1941); and “2902 Personen wurden ermittelt – Lettlands Menschenverlust: 31,348 Einwohner”, *Deutsche Zeitung im Ostland* (January 24, 1942).
- 4 “Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands.”
- 5 Latvia became part of the Reichskommissariat Ostland, established on July 17, 1941; “Erlass des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete,” July 17, 1941, in: Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten*, Teil 1. Reichskommissariat Ostland. Berlin; Neukölln, pp. 43, 44.
- 6 Sich. Div. 251, “Betr.: Arbeit der Abt. VII b.d. Sich. Div. u. d. Kdtr.,” Rositten, July 27, 1941, NARA, T-315/1871/82329.
- 7 “Aufruf...,” July 28, 1941, *Verkündungsblatt des Reichskommissars für das Ostland I* (August 30, 1941), pp. 2, 3, NARA, T-459/24/1142ff.
- 8 SS- und Polizeistandortführer Libau, “Betrifft: Lagebericht. Bericht vom 2. Februar 1942”, Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, R70/Su 20, Folge 141.

- ⁹ "Anordnung zur Regelung des Arbeitseinsatzes", August 15, 1941, *Verkündungsblatt des Reichskommissars für das Ostland I* (August 30, 1941), p. 4.
- ¹⁰ "Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands," p. 9. There was widespread resentment toward those Baltic Germans, so-called "Baltic Barons," although the number who returned with the Nazis was small; Kārlis Kangeris has recently completed an article on the Baltic Germans and identified some 700. I am very grateful to him for this information. On the local resentment toward the Baltic Germans, see SS und Polizeiführer Lettland, "Bericht vom 23. Dezember 1941", December 23, 1941, LVVA, P-70/5/44/30; "Rīga Today, A Refugee's Report", October 30, 1943, NARA, Record Group 236, OSS 55748, p. 3; and the discussion in "Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941", pp. 71–89. According to one contemporary account, Latvians were particularly disturbed by the fact that a Baltic German did the renaming of the streets in Rīga; see "One Year of German Occupation of Latvia, November 13, 1942", in Ezergailis, E. (ed.) 2002. *The German Occupation of Latvia, 1941–1945. What did America Know? Stockholm Documents*. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 5. Rīga, pp. 85, 86.
- ¹¹ On the role of clandestine publications in resistance to Nazi rule throughout Europe, see G.K. 1942. "The Underground Reporter: A Year of Resistance", *Free World IV* (October): 88.
- ¹² On Nazi intelligence gathering efforts in Latvia, the use of surveillance, agents, and informants, see Wilhelm, H.-H. 1981. "Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42", in: Krausnick, H., Wilhelm, H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*. Stuttgart, pp. 454–458. For a contemporary summary of nationalistic and anti-German groups in Latvia and how the Security Police perceived them, see "Einsatzgruppe A. Gesamtbericht vom 16. Oktober 1941 bis 31. Januar 1942", pp. 127–130.
- ¹³ "Attitude of the Population", October 1943, in: Ezergailis, A. *The German Occupation ...*, pp. 175–177; "Einsatzgruppe A. Gesamtbericht vom 16. Oktober 1941 bis 31. Januar 1942", p. 130.
- ¹⁴ "Tätigkeitsbericht", LVVA, P-70/5/38/211.
- ¹⁵ *Ibid.*, pp. 208–210; "Einsatzgruppe A. Gesamtbericht vom 16. Oktober 1941 bis 31. Januar 1942", pp. 127, 128; SS und Polizeiführer Lettland, "Bericht vom 23. Dezember 1941", Rīga, December 23, 1941, LVVA, P-70/5/44/29. Although the actual number of Baltic Germans who returned was large, as Kārlis Kangeris has documented, the very presence of even a few provided powerful symbols of German colonization and arrogance toward Latvia. The fact that a number of anti-German publications mention the Baltic Germans shows how important a symbol they had become. On those who applied for positions in Reich Commissariat Ostland, see the personnel files in Bundesarchiv Koblenz, R92/337 and 338.
- ¹⁶ "Tätigkeitsbericht", LVVA, P-70/5/38/21.
- ¹⁷ SS und Polizeiführer Lettland, "Bericht vom 23. Dezember 1941", p. 30.
- ¹⁸ Sicherheitspolizei Aussenstelle Libau, letter to the SS- und Polizeistandortführer... in Libau, January 17, 1942, LVVA, P-83/1/26/23–25; SS- und Polizeistandortführer Libau, "Betrifft: Lagebericht", Bundesarchiv Lichtenfelde, R70/SU20, Folge 141; "Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941", pp. 74, 75.
- ¹⁹ Kommandeur der Ordnungspolizei, "Bericht vom 9. Januar 1942", Rīga, January 9, 1942, LVVA, P-70/5/44/38.
- ²⁰ Fernspruch der Orts-Kdtr. Rositten, Betr.: Bes. Ereignisse, January 14, 1942, LVVA, P-69/1a/27 2.

- ²¹ An die Abt. II Politik, May 6, 1942, LVVA, P-70/5/8/89.
- ²² "Betr.: Deutschfeindliche Propaganda in Verkehrsmitteln durch lettische Zivilisten", Rīga, May 31, 1944, NARA, T-459/9/276–277. See also, "Betr.: Deutschenhetze eine unbekanntes lettischen OT-Mannes in der Eisenbahn", NARA, T-459/9/283–284.
- ²³ *Die Volksstimme*, No. 1, February 15, 1942, LVVA, P-69/1a/26/12ff.
- ²⁴ "Unsere Hauptwiderstandslinie ist das Land", in: *Die Volksstimme*, No. 4, April 15, 1942, LVVA, P-69/1a/26/50ff (1).
- ²⁵ *Ibid.*, p. 52 (2).
- ²⁶ *Ibid.*, p. 54 (4).
- ²⁷ "Die alltägliche Silhouette des neuen Europas", *Ibid.*, pp. 54–55 (4–5). See also, "Moods Prevailing in Latvia", November 13, 1942, in: Ezergailis, A. *The German Occupation ...*, pp. 145, 146.
- ²⁸ "Letten wißt Ihr das?", *Die Volksstimme*, No. 4, April 15, 1942; LVVA, P-69/1a/26/61 (11).
- ²⁹ "Einverständnis und Verpflichtung", *Ibid.*, p. 57. See the article "Wichtige Kleinigkeiten" for additional grievances, *Ibid.*, pp. 58–59 (8–9).
- ³⁰ "Bericht für die Zeit vom 16. Mai bis 21. Mai 1942", Kauen, May 22, 1942, NARA, T-175/66/2582806ff (p. 5). See also "Rīga Today, A Refugee's Report", which claimed that "German-Balts have also quickly risen to leading positions in Rīga", p. 3.
- ³¹ "Reale Politik!", *Die Volksstimme*, No. 7, July 15, 1942, LVVA, P-69/1a/26/99ff (1).
- ³² *Ibid.*, 99ff (2–5). See also "Rīga Today, A Refugee's Report", pp. 1, 2.
- ³³ "Leichtsinn oder Provokation", *Die Volksstimme*, No. 7, July 15, 1942, LVVA, P-69/1a/26/99ff (8).
- ³⁴ "Gedicht. In den Kampf!", "Unter Lettlands Fahne," and "Die unserem Volke Verlorenen," *Ibid.*, 99ff (7, 10).
- ³⁵ Kommandeur der Sicherheitspolizei, "Betr.: Tagesmeldungen, Ergänzung zur Tagesmeldung vom 19.5.1942", Rīga, June 3, 1942, LVVA, P-1026/1/7/33ff; and Befehlshaber der Sicherheitspolizei, "Bericht", June 30, 1942, LVVA, P-1026/1/7/37.
- ³⁶ "Betr.: Tagesmeldungen, Ergänzung zur Tagesmeldung vom 19.5.1942."
- ³⁷ See, "Aufruf an die lettische Jugend," in *Ibid.*
- ³⁸ "Kampf-Heil der lettischen Jugend am 15. Mai," in *Ibid.*
- ³⁹ "Bericht", June 30, 1942.
- ⁴⁰ Sicherheitspolizei Rīga, Fernschreib. Dienst, Fernschreiben, June 26, 1942, "Betr.: Illegale Organisation in Lettland", LVVA, P-1026/1/7/39; Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD-Ostland, "Betr.: Illegale Organisation in Lettland, 'Organisation der Patrioten'", August 5, 1942, LVVA, P-1026/1/7/40; and Sicherheitspolizei Rīga, Fernschreib. Dienst, August 14, 1942, "Betr.: Illegale Organisation in Lettland", LVVA, P-1026/1/7/41.
- ⁴¹ Kommandeur der Sicherheitspolizei u. d. SD, "Betr.: Illegale Organisation in Lettland, 'Organisation der Patrioten'", Rīga, August 22, 1942, LVVA, P-1026/1/7/42; and Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD-Ostland, "Betr.: Illegale Organisation in Lettland, 'Organisation der Patrioten'", Rīga, August 25, 1942, LVVA, P-1026/1/7/45–46.
- ⁴² *Latvija*, No. 5, March 1942, LVVA, P-1026/1/7.
- ⁴³ Sonderdienst Seehaus, July 1942, LVVA, P-69/1a/26/79–81.
- ⁴⁴ "Auszugsweise Übersetzung aus dem Lettischen (Flugblatt), Fundort: Polizeibezirk Wenden am 26.8. 1942", LVVA, P-69/1a/26/121–126. On the absence of partisan acts, see "Latvia in 1943", in: Ezergailis, A. *The German Occupation ...*, pp. 152, 153.

- ⁴⁵ Der Reichskommissar für das Ostland, letter to Generalkommissar – Abteilung II Pro -, Rīga, February 26, 1942; and “Tod den deutschen Okkupanten!”, LVVA, P-69/1a/26/14–18.
- ⁴⁶ “Tod der deutschen Okkupanten! Besatzung. Lettische Bauern und Arbeiter”, Balvi, August 28, 1942, LVVA, P-69/1a/26/114, 132; and Reichskommissar für das Ostland, “Betr.: Flugblatt zur Partisanenbekämpfung”, August 28, 1942, LVVA, P-69/1a/26/85.
- ⁴⁷ Wehrmachtbefehlshaber Ostland, letter to General-Kommissar Rīga, Rīga, September 4, 1942; and Wehrmachtbefehlshaber Ostland, “Betr.: Feindpropaganda”, Rīga, September 4, 1942, “An das Deutsche Volk!”, LVVA, P-69/1a/26/110–111.
- ⁴⁸ Wehrmachtbefehlshaber Ostland, letter to General-Kommissar Lettland, Rīga, April 21, 1943, and “An das deutsche Volk!”, LVVA, P-69/1a/26/172–173.
- ⁴⁹ “Protokoll” of the January 27, 1943, meeting, LVVA, P-82/1/39/203ff (1, 3).
- ⁵⁰ Der Kommandeur der Sicherheitspolizei, “Betr.: Deutschfeindliche Strömungen innerhalb der lettischen Legion”, Rīga, August 6, 1943, LVVA, P-1026/1/12/250–251.
- ⁵¹ Ibid. See also, “Betr.: Deutschfeindliches Verhalten eines lettischen SS-Scharführers Brucis”, Rīga, January 12, 1943, NARA, T-459/9/285; and “Betr.: Deutschfeindliches Verhalten eines SS-Legionärs in der Strassenbahn”, Rīga, January 14, 1944, NARA, T-459/9/278.
- ⁵² “Junge lettische Legionäre!”, LVVA, P-69/1a/26/157.
- ⁵³ “Legionäre organisiert Euch!”, and Wehrmachtbefehlshaber Ostland, letter to Abt. Propaganda, Rīga, May 6, 1943, LVVA, P-69/1a/26/178–180.
- ⁵⁴ Wehrmachtbefehlshaber Ostland, “Betr.: Hetzzettel”, Rīga, April 24, 1943, and “Nr. 1,” “Nr. 2,” “Nr. 3,” LVVA, P-69/1a/26/162–163.
- ⁵⁵ Gebietskommissar, letter to Herr General-Kommissar, Mitau, June 25, 1943, LVVA, P-69/1a/26/221.
- ⁵⁶ “Seid gegrüsst am 15. Mai”, *Daugavas Vanagi*, No. 3, 1943, LVVA, P-69/1a/26/218.
- ⁵⁷ “Wir wollen Herren sein in unserem Heimatland”, Ibid., p. 218.
- ⁵⁸ “Politisches Wörterbuch”, and “An die Leser”, Ibid., p. 219.
- ⁵⁹ Kommandeur der Sicherheitspolizei u.d.SD, “Betr.: Illegales Flugblatt der Widerstandsbewegung ‘Lettische panbaltische Bewegung’”, Rīga, July 13, 1943; and “Letten, Kuren, Sengaller, Lettgaller!”, LVVA, P-69/1a/26/242–243.
- ⁶⁰ Wehrmachtbefehlshaber Ostland, “Betr.: Feindagitation in Lettland”, Rīga, August 25, 1943; and “Letten, Kuren, Sengaller, Lettgaller!”, LVVA, P-69/1a/26/266–267. See also “Voran im Kampf für das Vaterland,” LĻKJS CK ausgabe, No. 1, July 1943, LVVA, P-69/1a/26/276–277.
- ⁶¹ Kommandeur der Sicherheitspolizei u.d.SD, “Ereignismeldung. Betr.: Illegales Flugblatt ‘Freies Lettland’”, Rīga, January 25, 1944, LVVA, P-69/1a/26/311.
- ⁶² Reichskommissar für das Ostland, “Betr.: Lettische Widerstandsbewegung”, Rīga, April 8, 1942; and “Freies Lettland”, February 16, 1944, NARA, T-454/102/54–61.
- ⁶³ “Übersetzung aus der lettischen bolschewistischen Zeitung ‘Par Padoņņu Latviju’, Nr. 18 vom November 1941”, LVVA, P-69/1a/26/135. For a detailed report of communist activities in Latvia, see “Zwischenbericht über die illegale kommunistische Geheimorganisation”, Rīga, January 13, 1942, YIVO, Occ E3b.
- ⁶⁴ SS und Polizeiführer Lettland, “Bericht vom 23. Dezember 1941”, p. 38.
- ⁶⁵ “Übersetzung aus der lettischen bolschewistischen Zeitung ‘Par Padoņņu Latviju’”, LVVA, P-69/1a/26/136–138.

- ⁶⁶ “Übersetzung aus der lettischen bolschewistischen Zeitung ‘Par Padomju Latviju’ (Für ein Sowjetlettland)”, No. 18, November 1941, and the articles “Die Deutschen habe 6 Millionen Mann verloren”, “Die lettischen Bauern kämpfen um ihr Land und ihre Freiheit”, “Die Enteignung des Landes hat begonnen”, and “Wie ist der deutsche Transport zu schädigen?”, LVVA, P-69/1a/26/135–138.
- ⁶⁷ “Arbeiter, Bauern und Intelligenz Lettlands”, LVVA, P-69/1a/26/33–34 and 48–49. The call to Latvians not to fight with the Nazi forces appeared often in these pamphlets; see, for example, “Die lettischen partisanen”, in: *Cīņa*, No. 21, July 8, 1942, LVVA, P-69/1a/26/92; and “Lettische Arbeiter, Bauern und Intelligenz!”, a pamphlet dropped from an airplane near Ilūkste on August 22, 1942, LVVA, P-69/1a/26/117–118.
- ⁶⁸ Wehrmachtbefehlshaber Ostland, “Betr.: Feindpropaganda,” March 12, 1942; and “Proletarier aller Länder, vereinigt Euch,” LVVA, P-69/1a/26/24–34. Many of the pamphlets recounted the destruction of thousands of German soldiers and equipment; see, for example, “Die lettischen partisanen”, in: *Cīņa*, No. 21, July 8, 1942.
- ⁶⁹ “Die Letten reichten sich gegen den Feind”, and “Die rote Armee kommt!”, in: “Proletarier aller Länder, vereinigt Euch!”, pp. 26, 27.
- ⁷⁰ “Das wilde Hitlertier in Rīga”, in: *Cīņa*, No. 20, June 26, 1942. See also “Was Berlin fabriziert”, in: *Cīņa*, No. 22, July 16, 1942, LVVA, P-69/1a/26/93.
- ⁷¹ “Betr.: Beief des E. Kreismanis aus Rīga”, LVVA, P-70/5/66/20–21. See, “Rīga Today, A Refugee’s Report.”
- ⁷² “Übersetzung auf der sowjet. Kommunist. Zeitung ‘Cīņa’ (Der Kampf) in lett. Sprache (Nr. 20 vom 29.6.1942)”, Wenden, LVVA, P-69/1a/26/91.
- ⁷³ See, “Vor im Kampf für das Vaterland.”
- ⁷⁴ “Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft lettlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dez. 1942”, p. 9.
- ⁷⁵ “Betr.: Deutschenhetze eines unbekanntes lettische O-Mannes in der Eisenbahn”, July 15, 1943.

Roberts G. Vaits

Pretvācu noskaņojums Latvijā (1941–1944)

Kopsavilkums

Lai gan sākotnēji daudzi Latvijas iedzīvotāji, īpaši nacionāli noskaņotās aprindas, nacistiskās Vācijas armijā, kas strauji ieņēma Latvijas teritoriju 1941. gada jūnija beigās un jūlija sākumā, saskatīja savas zemes atbrīvotājus no padomju režīma represijām un brutālā terora, tomēr drīz vien šīs jūtas nomainīja liela vilšanās. Vienu svešzemju okupācijas režīmu bija nomainījis otrs. Padomju terora pret tā saucamajiem šķiras ienaidniekiem vietā stājās nacistu masveida represijas – ebreju slepkavošana, komunistiski un citādi kreisi noskaņotu cilvēku, kā arī latviešu nacionālistu vajāšana. Nacistiskā Vācija pat

nedomāja par jēlkādas autonomijas vai brīvības došanu vietējai tautai. Nacistiem Latvija nozīmēja iekarotu teritoriju, kuras resursi un iedzīvotāji pilnībā pakļaujami izmantošanai Vācijas interesēm.

Smagi latviešu nacionālās jūtas aizskāra ielu pārdēvēšana, vācu valodas izvirzīšana pirmajā vietā, 18. novembra svinēšanas aizliegums, Latvijas iekļaušana okupēto padomju teritoriju veidojumā ar nosaukumu "Ostlande". Tas viss kopumā jau drīzumā izraisīja pirmās neapmierinātības izpausmes, pretvācisku un antinacistisku noskaņojumu un darbību. Sevišķi strauji opozīcija pieauga 1942. un 1943. gadā. Pirmkārt, neapmierinātība tika pausta atsevišķu cilvēku izteikumos publiskās vietās, uzrakstos vai pašdarinātos uzsaukumos. Otrkārt, latviešu patrioti Rīgā un citur sāka izdot regulārus izdevumus, kas tika izplatīti pa pastu vai no rokas rokā. Treškārt, radās jaunatnes grupas, kas aicināja atjaunot Latvijas neatkarību un atbrīvot zemi no nacistu okupantiem. Ceturtkārt, kara gaitā pakāpeniski pastiprinājās komunistiskā propaganda. Plašu izplatību guva dažādas baumas. Tā sakarā ar ebreju masveida slepkavošanu tika runāts, ka "daudzi latvieši drīz aizies pa to pašu ceļu". Citas baumas vēstīja, ka par trijiem kaut kur pie Liepājas nošautiem vācu karavīriem tikšot nošauti 100 latvieši. Aizvien smagākā Vācijas armijas stāvokļa dēļ Austrumu frontē kļīda valodas, ka fronte sabrukšot un karā pret Vāciju iestāšoties Zviedrija u.c.

Nozīmīgs latviešu nacionālās pretošanās izpaudums bija Latviešu nacionālistu savienības nelegālā laikraksta "Tautas Balss" izdošana no 1942. gada februāra līdz septembrim.

Antivācisks un antinacistisks noskaņojums atzīmējams arī Latviešu SS brīvprātīgo leģionā iesaukto un tā latviešu virsnieku vidū. Tā bijuši gadījumi, kad latviešu virsnieki militāri sveicinājuši vienīgi vērmahta vai ieroču SS virsniekus, bet SS un policijas amatpersonas – ne.

Smagi cietuši no padomju okupācijas režīma, daudzi latvieši bija gatavi sevi ziedot cīņai pret tā atgriešanos. Taču nacistiskās Vācijas varas terors, apspiešana, ekspluatācija un augstprātīgā nevēlēšanās pat uzklauti vietējo iedzīvotāju patiesās vēlmes neizbēgami noveda pie pretošanās un neapmierinātības pat tos, kuri centās tikai izdzīvot.

Katrin Reichelt

The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943

On 5 November 1942, Department II a/Politics of the German Civil Administration, which controlled the economic, political, cultural and other functions in Nazi occupied Latvia, met to discuss the issue of how to handle the day of the independence, and the accompanying celebrations, of the occupied country. They came up with a temporary solution and issued the following statement: "The 18th November is a memorial day for all Latvians concerning the Latvian State, and was celebrated every year until the Bolshevik occupation of the country. The establishment of the Republic of Latvia meant an attempt to guarantee independence from Russia and from the German Reich (after its collapse on 9 November 1918). On the one hand, the 18th November was only quite possible after Germany collapsed on 9 November, and it was clear that the German troops would leave the country [Latvia]. On the other hand, the attempt of the founding of a [Latvian] State during the winter of 1918/1919 and especially the German invasion of Rīga on 22 May 1919 showed how much it meant if the newly founded state would lean against the German "Reich," because otherwise there were no possibilities for liberation from the communists. On the other hand, the attempt to found a State only made sense because this new State was supported by the German Reich, as liberation from Bolshevism was not possible without German aid, especially during the winter of 1918/1919 and on 22 May 1919."¹ Otherwise, some resistance rose against the Nazi troops because Latvians remembered the German troops as occupiers, who had come back after 700 years of power. The Latvian nation-building only had a real chance after 1919 and Latvians had to live with a large German population that had ruled their country for centuries. After the repatriation of these about 70 000 ethnic Germans from Latvia in 1939, the society of Latvia went through another major social change.² A year later, the Soviet forces marched in and demanded their own issues from the Latvian population.³

The contents of this statement identify clearly the priorities of the German occupation authorities for dealing with Latvia's Independence day, namely a complete subordination of this country to the Nazi rule and the use of the basic dates of the

history of that independence. This document presents a meager attempt to commit the Latvian population to German occupation goals. On the one hand, Latvia was never seriously considered by the Nazis as an independent political partner for negotiations. On the other hand, a certain amount of amicable contact and good will with the local population had to be built up and maintained in order to keep the occupation administration alive and functioning viably. The Nazi occupiers knew very well that they could not dare to establish a civil administration without some Latvian involvement.⁴ It is clear that the German occupiers ran out of ideas or plausible reasons for the Latvian population to support their ideas and objectives, which, as became clear quickly, did not include an independent Latvia. The argumentation that the German troops were the liberators from the Soviet terror only could convince the Latvian people for a couple of months. The traumatic moments of the Soviet occupation were the major trump for the German authorities to win the Latvian population over. The occupation policy, however, planned a completely subordinated Latvian District.

From the standpoint of the Latvian population, the celebration of the day of 18th November represented the most intensive expression of their goal to establish an autonomous nation-state. For the German occupation authorities it symbolized just a little detail disturbing the orderly course of the occupation of the country. Although the Nazi administration found some willingness to co-operate among the Latvians, the issue of the liquidation of Latvia's Independence day and the total integration of the occupied territory into the German plans for a new Europe proved unacceptable to most of the Latvian people. Two of the key elements of the German occupation authorities, the Security Police and the Civil Administration, were aware of this fact. The volume of the available German documents on these questions show the deep concern of the occupiers with the meaning of the 18th November and the long and detailed correspondence and discussions devoted to it. Great differences existed between the Latvian and the German objectives and goals for an occupied Latvia.

In the following paper, two major issues shall be presented. First, the manifestation and representation of Latvia's Independence day under Nazi occupation will be examined from the perspective or view of the local population. Which measures were taken to celebrate this day illegally and did these efforts shift or intensify between 1941 and 1942? The focus will be limited to the civilian population and will not include the attitudes of the Latvian Self-administration on this question. Second, the reaction of the German Civil Administration and the police to these events shall be examined in connection with the general goals of Nazi occupation policy in Latvia.

The documentation makes clear that the internal discussions on the 18th November within the occupation government, between the police and civil administration, on this question were an on-going process. The question of Latvia's Independence day and its celebration was, however, only discussed in the first two years of the Nazi occupation, started in 1941, the first fall after the Nazi invasion. The year 1942 was the highlight in the discussion about the treatment of the 18th November, because the German authorities had noticed already in 1941, how seriously a great part of the Latvian population regarded this holiday and was not ready to step back. After the urgent need for the Germans to establish the Latvian Legion in 1943, to recruit Latvians for the Waffen SS, the public presentation and celebration of the 18th November became a minor issue for both sides – the occupiers had to cope with a growing military and economic crisis and the Latvians had to taste the bitter sides of the occupation more and more – conscripted into labour service in Germany or into a combat units in order to fight for Germany under difficult conditions. At this point, as the documentation shows, the Nazi authorities concentrated their power much more on mobilizing the population instead of preventing them to present the national flag of former Latvia.⁵

Many Latvians experienced a year of brutal Soviet terror. Now they had only the choice of reacting to a new occupation pretending to be the liberator. But the German occupation aims excluded an independent Latvia strictly. In the Nazi perspective, Latvia had to serve four goals. First, the Nazi government used all the power and resources of the occupied countries of Eastern Europe to win the war, and for Latvia that meant the mobilization of the entire economy in order to aid and serve the German military, especially at the front. All other goals and objectives of the occupying power were submitted to the war effort. Second, the possibility of military success required effective economic support, which meant for occupied Latvia the brutal exploitation of its resources, often to the disadvantage of individual Latvians and to the advantage of Germans in the occupation administration. In the spring of 1942, many Latvians complained about the big difference in the salaries between German and Latvian employees. Third, the Nazi occupiers planned to fully restructure the territory of Latvia by settling out (i.e. deporting) 70% of the native population and attracting as many German "Aryans" as possible to this area as their home.⁶ Fourth, the German Security Police, following an order from Berlin, killed most of the Jews of Latvia by early December 1941.⁷ The German Civil Administration was involved in this process, and there were many frictions between Latvians and Germans during the annihilation. A working relationship had to be built up under very extreme circumstances, which were regarded differently from both sides.⁸

The Nazi occupation administration understood the role of Latvia only as an object to use for reaching other goals. The exploitation of the country and the race and settlement policy dominated the occupation policy and the relationship between the German administration and the Latvian population. A split between the Nazi occupiers and some parts of the Latvian population was caused by the fact that this country had never been planned to be organized as an autonomous state, something Hitler had already formulated in *Mein Kampf*, when he mentioned the Baltic countries as the so-called servant satellite states.⁹ However, the Nazi propaganda in Latvia used the myth of the “liberation from Communism” and raised the hope of the population, which had suffered severely under the Soviet terror. Already in the fall of 1941, however, the public mood of the Latvians towards the Germans cooled down remarkably.

In late fall of 1941, the Commissar General Ostland issued an internal order on the handling of the events that Latvians could organize to celebrate the 18th November. The order emphasized that any political events or attempts to use the date to proclaim Latvia's independence were strictly forbidden, while cultural features, such as theater pieces, musical events or concerts, were allowed.¹⁰ This order shows how little the German occupiers knew about Latvian culture, whose folk-songs and theater pieces are filled with the theme of an independent nation. The available documentation does not reveal how the Latvian population reacted to the repression of the public celebrations on the 18th November. It is remarkable that the major part of the documents deals with November 1942, which suggests that the experience of the previous year had impacted the Nazi authorities who had been frightened by it. The internal correspondence of the German Civil Administration concerning the Latvian Independence day in 1942 started already on 10 July 1942. In general, in this year, both sides, the Germans and the Latvians showed the most interest in the 18th November; the Latvian side in presenting it, the German side being aware of that.¹¹ The amount of the documents of the German Civil Administration and the police written in the fall of 1942 express a certain degree of uncertainty. The questions about the handling of this event showed that the occupiers did not have a ready plan or ideas to prevent acts or spontaneous demonstrations by Latvians to resist the repression of their national heritage and to assert their traditions: “1. Can we give a new sense to this day? Shall it be a working day? Shall the Latvian local government be involved in possible celebrations or organize them? Shall public manifestation be allowed? Shall the laying down of wreaths be allowed? Shall the presentation of flags be allowed? How should we prevent violation of our orders?”¹² This is only one sign that shows the uncertainty of the German authorities who strived to balance the

contradiction between the goal of exploiting Latvia, an occupied country, both militarily and economically, and maintaining a stable mood among the population. The extent of the correspondence inside the civilian government can show the meaning of the 18th November in 1942. What did the German administration expect and want to prevent on this day and what really happened? On 11 November 1942, the Commissar General Rīga Dr. Drechsler informed the Chief of the Latvian Self-Government, Oskars Dankers, of the fact that this holiday had to be a normal working day, and that the presentation or showing of the Latvian flag in any kind of public manifestation was forbidden.¹³ The official orders concerning the presentation of the Latvian flag on 18 November 1942 were never fully clear. The German authorities had to face the fact that the Latvian population did not care about the official restrictions and showed the Latvian flag in front of the houses and apartments. The documents make clear that the maintenance of the public discipline and order was the absolute priority in the effort to win the co-operation of the Latvian population. An internal office letter of the Reichs Commissar Ostland from 14 November 1942 proposed a reverse from public presentations of Latvia's independence on the 18th November: "The Latvian people have all reasons to celebrate the day of the 18th November in discipline and order and in quiet memory. The serious demands of this time require quieter celebrations, because the sense of the day has changed. The Latvian people shall use this day to escape from political mistakes and build a stable bridge of freedom, after the liberation from the Bolsheviks."¹⁴

On 17 November 1942, a Latvian students' fraternity planned to sing the Latvian hymn in the opera house after the lights were dimmed for a performance. The German Security Police learned of these plans and sent 12 men to prevent a demonstration. A police report described this event as follows: "The Latvian students' corporation plans to sing the Latvian hymn on 17 November 1942 right before the performance of the Rīga opera house. It is planned to realize that in the dark to express the repression of Latvians."¹⁵ The German police mobilized just 12 police men but deployed them in a very smart way, half of them dressed in civilian clothing and dispersed among the audience.¹⁶ However, it is not documented how this opera event ended.

On 19 November 1942, the Commander of the German Order Police informed the office of the Commissar General of Latvia that there had been no special incidents on the Latvian Independence day. In general, the treatment of the Latvian Independence day in 1942 by the German occupiers does, however, show signs of indecision and uncertainty. On 16 November 1942, the Commander of the Security Police in Latvia, Dr. Rudolf Lange, issued a secret order on the handling of

the forthcoming event: "On the 18th November, the day on which the former free Latvian State celebrated its independence, no arrangements, meetings etc. of any kind which especially underline this former independence, remember it or wake hope for a future possibility of an independence, are allowed."¹⁷ On 11 November 1942, in a discussion with the Commissar General of Latvia, Dr. Otto Drechsler, the following rules were given: "The 18th November 1942 is not a holiday. Neither flags, nor public manifestations, speeches or school ceremonies related to this day are allowed. In any case, public representation is to be avoided."¹⁸ Nevertheless, the possibility was pointed out that several people in Rīga might show the Latvian flag. The German Police did allow the local government to lay a wreath at the Brethren cemetery (Brāļu kapi).¹⁹

A major issue regarding the 18th November was the question whether the Latvian population should be allowed to express their national identity presenting the flag of their former country. The German authorities did not have strict and precise orders how to solve this question. First, it was clear that every institution had to decide this issue dependent on how much they needed local Latvian police or other authorities for collaboration. The Latvians had to be treated rather gently in order to co-operate, and the Germans were aware of this. Second, the question of the presentation of the Latvian flag split the opinions of the German Civil Administration and the police. Members of the German Order Police were instructed to be particularly observant and to watch if their neighbors showed the Latvian flag. Already a year before on 18 November 1941, the presentation of the Latvian flag even caused frictions inside the German administration offices. The Civil Administration allowed "meetings of local character and presentation of the flag," while the German police had to accept orders not to prevent this. The Latvian local police did know about this order and informed the population, which caused an enormous amount of flag presentation in Rīga on 18 November 1941.²⁰

A document, showing that Latvia's Independence day was an event that the Nazi authorities could not ignore, was the order from Commissar General Drechsler to the Latvian Self-Government to issue a public statement on the issue of the 18th November in 1942. Unfortunately, only a draft of the speech by Oskars Dankers, the Latvian Director General of the Interior, is available. The contents of this corresponded fully to the ideological rules and directions given by the occupation power: "The idea of independence, how it was celebrated in the former times, turned out to be an illusion. This freedom brought the people of Latvia at the edge of destruction. They memorized the former freedom days concerning the first liberation from Bolshevism after the Big War with German help, but these days included many political errors,

which ended again in Bolshevism.”²¹ The fundamental idea of this draft was the liberation of Latvia from Bolsheviks by the Germans and thereby the intention to change the sense of the Independence day: “The Latvian people have all reasons to celebrate the 18th November in discipline and order and in quiet memory. Neither do loud parties correspond with the actual serious political situation or the changed contents of this day.”²² This speech also stressed that in the connection with the fight against Bolshevism.

The German occupiers were disturbed not only by the consequent will of the Latvian people to celebrate their Independence day; some of the population of Lithuania and Estonia caused the same problem. On 11 November 1941, an order from Rosenberg reached the Reich Commissar Ostland with some directions how to handle the former independence holiday in the Baltic States.²³ He suggested the abolishment of all of the Baltic independence days and the introduction of a common Baltic “Day of Liberation” on 22 June.²⁴ Shortly afterwards, in December, the offices of the German Civil Administration realized that this planned holiday was in fact very close to the Johanni day (*Jāņa diena*) on 24 June, and that was a problem. The Commissar General ordered the creation of one holiday on this day as the day of liberation. However, this suggestion never became reality. The German administration became overwhelmed by their own contradiction in priorities for the occupation policy. It must be pointed out that, on the one hand, Latvia had to be exploited economically and to perform military duties in order to wage a successful war against the Soviet Union. The fact that the Nazi administration adopted two levels of salaries and food rations for Germans and Latvians in the occupied country caused a lot of unpleasant frictions between the Latvians and the Germans. That also had a major impact on the handling of Latvia's Independence day from both sides, because these banal details of German occupation policy showed, what a minor role Latvia and its population played in Germany's long-term planning.

The ideological use of the events of World War I in connection with Latvia's Independence day gained importance. A secret order issued by the German Civil Administration noted that the “sense” of these holidays had to be changed. The arguments that the Nazi occupiers used in their attempts to convince the Latvian population were rather naive. First, the German authorities directed the media in occupied Latvia to present the German military forces as the decisive power that had liberated the Latvian people from the yoke and terrors of the Soviet rule. Second, the argumentation points out that the independence of Latvia was a big trick towards the Latvian population to win willingness for co-operation. The German authorities used two ideological arguments. First, the liberation from the Soviet terror in June/July

1941 when many of the Latvian people had to face the loss of family members, mostly tortured. Second, many of the documents make clear, that the Nazi invaders pointed out the fact that Germans had helped Latvians to establish their freedom after World War I.

This collection of ideological tricks shows that the German authorities were running out of ideas and arguments to ban the celebration of Latvia's Independence day. The Nazi government wanted to forbid it, but did not dare issue a formal and official prohibition because most of the Latvian population was needed to organize the everyday life of the occupied country. The ideological argumentation used to persuade the Latvians to collaborate was rather weak. On the one hand, the German leadership pointed out that they were the power that had helped the Latvians in 1919 to win their freedom. On the other hand, they forbade to celebrate the same freedom 32 years later. The comment that this freedom was dangerous, which is a hint at the former Ulmanis government in Latvia, is ridiculous and not useful to build bridges between the German occupiers and the local occupation authorities.

In conclusion, two aspects of German response to Latvia's Independence day shall be pointed out. First, the volume of the documentation concerning the Independence day for only the years 1941 and 1942 is astonishingly large. That makes clear just how much two of the agencies of the German administration, the civilian authorities and the Security Police, could allow themselves in order to rule, control and exploit an occupied country. In spite of the terror the German forces caused in Latvia, especially concerning the local Jews, they had to take care to keep the mood of most of the population in a German-friendly way. Second, the documentation on Latvia's Independence day shows that some Latvians were willing to co-operate with the German occupation administration, assuming, of course, that their needs would be met. The country had to function in many ways, especially economically. After decades of being on different sides, Latvians and Germans found a large number of issues of common interest. But the question of the 18th November and the celebration of Latvia's Independence day was a point that separated the occupants and the occupied. It is one example how a relationship between an invader and some of the invaded population can develop concerning a question of fundamental disagreement facing other questions of agreement. The Nazi treatment of the 18th November was for many Latvians a motive to refuse further collaboration or even willingness towards the Germans. The fact that the German troops had liberated the country from the Soviet terror could not last long while Latvia was occupied again. The treatment of the 18th November symbolizes the entire character of the German occupation policy in Latvia. It embodies one of the most unachievable and calculated details of the Nazi occupation policy. For both of the combatting forces, the Soviets and Nazi

Germany, the instrumentalization of Latvia's Independence day was a subject of ideological warfare. Both powers played the National anthem on 18th November 1944 in public.²⁵ Facing this war, the sympathy of Latvians was desperately needed, and the treatment of the Independence day was one important object in achieving it, which became clear to the Soviet and German occupants. This interest, however, was short-lived and dependent on the changing tides of the war.

References

- 1 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (hereinafter LVVA), P-69/1a/2/306.
- 2 Myllyniemi, S. 1973. *Die Neuordnung der Baltischen Länder. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. Helsinki, pp. 157–160.
- 3 The Soviet occupation of Latvia in 1940/1941 is not a main part of this article, but it should be mentioned that the terror measures of the occupants influenced the Latvian society in two ways. First, most of the political, economical and educational elite of the country was deported to Siberia, which was a big loss for a potential serious resistance against the German rule. Second, the terror of the Soviet troops had an impact on the moral status of the Latvian society. A big part of the population became used to dealing with violent methods concerning their private lives.
- 4 No occupation power can exist and control the invaded country without a minimum of communication with the local population. In the case of Latvia, the Nazi authorities had a serious problem establishing a net of a local civilian administration with the total amount of 2235 German officials in the occupied Baltic States in 1944. In the "General district Latvia" no more than 750 Baltic Germans must have been active. The Nazi authorities were in a desperate need of local help. See: Myllyniemi, S. Op. cit., pp. 92–94.
- 5 Both German document collections, the police records and the files from the civil administration show the priorities of keeping the national feelings of Latvians under control without hurting them and preventing them to support German goals. It is not possible to quote any single document because of the amount of written evidence expressing the same content. See: LVVA, P-69/1a/2 and P-1026/1/7.
- 6 Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942, prepared, annotated and published by P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, Ch. Gerlach, Ch. Dieckmann and A. Angrick, Hamburg, 1999, p. 189.
- 7 LVVA, P-998/1/1/10 (Minutes of the Latvian Auxiliary Police from 15 September 1941). By this time, it was recorded, the Jews outside of Latvia had been killed already.
- 8 The Latvian American historian Andrievs Ezergailis mentioned essential details of the frictions between the German administration and the Latvians regarding this issue: Ezergailis, A. (ed.) 2002. *The German Occupation of Latvia 1941–1945. What did America know?* Stockholm Documents. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 5. Rīga, pp.147, 196, 248, 323.

- ⁹ Hitler, A. 1939. *Mein Kampf*. Lichtentanne, S. 742.
- ¹⁰ LVVA, P-69/1a/2/312–313.
- ¹¹ In 1941, after the invasion of Latvia, the police was mostly occupied by other issues like killing of Jews and communists and getting the country under control. In 1943, the military situation began already to destabilize, which created other priorities. The year 1942 gave the German occupation authorities the most time to discuss a subordinated question like how to handle a holiday of a national character.
- ¹² LVVA, P-69/1a/2/308.
- ¹³ *Ibid.*, p. 320.
- ¹⁴ *Ibid.*, pp. 310, 314.
- ¹⁵ *Ibid.*, P-1026/1/7/7–8.
- ¹⁶ *Ibid.*
- ¹⁷ *Ibid.*, P-1026/1/1/20–21.
- ¹⁸ *Ibid.*, P-69/1a/2/324.
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ *Ibid.*, pp. 346–347.
- ²¹ *Ibid.*, p. 329.
- ²² *Ibid.*, pp. 328–329.
- ²³ *Ibid.*, p. 352.
- ²⁴ *Ibid.*, pp. 322–323.
- ²⁵ Ezergailis, A. *Op. cit.*, p. 323.

Katrīna Reihelte

Latvijas neatkarības dienas – 18. novembra nozīme nacistu politikā (1941–1943)

Kopsavilkums

Rakstā aplūkota līdz šim maz pētīta tēma – Latvijas valsts dibināšanas gadadienas atzīmēšana vācu okupācijas apstākļos. Nacisti neuzskatīja latviešus par neatkarīgiem politiskajiem partneriem sarunās, tomēr vācu okupācijas varas pārstāvjiem bija jāuztur visai taktiskas attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem, lai okupācijas administrācija normāli funkcionētu. Civilā administrācija nevarēja pastāvēt bez latviešu ieguldījuma. Latviešiem neatkarības dienas atcerei bija liela nozīme, tā simbolizēja tautas mērķi atjaunot neatkarīgu valsti vai panākt vismaz daļēju autonomiju, turpretim vāciešiem tā bija sīka neērta “detaļa” mūsu zemes okupācijas uzturēšanai. Vācieši zināja, ka viņu plāni iekļaut Latvijas teritoriju Jaunajā Eiropā neatbilst latviešu tautas vairākuma gribai. 18. novembra jautājumu vācu iestādes nevarēja ignorēt, un tās satrauca latviešu tautas konsekventā vēlme atzīmēt savu neatkarības dienu.

Rakstā iztirzātas divas svarīgas problēmas. Pirmkārt, Latvijas neatkarības dienas atzīmēšanas izpausmes vācu okupācijas apstākļos analizētas vietējo iedzīvotāju uzskatu kontekstā; otrkārt, vācu civildienesta un policijas reakcija uz tām analizēta saistībā ar nacistu okupācijas politikas vispārējiem mērķiem Latvijā.

Pamatojoties uz vairāku vācu dokumentu analīzi, izvērtētas vietējās vācu administrācijas diskusijas un pieņemtie lēmumi šī datuma – 18. novembra atzīmēšanas priekšvakarā. 1941. gadā tika izdots rīkojums par politisku pasākumu aizliegšanu, kurus varētu izmantot kā mēģinājumu proklamēt Latvijas neatkarību, taču kultūras pasākumus atļāva. Gadu vēlāk šo datumu izsludināja par parastu darbadienu. Pievērsta uzmanība zināmai nenoteiktībai okupācijas iestāžu (vācu civildienests un policija) attieksmē un rīkojumos minētajā laikposmā pret konkrētām 18. novembra atceres izpausmēm, piemēram, Latvijas valsts karoga demonstrēšana. Līdztekus analizētas projektētās, bet neīstenotās idejas par atzīmējamām dienām vispār, kā arī vācu veikto konkrēto pasākumu atbilstība vispārējās nacistu okupācijas politikas Latvijā ideoloģiskajam nodrošinājumam. Tiek analizēts, kādā veidā vācu propaganda izmantoja “vācu faktoru” 1919. gada pavasara un 1941. gada vasaras notikumos.

Nobeigumā secināts, ka, par spīti nacistu teroram Latvijā, vācu okupācijas iestādes centās nodrošināt Vācijai draudzīgu noskaņojumu Latvijas iedzīvotāju vidū. Tomēr 18. novembra atzīmēšanas jautājumā latviešu un vācu nostāja fundamentāli atšķīrās – vācu attieksme simbolizēja nacistu okupācijas politikas Latvijā raksturu un ir viens no uzskatāmiem piemēriem, kas šķīra okupētāju un okupēto intereses.

Mats Deland

The Swedish–Latvian Relief Committee, German–Baltic and Swedish Intelligence and Impact on the Reception of War Criminals in Sweden

A large number of Baltic refugees came to Sweden during the last months of World War II.¹ In the middle of July 1945, 21 300 Estonian, 3400 Latvian and 300 Lithuanian refugees were in Sweden. Another 6500 Swedish-speaking Estonians had been evacuated in different waves during the war.² A small number of these refugees, 146 members of the Latvian and Estonian regiments that had fought alongside the German forces during the war and arrived to Sweden in military uniforms, together with about 3000 Germans and other nationalities in German uniforms were handed over to the Soviet Union in early spring 1946 according to the cease-fire agreements.³ A number of suspected collaborators and war criminals were also declared as undesired in Sweden and chose to leave the country for Latin America or the Caribbean.⁴

Most of the refugees arrived in small boats that on a more or less commercial basis were trafficking the war-ridden sea, with peaks in August–October 1944 (Estonia and Latvia except Kurzeme) and February–May 1945 (Kurzeme). Some of them, probably about 1100–1500, came in boats that were financed by the Swedish Defence Command for intelligence tasks. Crews appointed by the Estonian or Swedish–Latvian relief committees, who both for a while consequently became parts of Swedish defence efforts, largely manned these boats. They paid a price for this, as both boats and drivers were lost now and then, but on the other hand they could quite liberally chose who could and who could not come aboard on the trip to safety.⁵ This was a freedom that could be used for political purposes.⁶

It is no secret that the Nazi-German attack on the Soviet Union in June 1941 had caused sighs of relief among Swedish military authorities. The Soviet occupied Baltic States could, as Swedish military doctrine upheld, have been used by the Soviets for an attack against Sweden, but it was highly improbable that a German attack would come from that direction. The Swedish intelligence

had good relations with the Wehrmacht part of German intelligence, Abwehr, and in autumn 1941 Swedish intelligence officer Helmut Ternberg was even invited to the German–Finnish side of the Leningrad frontline.⁷

However, in autumn 1944, and especially after the Soviet–Finnish peace treaty in September, Sweden was in dire need of intelligence from the Baltic area. Refugees were on a routine basis interrogated after arrival, and young men were recruited as drivers to the sponsored boats.⁸ It is highly probable that in the process the original Swedish net of agents in the Baltic States (which is believed to have been crushed during the German occupation) was largely replaced by Estonians, Latvians and Lithuanians who had been working for the Germans. The Swedish Defence Command has largely burnt the archives that could have given a precise account of this, but from what we know of the intelligence traffic that between 1947–1957 was pursued for intelligence reasons by British, American and Swedish authorities we can establish that both convinced Nazis and ardent democrats were among the Baltic volunteers.⁹

Political Quarrels of the Swedish–Latvian Relief Committee

Allegations about the Nazi past of Baltic refugees have been quite common in Sweden.¹⁰ More to the point, these kinds of complaints have also been waged against Baltic refugee organisations.¹¹ The Swedish–Latvian Relief Committee is a case in point, as it was alleged from the outset that it had deliberately been transporting high echelons of the Latvian Nazi hierarchy away from the double threat of Soviet forces and German-organised forced evacuation. At the same time, patriotically disposed refugees, as well as Jews and communists had been denied place in the boats.¹² The coalition of Ulmanis-loyal, German-friendly and democratically inclined exile Latvians in the Committee had begun to crack already in autumn 1944, and in April 1945 the split came open. The democratic centre-left coalition around Fēlikss Cielēns and social democrat Bruno Kalniņš was fiercely attacked by an Ulmanist right-wing-Nazi fraction around the paper *Latvju Vārds* and Professors Balodis, Straubergs and Vārsbergs. Leonids Siliņš, the secretary of the organisation who seems to have been the person responsible for the adventurous boat tours, sided with the Cielēns adherents but was at least temporarily marginalised. The Reverend Roberts Šlokenbergs was sent out to the refugee camps (where only priests could enter) to propagandise for the rightist fraction, but was stopped by Swedish authorities after complaints from the Cielēns group represented by former

chief of Rīga Criminal Police Aleksandrs Ozoliņš.¹³ According to police estimates, about 200 persons actively sided with the rightist group.¹⁴ Among them were, for instance, Arturs Kroders, former editor of SD puppet paper *Tēvija*, and Rūdolfs Turks, an Arājs' Commando (SD) soldier from Rīga.¹⁵

Treatment of War Criminals and other Criminals

On 13 October 1944, in response to the war events and the stream of refugees from the Baltic area in autumn 1944, the Swedish Government asked the Director of the Swedish Security Police Georg Thulin to make arrangements for a thorough interrogation of the refugees. On 19 October, Thulin issued a national order to all police districts about what information should be sought. In essence, it read as follows:

- 1) Who is or was a member of Nazi or communist organisations;
- 2) Who had been helping the occupying powers, and who had especially been helping them with intelligence information, ruthless expropriations or participating in or facilitating actions of terror;
- 3) Who had been taking advantage of acts by the occupying power or the difficult situation of refugees;
- 4) And who were ordinary criminals?

Altogether, these interrogations led to the taking into custody of 60 persons. The authorities took into account the difficulties in determining the level of treason in the complicated cases of the Baltic States, but nonetheless came to the conclusion that members of the SS in its many manifestations should be subject to special treatment. In December 1945, only seven people remained in custody.¹⁶ However, it had also become clear that the organisational and political difficulties made the interrogation operations harder to organise. In February 1945, it was noted by the head of the security police that the routine to appoint policemen as contact persons was less well suited among the Baltic refugees as many policemen were actually suspected of collaboration and war crimes. It was also noted that translators had to be picked out with greater circumspection, for reasons that we shall see below.

Alfrēds Vāczemnieks

Alfrēds Vāczemnieks reached the Swedish island Gotland on 20 September 1944. The Security Police was alerted to this fact by a letter ten days later from the Swedish Military Counter Intelligence that labelled him as a "Latvian patriot, who had been in the service of Gestapo." As he travelled with Aleksandrs Ozoliņš, who, it was hoped, could give information on a recently arrived suspected Soviet agent, it is probable that the information came from the Relief Committee transporters – probably

directly from Leonids Siliņš. It is also probable that in fact it was the Committee that had undertaken the transport of both Ozoliņš and Vāczemnieks.¹⁷ However, as Vāczemnieks was reported on by altogether 18 other refugees as an ardent SD man, murderer and Nazi, things became more complicated. An inquest was held, during which it became clear that Vāczemnieks had held a high position by the SD in Ventspils/Windau. Although denying that he had actually led the department, Vāczemnieks concurred that, as the most senior Latvian in charge, he had had some liberty to decide over the work of subordinates. For the rest he referred to the Relief Committee.

As it turned out, the most dangerous witness in his case was a fisherman Rūdolfs Ozols, who claimed that, while being in jail for membership in a Fishermen's co-operative during the Soviet occupation, he had actually seen Vāczemnieks forcing Latvian men to enter a truck that would take them to their execution. Shortly afterwards, the Swedish refugee camp guards got hold of a letter sent by imprisoned Vāczemnieks to Leonids Siliņš at the office of the Relief Committee on 26 November 1944, where he pleaded:

I am not asking a return favour of you, Mr. Siliņš, because on that occasion I saved you from custody with everything that that could have brought, but I am asking, if this is not too much trouble for you and if it is possible, for the sake of justice to take action in Stockholm so that the investigation against me can be brought to an end as soon as possible and so that I soon enough can return to my family.

It did not become clear when and where Siliņš had been saved by Vāczemnieks, and the letter did not suggest any specific way of action.¹⁸ However, since Ozoliņš had acted as translator when Ozols was interrogated for the first time, this was not necessary. When Ozols was questioned for the second time on 11 December, he had no memories of any wrongdoings by Vāczemnieks; on the contrary, he mentioned a person who could testify that Vāczemnieks had joined the SD only for patriotic reasons as claimed. This version had been corroborated by Ozoliņš a couple of days before, claiming both that Vāczemnieks had been ordered by "the patriots" to join the SD in the first place, and had helped Siliņš to escape from custody. Ozoliņš also suggested that it should be investigated whether those who had made allegations against Vāczemnieks were communists.¹⁹

Vāczemnieks was also mentioned in an anonymous letter that had reached the Security Police on 30 January 1945, with allegations against a number of Latvians. The author of the letter was lieutenant Jānis Aleksandrs Vabulis, who under the surname Andersens had come to Sweden in April 1944. Vabulis also emphasised that Siliņš could force Latvian refugees to change their testimonies. However,

neither investigation led to anything. Vabulis returned to Soviet-occupied Latvia in the summer of 1945, and started a career within the harbour administration. The Security Police held him to be a Soviet agent.

Vāczemnieks was questioned once more in March 1954, in answer to his request to become a naturalized citizen of Sweden. Although at the end of the record the interrogators wrote that they doubted his story, he had no problems receiving his citizenship one year later. This meant that when the Soviet-edited magazine *Dzimtenes Balss* in 1961 repeated the allegations against both Vāczemnieks and the Relief Committee, citing among others Ozols (who also had returned), there was no possibility that the allegations could lead to any substantive action. More than that, at this point the Security Police was convinced that the Vabulis part of the campaign had been a Soviet-initiated plot, now only continued in the Latvian-language Soviet press. Security Police chief Georg Thulin pencilled on the report: "The claim that he has been helping the occupation authorities very likely must be doubted."²⁰

Kārlis Lobe

Lobe ended the war as a commanding officer of the Latvian Waffen-SS forces, and was taken prisoner by the British. In 1949, however, economic assistance to displaced persons was about to cease and again the Latvian Relief Committee took action. His foster son, living in Sweden, together with the Relief Committee promised to take the economic responsibility for Lobe and his wife, who then got an entrance visa to Sweden late in the autumn of 1950. Lobe worked at the railway for a couple of years until 1954 when he got an assignment at the Swedish War Archives, where he worked until retirement.²¹ The Swedish authorities seem to have had no indications about Lobe's past – there was, for instance, no security police file on him before the 1960s. However, Lobe took an active part in the political life on the extreme right wing of the exile organisations, and in 1958, for instance, he was the host of Vilis Janums, World leader of the SS fraternity organisation *Daugavas Vanagi*.²² He held an important position in the Latvian Central Council, which also was close to the former SS circles.²³

This should not surprise, since Lobe is one of the most well-known Latvian war criminals. Unlike Vāczemnieks, he is mentioned in Andrew Ezergailis' remarkable work *The Holocaust in Latvia 1941–1944*, where he is held responsible for the gathering of Jewish men for execution in the Ventspils/Windau district between July and September 1941.²⁴ In other sources he is also pointed out as the leader of the 280th Latvian "Police Regiment," which is alleged to have committed atrocities in Byelorussia in 1943. These allegations were first brought to the knowledge

of the Swedish authorities in early 1963, when the West German Embassy brought a message from the Prosecutor General in Hannover to the Foreigner's Commission:

In einem von der Staatsanwaltschaft Hannover anhängigen Ermittlungsverfahren wegen Mordes und beihilfe zum Morde an der jüdischen Bevölkerung in Libau und anderen Orten in Lettland während des zweiten Weltkrieges ist die Ermittlung des Aufenthaltsortes und der Anschrift des Obengenannten [Lobe] erforderlich.

The Commission immediately sent the message to the Foreign Office, pointing out that the Embassy confidentially had made it clear that the suspicions were seriously meant. The Foreign Office sent the letter to the Justice Department, which at the time was processing a request for citizenship. The Stockholm court also had questioned Lobe at the request from Hannover. When the request was taken up by the Swedish government a couple of months later, on 27 July 1963, information about the German investigation was included, adding, "so far, no request for deportation has been made."²⁵ Nevertheless, the Government's record does not contain any indications that this in any way was viewed as something that could be considered as a problem when citizenship was granted on the same day.²⁶ Again, this meant that when in 1969 information about Lobe's doings was given to the Swedish government both by the Soviets and by Simon Wiesenthal, this was all in vain. As a Swedish citizen, Lobe could not be deported and because of the Swedish statute of 25-year limitation he could also not be brought before a Swedish court. The letters, however, provoked some publicity, and Lobe himself contacted the press to explain his case. Two papers, liberal *Kvällsposten* and communist *Ny Dag*, were sued by Lobe with the backing of the Latvian National Fund. *Kvällsposten* chose to pay a fine before the case came up in the court, but *Ny Dag* decided to litigate and won what in effect became the only war crimes trial so far held in Sweden. In 1971, Lobe was heard for the second time at the request of the Hannover court, but also this time he refused to go to Hannover.

Conclusion

Firstly, it seems necessary to look deeper into the role of the exile organisations both in maintenance of relations with the warring parties, as long as they existed, and in administration of the affairs between refugees and the authorities of the hosting country.

Secondly, I have so far found no conclusive explanation of the relative Swedish inaction regarding war criminals, but it seems that part of the answer lies in the fact that

Soviet agents at least were suspected to have been the first to make such allegations. This made the allegations suspect in the eyes of both the police and other authorities. To repeat, I do not think that this is the only factor, but it seems that it is important to have a closer look at the interplay between Soviet and pro-Nazi agents in Sweden during the last years of the war.

References

- ¹ This paper draws on research made within the research programme “Swenaz,” running 2002–2005, which is funded by the Swedish government and aims at furthering the understanding of Sweden’s position during and after the German Nazi era. One of the cornerstones of the programme is the dramatically increased access to previously classified material that has occurred (not only in Sweden) during the last decade.
- ² Olsson, L. 1995. *På tröskeln till folkhemmet*. Malmö, p. 26, Table 2.
- ³ This episode is thoroughly researched, see Enqvist, P.O. 1968. *Legionärerna*. Stockholm; Ekholm, C. 1995. *Balt- och tyskutlämningen 1945–46, Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare*. Uppsala; Silamiķelis, V. 2002. *With the Baltic Flag through Three Occupations*. Riga.
- ⁴ Among these were the Estonian SD-men Evald Mikson and Harry Männils, who both left for Venezuela but of whom Mikson got stranded in Iceland, and Latvian SD-man Rūdofs Turks, who early in 1946 fled via Denmark to Germany, where apparently he succeeded in avoiding justice. There were many more who left Sweden within the first few years. It goes without saying that only a portion of these were criminals.
- ⁵ The Sandler Commission, appointed to audit the Swedish refugee policy during the war, in a secret fourth band of its report investigated allegations that Jews had special difficulties in getting access to the Swedish-financed boats. The Commission decided that no conclusive evidence could be found, and that its knowledge of this traffic largely remained inconclusive. The Baltic refugee and intelligence traffic has lately been studied by Lars Ericson, see his “Exodus och underrättelseinhämtning, Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943-våren 1945”, in: Huldts, B., Böhme, K.-R. (eds.) 1995. *Vårstormar 1944 – krigsslutet skönjes*. Stockholm.
- ⁶ Altogether it seems that the Baltic committees transported about 3000 refugees. What remains unclear, is the extent of Defence Command involvement in these trips. There is, however, agreement among the researchers that the Defence Command had almost no control of who the boats transported. See Ericson, pp. 117, 118.
- ⁷ *Ibid.*, p. 90.
- ⁸ *Ibid.*, pp. 106, 107.
- ⁹ Kadhammar, P. 1999. *De sammansvurna*. Stockholm.
- ¹⁰ On the xenophobic reactions toward Baltic refugees among workers in Norrköping during and after the war, see Horgby, B. *Dom där, Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890–1960*, esp pp. 79–153.

- 11 On the Estonian National Fund see, for instance, Larsson, J. 1969. *Spionen som politiker*. Uddevalla, pp. 68–74.
- 12 See the Sandler Commission Band IV, 24–25, National Archives.
- 13 Stockholms Polis Kriminalavdelningen 6:e roteln 10:11/6a Report 15 May 1945.
- 14 Stockholms Polis Kriminalavdelningen 6:e roteln HA 801/46 Report 23 January 1947, p. 9.
- 15 Stockholms Polis Kriminalavdelningen 6:e roteln HA 801/46 Report 23 January 1947, pp. 34, 55.
- 16 Sandler Commission Band IV, 8–11, National Archives.
- 17 Security Police P 4582, Letter from Fst/In 30/9 1944.
- 18 Siliņš was, though, arrested in 1943 by the SD, and mysteriously released.
- 19 All documents in Security Police P 4582.
- 20 All documents in Security Police P 4582.
- 21 The State's Foreigners' Commission. C-dossier Karlis [Kārlis] Lobe. National Archives.
- 22 The State's Foreigners' Commission. C-dossier Vilis Janums. National Archives.
- 23 Security Police P 7643, Report from "KS".
- 24 Ezergailis, A. (ed.) 1996. *The Holocaust in Latvia 1941–1944. The Missing Center*. Rīga; Washington, pp. 298–302. There is, however, no evidence that Lobe was present during the executions. Rudīte Vīksne has recently suggested that Lobe left Ventspils already in August; Vīksne, R. 2003. "Ebreju iznīcināšana Ventspilī 1941. gadā", in: *The Issues of the Holocaust Research in Latvia*. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 8. Rīga, pp. 67–100.
- 25 Niedersächsische Landesarchiv 721 Hannover 61/83 Bd 4:VIII p 65–66. Internal correspondence on 27 June 1963 makes it clear that the German prosecutors did not consider their evidence strong enough for a deportation case, but also that they wanted to hold the case open. There is no indication either that the German prosecutors had known that Lobe was just about to become a Swedish citizen, or that the Swedes had made any effort to inform them about that.
- 26 Justice Department Vol A2BB:75 Listor 25/7 63; E2BA M6, National Archives.

Matss Dēlands

Zviedrijas–Latvijas Palīdzības komiteja, Vācijas–Baltijas un Zviedrijas izlūkdienests un tā saistība ar kara noziedznieku uzņemšanu Zviedrijā

Kopsavilkums

Līdz 1945. gada jūlija vidum Zviedrijā ieradās 21 300 igauņu, 3400 latviešu un 300 lietuviešu bēgļu. 146 (latviešu un igauņu karavīri) 1946. gadā izdeva PSRS, dažus vēlāk izraidīja – un viņi devās uz Latīņameriku. Lielākā daļa bēgļu Zviedrijā ieradās, maksājot par savu ceļojumu laivās.

1944. gada rudenī Zviedrijai trūka izlūkošanas datu par Baltiju un agrāko aģentūras tīklu lielā mērā aizvietoja igauņi, latvieši un lietuvieši, kas bija strādājuši vācu labā. Zviedrija daudzus turēja aizdomās par pronacistiskām simpātijām, īpaši Zviedru–latviešu bēgļu komiteju. 1945. gada aprīlī šīs komitejas provāciski un demokrātiski noskaņotās frakcijas atklāti sašķēlās. Labējos atbalstīja ap 200 cilvēku, to vidū nacistu okupācijas režīma amatpersonas.

1944. gada 13. oktobrī zviedru valdība uzdeva Drošības policijai sagatavoties gaidāmo Baltijas bēgļu nopratināšanai. Pēc pratināšanām īslaicīgi aizturēja 60 cilvēku. Šajā darbā aprakstīta divu kara noziegumos apsūdzētu latviešu – Alfrēda Vāczemnieka un Kārļa Lobes dzīve Zviedrijā. A. Vāczemnieks ieradās Zviedrijā 1944. gada septembrī un tika arestēts uz aizdomu pamata par piedalīšanos represijās pret Ventspils civiliedzīvotājiem. Vēlāk šīs apsūdzības tika atspēkotas ar liecībām, ka A. Vāczemnieks darbojies SD, patriotisku apsvērumu vadīts. Pēc publikācijas padomju presē 1961. gadā Zviedrijas Drošības policija secināja, ka apsūdzības ir organizējuši padomju aģenti. K. Lobe, kurš emigrēja uz Zviedriju 1950. gadā, aktīvi sadarbojās ar organizāciju “Daugavas vanagi” un bijušo SS karavīru aprindām tuvo Latviešu Centrālo padomi. Kad 1963. gadā zviedri saņēma no VFR ziņas par K. Lobes iespējamo līdzdalību noziegumos pret ebrejiem, viņš netika izdots, jo bija jau Zviedrijas pilsonis. Šādi zviedru varas inertuma un bezdarbības iemesli autoram pagaidām nav skaidri.

Jouko Talonen

The Latvian Evangelical-Lutheran Church during the German Occupation in 1941–1945

Introduction

There is a lack of serious research on the Latvian Evangelical-Lutheran Church (LELC) during the Nazi occupation. The subject is worthwhile detailed research in future. In this *lecture* I give a general overview of this period on the history of the LELC based mostly on my study *The Church under the Pressure of Stalinism. The status and development of the Soviet Latvian Evangelical-Lutheran Church in 1944–1950*.¹ I use also recently published collection of special documents *The German Occupation of Latvia 1941–1945. What Did America Know? Stockholm Documents*.² Of the former sources and literature I can mention unprinted *Report Concerning the Sufferings of the Christian Churches in Latvia and the Position of the Churches under the Present German Occupation*. This interesting report was released to the press on 15 March 1944 in the USA. It was published by the Press Bureau of the Latvian Legation (Washington, D.C.). I found this document in the Library of the Latvian Society in Melbourne, Australia, in April 1995.³

In the communist period there were published some antireligious propaganda booklets on these matters in the Latvian SSR. E. Stabiņš published *Kangari talāros (Betrayers in Talars)* in 1968. He wrote on the role of the LELC and Lutheran pastors during the Nazi occupation in Latvia from the communist point of view.⁴ A. Bušeņnieks' study *Latvijas evaņģēliski luteriskā baznīca vācu fašistiskās okupācijas laikā (1941.–1944. g.)* was even used as study book in the so-called scientific atheism. It is also a typical communist propagandistic overview on the role of the LELC in the period of Nazi occupation in Latvia.⁵

From the point of scientific research of the church history I can mention *Dr. Theol.* (later Prof.) Haralds Biezais' two short reports on these matters published in Sweden in 1945.⁶ Pastor Richards Zariņš wrote in the *Latviešu Kalendārs* 1946. g. (the Calendar of Latvians for the year 1946) a story of the LELC parish life during the period of the Courland "Fortress" (*Kurzemes cietoksnis*).⁷ The most eminent

Latvian exile church-historian after WWII was Pastor, *Dr. Hist. h.c.* Edgars Ķiploks (1907–1999). His general overview on the history of the LELC in 1918–1968 published in the ecclesiastical journal *Ceļa Biedrs* (The Travel Companion) in 1968–1970 deals with the period of Nazi occupation as well.⁸ Besides Ķiploks has written the short history of the Department of Theology of the University of Latvia (University in Rīga at the time) during the German occupation in 1943–1944. This article was a supplementary part in the history of the Department of Theology in the University of Latvia in 1920–1939 written by Prof. Ernests Ludvigs Adamovičs (1884–1942), the creator of the writing of Latvian national church history.⁹

My lecture consists of four main chapters. Firstly I deal with the general attitudes of Nazis on the religion and churches in Latvia and the church politics of the so-called Ostland. Then I give a general overview on situation of the LELC in 1941–1944. The German occupation was a reality in the entire Latvian area during this period. After that I deal with the panics in the Latvian society and among religious denominations as well in the autumn of 1944. The flight of the majority of Lutheran pastors was significant. The fourth main chapter discusses Lutheran Parish life in the Courland “Fortress” from October 1944 until May 1945. I do not touch upon denominations other than Lutherans in this lecture.

The Nazi Politics on Religion in Ostland

The outbreak of the war between Germany and the Soviet Union on 22 June 1941 meant a new phase in Latvian history. German troops advanced rapidly into Latvia, liberating Rīga from Bolshevism on July 1. The initial rapture felt by the Latvians was soon replaced by a great disappointment in their relation to Hitler’s Third Reich, for the new occupying power had no intentions of returning Latvian independence. The Baltic countries were now a part of the German *Ostland*, a newly gained eastern territory with Heinrich Lohse as her governor. The Germans were, however, forced to create better relations with the locals and, as a part of this policy, they granted the Baltic countries home rule of some kind with the aid of national forces eager for co-operation with the Germans. Oskars Dankers was the one chosen to lead the home rule operation in Latvia.¹⁰

Voldemārs Salnais reported from Stockholm by following way (Dec. 1943).

In the summer of 1941, the Russians had hastily to leave Latvia, and their plans for the destruction of the Christian Church remained unfinished. The Russian occupation was replaced by the German occupation, and in the place of the indoctrination of Communistic materialism came the equally pernicious propaganda of National Socialist

ideas. National Socialism, though also opposed to Christian beliefs, does not strive after immediate extermination of religion. It aims rather at the creation of a substitute for Christianity. A return to a worship of ancient Germanic deities is adumbrated. This is based on the deification of the all-powerful forces of nature. Such religious philosophy, according to the National Socialists themselves, serves well as a basis of, and justification for, the intended new National-Socialist world order. For the time being, however, they find it more practical to reconcile themselves with the existence of the Christian Church, insofar as this does not act contrary to National Socialism. If at all possible, they are glad to use the church as an instrument for attaining their own aims.

In his reports to the USA Salnais has also analysed the basic ideology of Nazis on the religion by the following way.

*The attitude of the Nazis vis-à-vis the Christian Church, similar to that of the Bolsheviks, is **negative on principle**. However, the Bolsheviks wanted to abolish religion altogether and meant that a materialistic philosophy of life should suffice for mankind. They, therefore, endeavored by extirpation of the clergy and destruction of the material possibilities for existence of the Church parishes, to eliminate the Christian Church, in order through anti-religious propaganda to guide the peoples ruled by them into the fold of the “Godless Movement.”*

*As against this, the Nazis do not intend to eliminate religion wholly, they only want to find an ersatz for the Christian Faith by a return to the ancient German gods – the incarnations of the mighty forces of nature – as it is this kind of religious philosophy which, from their viewpoint, seems to justify the existence of a National-Socialist world order. In the meantime, the Nazis are ready even to stand the Christian Church, provided that it should not resist a National-Socialist regime and a control exercised by it, and provided that **Christian precepts, as well as the Christian moral principles should not be used as a criterion for the activities of the Nazis**. The clergy must be “free” to be able to pray Hitler and his regime, and must not indulge in moral lectures on the score of the excesses of the Nazi bosses.*

These reports written during WWII reflect by an authentic way the point of view of exile Latvia. Salnais wrote his reports in Stockholm, and he directed them to America. But they describe the basic truth on Nazis’ ideological attitudes on religion.

The basic on limited freedom of religion and the work on Christian churches was launched in 1942.

On June 19, 1942, Reich Commissar Lohse issued his *Decree concerning legal status of religious organizations*, which read as follows:

§ 1. (1) *Religious organizations which, at the time of this decree becoming valid, already exist in the occupied Eastern Areas, shall be reported to the Commissar General, in whose area they are situated, within 3 months from the day of this decree being passed.*

(2) *The report shall be made by the board (Vorstand) or any other persons or organs entitled to represent it. The notification shall contain data concerning:*

- a) name, area and seat of the religious organization;*
- b) confession or direction of faith (Glaubensrichtung);*
- c) board, other persons and organs authorized to represent it, as well as their functions and competencies;*
- d) pertinent local religious unions.*

(3) *The Commissar may exact further data and explanations.*

§ 2. (1) *The new establishment of religious organizations requires permission from the Reich Commissar.*

(2) *The application for permission to the new establishment of a religious organization shall be submitted to the Commissar General, in whose area the organization is situated.*

§ 3. (1) *The appointment of a member of the board of religious organization presupposes that the Commissar General, upon an inquiry, has not raised objections of a general political nature against the person proposed.*

(2) *A member of the board in a religious organizations loses his position as member of the board if the Commissar General raises objections of a general political nature on his behalf.*

§ 4. *The religious organizations and their local and other organs and functionaries shall confine their activities to the fulfillment of religious tasks.*

§ 5. (1) *In the case of contraventions to the stipulations of this decree, particularly in the event of exceeding the competence of activities of the religious organizations, their organs and functionaries, the Commissar General may impose money fines.*

(2) *A religious organization may be dissolved by the Reich Commissar if its activity is not confined to the fulfillment of religious tasks or is endangering public order and security.*

§ 6. *The executive regulations to this decree shall be issued by the Commissars General.*

§ 7. *This decree shall become valid on the next day after its publication. Simultaneously, any contrary regulations are hereby canceled.¹¹*

Of course, we can agree that Nazis gave more freedom to Christian churches than a communist regime. But we must also remember that it was a question of the period

of the war. The end result of the war was still unknown at that moment (in 1942). The religious people were in any case a reality in Ostland. In the Nazi propaganda this kind of church politics was of course valuable. They try to show to religious people that they were more tolerant than antireligious communists.

German Occupation and the Church

Experiences of the first Russian occupation of Latvia (1940–1941) were traumatic for many Latvians. The communist terror was directed forcefully at the LELC with all its scope. We must remember this background when we are dealing with the beginning of German occupation in Latvia in the summer of 1941. The outbreak of the war between Germany and the Soviet Union on 22 June 1941 meant a new phase to the LELC as well.

For the Latvian Evangelical-Lutheran Church the liberation from the communist terror came as a great relief. The Church expressed the gratitude of many Latvians to Germany, which the country now regarded as its liberator. Only some Lutheran pastors were very eager to co-operate with Nazi occupants. The most famous of them was the former rector of St. Anna's Parish in Liepāja, *Dr. Phil. Visvaldis Sanders*. He had immigrated to Germany before the first communist occupation, and now he came back to Latvia getting a high position in the new *Ostland* Regime. Sanders served as Head of the Department of Education and Culture of German Occupation Regime in Latvia.

It is interesting to recognize that his father, the well-known docent Jānis Sanders (1858–1951) was one of the most eager fighters against the Old Testament in the 1930's. Jānis Sanders had published a real "cannon blast," a theological pamphlet, entitled *Cīņa ap Veco Derību* (The Battle around the Old Testament) in the beginning of the year 1933. This work's subtitle was the collection of Jewish writings (*jūdu rakstu krājums*), which fitted well into "the spirit of the times" of the 1930's. The old theologian tackled by his persistence and heart into Old Testament's questions.

One of Sanders' main conclusions was that the Old Testament had value for the history of religion, but he stated that it did not have Holy Book's position in the Christian Church. Christianity had to be based on authentic teachings of Jesus that could be found in the Gospels.

The Latvian National Socialists approved of Sanders' theology. My conclusion is, however, that the basis for Sanders' attitudes was not primarily the Nazism, but the fact that he was under strong influence of liberal theologian Adolf von Harnack and his teacher from his student times in Tartu University, a philosopher G. Teichmüller.¹²

Since the Nazi authorities allowed a greater amount of religious freedom than the communists, the Church was able to re-establish her activities in the period between 1941 and 1944. The work of the Consistory was strengthened when the Reverend Arturs Voitkus was elected as the Secretary General on 1 July 1942, the Vice-President of the Consistory being Dean Edgars Bergs. The state Department on Religion (*Baznīcu un konfesiju lietu departaments*) resumed its work in the last months of 1941, headed by Jānis Birģelis, Rector of Luther's Church in Rīga. Some of the refugee pastors returned from Germany. In 1942–1944, 26 new ministers were ordained.

The Church had fairly free hands to spread the Gospel and to distribute the Sacraments, as long as she did not interfere with politics or express an openly aggressive attitude towards the German occupation in Latvia. Consequently, such special types of Church activity as mission work, evangelisation, women's committees, and religious music activities were also rekindled. The cemeteries were returned to the possession of the Church. The ministers returned to the vicarages. Restoration work was begun in some of the vicarages, but rent still had to be paid for the church buildings. The German parish re-established in Rīga right at the beginning of 1941 was again allowed the use of the Cathedral, the Latvian national temple.

The church was allowed to publish a limited number of periodicals during the German occupation period. *Baznīcas Ziņas* (Church News) began to reappear in April 1942. The traditional Church Calendar was published from 1942 till 1944.¹³

Among theologians and pastors of the LELC deported in 1941 there were also two very significant theologians of the University of Latvia, Professor of Church History Ernests Ludvigs Adamovičs, and Docent Edgars Rumba, who were talented theologians and suffered a harsh fate. Adamovičs was shot to death on 17 June 1942 in Solikamsk in the Urals. Rumba died in Kraslag concentration camp near Irkutsk (Krasnojarsk area) on 1 October 1943.

Some other professors or docents of the Department of Theology had died during 1940–1941 as well, e. g. Professors Voldemārs Maldonis and Jānis Rezevskis and Docent Vilhelms Rozenieks. Quite soon after the invasion of German troops into Latvia leading Lutheran theologians gathered in Riga for re-opening of the Department of Theology. They planned to open the Department in September 1941. The education and cultural politics of German occupants was, however, different.

The fact that the German Ostland policy, as far as higher education was concerned, had no room in its initial stages for the re-establishment of the Department of Theology of the University of Latvia was a disappointment for the Church and the theologians. It was not until March 1943 that the Department was reopened, and in December 1943 it was changed into a theological College within the University.

BAZŅNICAS ZIŅAS

1944.

EVANGELISKI LUTERISKĀS BAZŅNICĀS NEDĒĻAS IZDEVUMS

40.

G A D S

XVI S.V. P. TRĪSV. 24. SEPTEMBRĪ

NUMURS

Māc. R. Zariņš

Ir pusnakts stunda

Un viņš sacīja: Kuram jān atpūsties ir draugs, ja viņš pie tā nolemta nakts vidi un tam teikt: Mīļais, aizdod man trīs maizes, jo mans draugs no ceļa pie manis ir iegriezies, bet man nekā neviņam ko viņam ceļt priekšā; — un tas no iekšpusē atbildē un sacīja: Neapgrūdi mani, durvis ir jau aizslēgtas, un mani bērni ir jau pie manis guļi: es nevaru celties un tev dot! — Es jums saku, ja arī viņš neceltes un nedotu tāpēc, ka tas ir viņa draugs, tad viņa neatlaidības dēļ tas celsies un dos viņam, cik tam vajag.

Lūk. ev. 11., 4–8.

Āgājušā gadsmiņa sākumā vācu filozofs J. G. Fichte († 1814.) esot teicis: «Tikai bērni lūdz Dievu, bet vīri grib un dara.» Ir jau tiesa: Radītājs ikvienam vēlējis mūža sasniegt posmu, kad tam spēka ir gana, un daudz arī tas paspēj. Taču ar šo smago teikumu «vīri grib un dara» cilvēka varēšana ir izcelta pārmērīgi, ar pretstatu «tikai bērni lūdz» ir pazemota lūgšana — it kā tā būtu tikai vājo daļa, un galvenais: Fichte mūžīgo Dievu padarījis par vajadzīgu tikai dažiem — kas pašī nejaudā.

Bet dzīves piemēri rāda, ka ne katreiz var darīt kā grib, un pati griba nav brīva. Šai ziņā jau apustulis Pāvils atzīnies, teikdams: «Labo, ko gribu, es nedaru, bet ļauno, ko negribu, to es daru» (Rōm. 17. 19). Rodas sarežģījumi, ciņa un zaudējumi, nereti apskāst spēki, sabruk cerības un ar laiku sāk rēģoties izmīsums. Vai ne tādēļ, ka tu esi iedomājies viens esam pasaulē? Nē, ir augstākas varas, kuŗu priekšā ir jāapstājas un jāloka ceļi, lai izlūgtos padomu un svētību. Tikai zēl, ka to atzīst tikai tad, kad pusnakts stunda jau tuvu. Tikai tad zina vārdā saukt to, kas citādi bija aizmirsies: Dievs! Mans Dievs, kur tu esi, kāpēc tu kavēies?..

Dažreiz vīri savās grūtajās stundās sāk raudzīties pagātnē un apskauz senās bērna dienas. Cik tad bija labi! Kā tad visam tika pāri, jo pats Dieviņš visur vēra vārtus, un vakarā mazās rokas pašas sakļāvās lūgšanā, piesaucot mīļo Tēvu debesis. Jā, bija tik labi — ticēt un lūgt. Būtu jāmēģina atkal...

Āgri vai vēl ikvienam vēlējis jāstāpās ār Dievu. Un tādēļ nav taisnības prātniekam, kas rada plaису paaudžu vidi un grib tās atšķirt no Mūžīgā. Lai šā vai tā, mēs nonākam pie Dieva un tur sastopamies un mūsu kopējā valoda ir lūgšana kā laimīgam bērnam, tā satriektam vīram.

Citādi jau būtu labi — mēs tiekam savesti kopā, bet viens mūs spiež domāt tālāk: kāpēc tik vēlū sarodas visi, vai nevarēja ātrāk? Tikai tuvu pusnaktij. Jā, tā nu tas ir. Pats Luters saka: «Ja tu gribi Dievu lūgt, meklēt, klauszināt, tad to nedari ar pilnu vēderu, bet papriekš dabū bailes un spaidus, kas tevi spiež lūgt.»

Vēla stunda pavairo lūdzēju skaitu. Visi, kuŗus spiež vajadzība, vēl steidzās, vai arī klauszina pie pēdējām durvīm, kad visur jau būts. Nedroši, bet neatlaidīgi, ne jau ar dūri, bet savilktiem pirkstiem nosebojies nācējs sit, lai tiktu iekšā. Viņš negrib arī kliegt nakts klusumā, un tomēr durvis jādabū vaļā.

Vai pusnakts viesla rīcībā mēs neieraugām kādu līdzību ar sevi? Tiesām, satumsumā mēs saucam pēc debesu palīdzības, mēs lūdzam, lai Dievs ir zēlīgs. Pieplakuši dējiem, mēs klausāmies un gaidām. Raugi, brīnums, atskan atbilde: jā! Dievs ir mīlestība. Un raugoties citam uz citu sametas kauns. Pats tu gaidi pēdējo kuģi, bet otram pārmet: kur tu bijl agrāk. Tavā sētā nav vietas viena lieka bēgļa vezumam un pie galda tu domā tikai par sevi. Ir dabīgi, ka mēs cits pie cita nākam savās vajadzībās un neparprotami atrodam brāļu atsaucību. Tikai tad mēs varam griezties pie Debesu Tēva, lūgdami: «Pieod... kā mēs piedodam...»

Vēl gluži mēs neesam ieklausījušies pusnakts lūguma saturā. Ko pēkšņi lūdzējam vajag, kad citi parasti guļ? Dieniško malzīti. Nepieciešamāko, lai būtu iztīcis. Lūdz tādēļ, ka grib dzīvot. Dievs pats to tā ir vēlējis. Tādēļ viņš mūs uzklausa, necienīguš, bet ar to kvēli krūtīs, kas visai radībai ir dāvata. Tāpēc arī mēs cits citu nedrīkstam atstumt, un tiecienš, lai plāns un sakaltis, top dāli.

Ja mēs vēl dziļāk gribam ielūkoties vēlinā nācēja raksturā, tad tur atklājas kas bezgala cildens. Viņš nav gājis sevis dēļ, bet ir uzņēmies neērtību un bijis neatlaidīgs otra labad. Lūk, draugs no ceļa ir pie viņa iegriezies un viņam nekā nav bijis ko celt priekšā. Drauga dēļ viņam nav par vēlū, nedz par grūtu. Cik mēs spējam upurēt nest savam tuvākajam, cik vispārības labumam? To klusībā atbildēs mūsu sirdsapziņa, vēlēdamās arvienu vairāk kalpot un aizlūgt; lūgt par mūsu visu kopīgo bēdu un cerību — Latvijū.

Un beidzot lūdzējs neiet pie sveša, bet arī pie drauga, viņš neprasa par velti vai pavisam. Stāv rakstīts: «Mīļais, aizdod man trīs maizes...» Kas aizpemas, tas taču arī atdod. Tādēļ uz mums runā atziņas: pazīsti un ne mūžam neaizmirsti to Vienīgo, kas savā zēlastībā tev dod visu. Neiedrošinies viņu turēt par draugu, bet viņa draudzībā tveries arvien. Un par tām bezgalīgām laipnības balvām atdod pats sevi par mācekli un kalpu.

Tad bērni un vīri redzēs kā aust rīts. Un viņi būs nometušies ceļos. Amen.

The official paper of the Evangelical-Lutheran Church of Latvia, the *Baznīcas Ziņas*, appeared for the last time on 24 September 1944. This paper was published during the German occupation. Before WWII the LELC published a paper called *Svētdienas Rīts*. It was cancelled in 1940, when the Soviet occupation began in Latvia

The Department of Theology served a short time as a special College of Theology under “the umbrella” of the University in Rīga in 1943–1944 (*Teoloģijas augstskola Universitātē Rīgā*). New academic teachers instead of dead ones were also elected (Jānis Rozentāls, Edgars Bergs, Edgars Ķiploks, Arturs Silķe, Leons Čiube). Many theologians (e. g. Haralds Biezais) continued their scientific activities. Two dissertations were published in the spring of 1943. Influenced by Karl Barth’s theology, Pastor Kārlis Bilzens published his dissertation on *The Resurrection of Jesus Christ and its Importance in the Christian Faith and Hope* (*Jēzus Kristus augšāmcelšanās un tās nozīme kristīgajā ticībā un cerībā*) in April 1943. Edmunds Šmits, also representing Systematic theology, defended his dissertation in May 1943 on *The Philosophy of the Church Father Augustin* (*Diskursīvie Dieva meklējumi Augustīna filozofijā*). Jānis Rozentāls, the researcher of the New Testament exegetics, and the pupil of professors of world-wide renown Rudolf Bultmann and Kārlis Kundziņš, taught in the College of Theology of the University but did not defend his doctoral dissertation because the material collected in foreign countries was lost in the fire during WWII. [Rozentāls served as a professor of New Testament exegetics in the Lutheran Theological School in St. Paul (Minneapolis Area MI) since 1950.]¹⁴

The German occupiers re-established the teaching of religion in schools, with the exception of the teaching of the Old Testament, which was against Nazi ideology. Several educational events were arranged for the teachers of religion during the war. Radio broadcasts of services were also allowed, so that, for example, in 1943, 45 divine services were broadcast. A total of 40 different preachers talked over the radio.

The relation between the Latvians, namely the clergy, and the German occupiers was dichotomous. With the “Year of Terror” 1940–1941 in the background, the Germans, the former ruling class of the Baltic countries, were seen as liberators from the communist terror. Germany had, however, no inclination of giving Latvia her full independence and freedom. Despite this, the Church paid her respects to the victims of the communist terror by arranging special memorial services on Remembrance Day, 14 June, and on the Day of the Liberation of Rīga, 1 July, as well as remembering the German political leaders and her army in the public prayers. The Church and many of the pastors were openly in favour of the National Aid Organization (*Tautas Palīdzība*), which helped the victims of Stalinist terror. When the German army recruited Latvians to fight against the Soviet Union, the Church did not remain passive in this respect either, for the Church and the individual parishes assisted the Latvian Legion also financially. The most recent studies indicate that it was not the German occupiers alone who destroyed the Jewish population in Latvia, but some Latvians also participated in this under the leadership of Viktors Arājs.

The dissatisfaction within the Church and among her clergy toward the German occupation did, however, stay alive under the surface. Archbishop Grīnbergs protested against the treatment of Jews and Gypsies. This had the effect that a decree was issued allowing the Jews married to Latvians freedom from living in the ghetto – on

Pastor Pauls Rozenbergs and his family in Koknese in the summer of 1942. Photo from the collection of Pauls Rozenbergs, Jr., Rīga

the condition that they consented to sterilisation! Dean Pauls Rozenbergs, a member of the Church Consistory, expressed his open revulsion at the Nazi system. In one of the cemetery gatherings conducted by Rozenbergs he protested openly against the persecution of the Jews and, consequently, was questioned by the German Secret Police (*Sicherheitsdienst*).

During last years a large discussion has arisen on the fate of Jews in Latvia during WW II. From the point of view of Latvian church history it is interesting that Lutheran pastors of the LELC did not take on these terrible activities organized by German Ostland Regime. I have studied carefully in the 1990's all cases of Lutheran theologians, the Communist Regime sentenced by in 1944–1953. Only one theologian, the student of theology Jānis Labāns was accused on these activities. We know how willing communists were to find all kinds of mistakes and “crimes” of Lutheran pastors and activists.

The student of theology Jānis Labāns joined the Home Defence organisation in September 1941 and had worked actively in this organisation in Arājs' Commando, which had co-operation with the German SD Police. The police had a role in the arrests and killings of Jews. According to the minutes made at the interrogations of Labāns, he admitted having participated in these activities, for example, in Biķernieki and in the areas of Talsi and Jēkabpils.

A front of opposition had arisen among the clergy during the first period of the Soviet occupation in 1940–1941, then continuing its work within the Church and disapproving of the German occupation. This attitude was evidenced, for example, by instances of pastors declining to hold public prayers on Adolf Hitler's behalf on his birthday. The Reverend Arturs Zellītis and the student of theology Artūrs Kaminskis, who were active members in the anti-German resistance movement and assisted its magazine *Tautas Balss* (The People's Voice), were imprisoned and later sent to the Salaspils concentration camp, and further on to Germany. Kaminskis, who survived the camps, spent some time, for example, in the camp of Stutthoff. Zellītis died in an Austrian concentration camp in the spring of 1944. The student of theology Jānis Cilnis¹⁵ was also arrested by Germans, but very soon discharged.

Thus, even though the Nazis did allow the Church to enjoy a larger freedom than the Stalinists had in 1940–1941, this did not satisfy the thirst for freedom among the Latvians, nor did it suit the interests of the Church. The true hope of the Church was, undoubtedly, reflected in the news item published in the spring of 1944 in *Baznīcas Ziņas* concerning the meeting of Dr. Visvaldis Sanders and the Bishop of Copenhagen, H. Fuglsang-Damgaard. The paper reported that the Bishop had been keenly interested in the fate of the Latvian people and her Church in the year of the Communism 1940–1941. He sent his greetings to Archbishop Grīnbergs and wished a blessing and protection against Bolshevism for Latvia. The fact that the greetings of a bishop in a country occupied by Germany were made public was, no doubt, a reflection of the true hope of the Church in the grips of Communism and Nazism.¹⁶

The Fight of the Majority of Pastors against the West

When the Red Army had crossed the Latvian border in July 1944, insecurity increased among the Latvians. The atmosphere prevalent at the time is apparent from the editorial by Chief Secretary Voitkus in *Baznīcas Ziņas* on 23 July 1944.

“We are experiencing particularly critical days. Our well-known enemy is standing at the gateway of our country, wanting to break the gate open. That is why we are worried. The cause is the experience of the recent past, the fate of our compatriots. To be or not to be – this question worries us again. Moreover, we feel how necessary it is to maintain a lucidity of mind when a stream of all kinds of rumours and information hits the foundation of our spiritual building, how necessary it is to maintain one’s poise and the presence of mind when we are worried. The clarity of our decisions depends on it greatly. [...] We are in a state of war and battle. Fate is knocking at the doors of other European nations as well as the door of our nation. We cannot and must not avoid it. We must meet it with balance and strength. Let us do as the brave soldiers do, those among whom the best sons of our nation are. In their love for the Fatherland and in their faith in God, they are ready to give the most valuable thing they have – their lives.”

Archbishop Grīnbergs wrote a pastoral letter for the believers in the Latvian Lutheran Church to be read aloud from the pulpits, and the Church magazine published it on 30 July 1944. The old leader of the Church was anxious to share the comfort arising from the Christian faith. “Christ is and will be the source of our strength.” In August–September 1944, the Latvian Lutheran Church lived in the middle of a great tumult. More and more refugees gathered in Rīga and in Courland. Many of the pastors also left for Courland and further to the West. In August 1944, Chief Secretary Voitkus left Rīga, and his seat was taken by Rector Kārlis Irbe from Trinity Church in Rīga. The Reverend Birģelis, the Executive Secretary in the State Office, was transferred to Courland, operating from the premises of St. Anna’s Church in Liepāja at the end of September. The Church rose to the challenge brought by the ever increasing number of refugees and the despair in the lives of the people caused by the hard times. From 4 September onwards services were held in various churches in Rīga every evening during the week. The Reverend Alberts Galiņš was appointed by the Consistory with the specific task of overseeing the spiritual care of the refugees. The clergy convened in Rīga on 16 August, 27 September, and further on 9 October, with the Red Army already in the vicinity of the capital.

In the middle of this great upheaval created by the restless times, new pastors entered the Church, as Voldemārs Straumanis was ordained on 9 August 1944, and

Fricis Baumanis, Ringolds Mužiks and Kārlis Zviedris on 13 August 1944, while August Kēle, who was ordained by Prof. Kārlis Kundziņš as late as on 23 September 1944 in the Old Gertrude's Church in Rīga, escaped to Germany only two weeks after his ordination.

The old Archbishop Grīnbergs wanted to remain faithfully in his position. Already during the first Soviet occupation in 1940–1941 the LELC Consistory had appointed seven Vice Archbishops to take over, in case anything bad should befall Grīnbergs. If the Archbishop should be unable to fulfil his duties, he was to be succeeded by one of the following pastors: Dean Edgars Bergs, Professor Kārlis Kundziņš, Dean Jēkabs Kullītis, Professor Voldemārs Maldonis, Dean Alberts Virbulis, Professor Edgars Rumba or Rector, former Dean of Latgale Church District Kārlis Irbe (Junior).

On 17 August 1944 the LELC again appointed Vice Archbishops to take over, in case anything will change Grīnbergs' position. Professors Maldonis and Rumba had already died, the former in 1941, the latter in 1943 as I have mentioned. New Vice Archbishops appointed on 17 August 1944 were Bergs, Kundziņš, Kullītis and Irbe.¹⁷

The 74-year-old Archbishop Grīnbergs wished to stay in Rīga, but the German Security Police (*Sicherheitsdienst, SD*) decided in September 1944 to deport the most eminent church leaders from Latvia. Thus, on 21 September, Grīnbergs, together with the Orthodox leader, the Metropolitan Augustin and the Roman Catholic Bishops Jāzeps Rancāns and Boļeslavs Šloskāns were taken to Liepāja in a coach. The Catholic Archbishop Antonijs Springovičs, who wanted to stay in Latvia, had fallen ill, so the Germans could not transport him with the others. When he left Rīga, Archbishop Grīnbergs took nothing else with him besides a single small case of hand luggage, a gesture of protest expressing his sentiments towards this departure taking place against his will. The Reverend Birģelis was taken to Liepāja in the same coach as the bishops.

The bishops remained in Liepāja for a couple of weeks. Grīnbergs lived in the home of Dean Kristaps Valters and preached for the last time in a service held in his native country in St. Anna's Church on 8 October, with the church overcrowded with people. The Reverend Viesturs Šēfers and Dean Kristaps Valters assisted him in conducting the service. The bishops were transported to Germany by boat on 10 to 11 October. They were also accompanied by the Liepāja Roman Catholic Bishop Antonijs Urbšs.

The reason behind the decision of the German Security Service to transport the bishops from Latvia remains unclear. It has been claimed that the Service wanted to take the bishops hostages in order to trade them later for captive German generals.

BAZNĪCAS ZĪNAS

1944.

EVANĢELISKI LUTERISKĀS BAZNĪCAS NEDĒJAS IZDEVUMS

32.

G A D S

VIII SV. P. TRĪSV. 30. JŪLIJĀ

NUMURS

Latvijas ev.-lut. baznīcas archibīskapa gana raksts

Es esmu mācījis būt pietūts ar to, kas man ir. Es proto būt zems un proto būt augsti, viedā un visos liktenos, es esmu mācījis būt pēdēis un būt izsalcis, dzīvot pilnībā un cīest trūkumu. Es spēju visu iekšā, kas mani dara spēcīgu, proti Kristus.

Phi. 4, 11–13.

Mīle prāvesti, amata brāļi un draudžu locekļi! Šinīs tik nopietnos laikos lai šie apustuļa vārdi mums dod spēku visu panest un pārvarēt. Šie apustuļa vārdi mums atļauj jo dziļi ieskaļties viņa dvēselē, un saredzēt viņa brīnīgo dvēseles līdzsvaru. Pakāvēsimies druscīņā pie šiem vārdiem, lai arī mēs dzīves vētrās un laika nastās mantotu ar Dieva palīgu šādu dvēseles līdzsvaru, šādu dvēseles noskaņojumu.

Sos vārdus Pāvils raksta no Romas cietuma. Viņi rāda mums gaiši un skaidri, cik neatkarīgs viņš ir no dzīves ārējām lietām. Piedzīvojumu un maņu bagātā bija viņa dzīve. Viņa dzīvība bija brīži, kur brīnīgi panākumi un uzvaras valnagoja viņa darbu, kur viņa pat gribēja sumināt kā Dievu, un tad atkal viņš dabūja izbaudīt visu trūkuma un ciešanu rūgtumu, viņu šaua un meta cietumā. Ja būtu patiesība, ko tik bieži dzird skandināmu, ka apstākļi veidojot cilvēku un ka cilvēka raksturs nesot nekas cits, kā apkārtnes un apstākļu produkts, tad apustuļa lekcijai dzīvei būtu vajadzējis būt galīgi saplotā un pretrunīgai. Bet mēs redzam pie viņa pavīsam pretī, mēs redzam dvēseles līdzsvaru visam pretī, ko vien viņš piedzīvoja. Viņš var visu: dzīvot pilnībā un cīest trūkumu, var būt pēdēis un izsalcis. Visiem dzīves apstākļiem pretī viņš ir dziš, nekas viņu nebiedē, nekas viņu nesalauž. Viņš var augsts būt un nebūt augstprātīgs, viņš var zems būt un taču atkal dziš būt savā gribā, savās jūtās un savās domās. Ak kaut arī mēs tādi varētu būt taisni šinīs tik grūtos laikos.

Bet kur apustuļš ņēma šo iekšējo spēku un brīvību? Viņš teica: «Es spēju visu iekšā, kas mani dara spēcīgu iekšā Kristus!» Kristus ir un būs arī mūsu spēka avots. Maldā tie, kas domā, ka patmīlība izraisa cilvēka spēkus visspēcīgāk un attīstot viņa spēlas vislabāk. Istenībā nekas nesasāda cilvēka labākos spēkus tik daudz kā domas tikai par sevi, un

Šis raksts nolasāms no visām kanceļēm

nekas nepadara cilvēku tik baļģu un mazisku visā darbā un dzīvē, kā skats tikai savā šaurā dzīvē vien. Visaugstākie, visvērtīgākie spēki attīstās tikai tur, kur lielas domas, augsti ideāli, kas let pāri mūsu katra šaurajai dzīvei, mūsu dvēselī piepilda un mūs iekšēīgi dara bagātus un mūsu sirdīs savītno. Tādas lielas domas ir dzimtenes un tautas mīlestība, kas var sirdī savīlnot tā, ka tā ir spējīga pat visu atdot, lai tikai glābtu savu tautu un dzimteni.

Bet es nezīnu nekā, kas varētu cilvēka dvēselī tik dziļi savīlnot, tik augsti pacelt, tik cieši ar visaugstākām dzīves mērķiem un svētiem uzdevumiem sasaistīt, uz vislielākām upurēm sakarsēt, kā Kunga Jēzus persona un vēsts: Ja Dēls jūs dara svabadus, tad esat svabadi (Jāņa 8, 36). Ak, kaut Jēzus arī mūsu dvēselī tā savīlnotu, ka arī mēs varētu liecināt līdz ar apustuļi: Es spēju visu iekšā, kas mani dara spēcīgu, un tas ir Kristus. Jēzus svēto dvēseles līdzsvaru nekas nespēja traucēt, tāpēc ka viņa dvēsele stāvēja ciešā kopībā ar Dievu Tēvu. Un ar šo bagātību viņš pilda arī visu to dvēseles, kas viņam uzlīcas.

Palaušānds uz Kristu ir Pāvila dvēseles līdzsvara atslēga. Kristus bija tas, kas viņu pacēla pāri visiem dzīves likteņiem, kas viņam spēku deva panest vis-smagāko, kas viņu darija arvienu priecīgu un drošu, jo viņa dvēselē mājāja bagātība un laime, ko nevarēja atņemt nekādi dzīves likteņi.

Lai Dievs palīdz arī mums just savās dvēselēs to bagātību un laimi, ko Kristus dod; lai Dievs palīdz mums kļūt stipriem un brīviem visām laika vētrām un naidīgām varām pretī, lai Dievs dod mums spēku droši stāvēt savās vietās un apzinīgi un uzticīgi pildīt Dieva svēto prātu savas tautas un iēvzemes labā šinīs tik nopietnos laikos, lai Dievs dod mums apustuļa dvēseles līdzsvaru un gara dīzenumu un visu spēti iekšā, kas mūs dara spēcīgus, proti Kristus,

Dievs Kungs ir mūsu stiprā pils; Viņš lai svētī un sargā Latviju un mūsu baznīcu.

T. Grinbergs

Archbishop Teodors Grīnbergs wrote a pastoral letter for the believers in the LELC to be read aloud from the pulpits, and the Church magazine *Baznīcas Zīņas* published it on 30 July 1944.

“Christ is and will be the source of our strength”

Since Archbishop Grīnbergs had been forced to leave Latvia, he was replaced by the Dean of Riga, the Vice Chairman of the Consistory, Edgars Bergs, who had been appointed by Grīnbergs as his substitute in August 1944. On 27 September, however, Bergs was ordered by the German occupation authorities to leave Rīga. Bergs took with him to Ventspils a portion of the Consistory archives, the Archbishop's luggage and several pastors. In Ventspils he organized a substitute Consistory which was opened in the premises of a local congregation at Turgus Street. This was not to last for long, for on 11 October Bergs left for Germany. The other members of the Consistory fleeing for Germany included Professor Kārlis Kundziņš and the Jelgava Dean Jēkabs Ķullītis. Besides Kundziņš and Ķullītis, the district leaders of the Church escaping for Germany included Deans Jānis Ozols (Cēsis), Arnolds Birznieks (Valmiera), Kristaps Valters (Grobiņa) and Arkādijs Rumpēteris (Latgale). The Piltene Dean Arnolds Grosbachs and the Kuldīga Dean Oskars Sakārnis crossed the Baltic Sea taking refuge in Sweden.

While the Red Army continued to conquer an increasing amount of Latvian territory, more and more pastors settled in Courland, where they worked during the winter of 1944–1945. The provinces of Zemgale, Latgale and Vidzeme were left with an extremely small number of the Lutheran clergy. Several of the pastors continued their flight to Germany or Sweden. The number of the refugee pastors amounting to 143, 14 of them reached Sweden, 129 took refuge in Germany. Jānis Valters died in Germany before the end of the war, whereas the Reverend Jūlijs Straume from Sauka-Elkšņi Parish was killed in the war. What is more, some of the pastors such as Hugo Maksimilians Grīvāns, Jānis Ūdris and Professor Alberts Freijs failed in escaping to Sweden. Some of the pastors who were inclined to leave for the West were unable to do so. The Reverend Pauls Birzulis from Palsmane, for example, could not make it, as his father, the Reverend Eduards Birzulis, was ill and died later in December 1945. The Reverend Jānis Kovaļs was one of those unable to go to the congregation in Ēvele. He had to return his previous post for family reasons. On the other hand, the Reverend Jānis Baumanis, who was evacuated to Czechoslovakia in 1944 in order to avoid the Red Army, did not stay there for long, and he returned to his native country in the summer of 1945.

In the final stages of the war the Germans made an effort to transport a number of pastors unwilling to leave for Germany from Courland. To avoid having them transported, the Reverend Alberts Ozoliņš arranged a hiding place in his home in Ēdole for Kārlis Gailītis, Voldemārs Dekšenieks, Oto Baltiņš, Edgars Jundzis and Augusts Ālers, a student of theology. Ālers did try to escape to Sweden but failed his effort.

Cēkstera 20.10.1944. Liepāja 8.10.1944.

18 svēt. pēc vasaras svētku atvēršanas

Rom. 12:9-16. Jūsu mīlestības lai ir neiekuļota, Michael
to, kas laims; pieņemties tam, kas labs. Brāļu mī-
lestības jūsu starpā lai ir sirsnīga. Savstarpējā cieņā
censaties cits citu pārņemt.
Ne-ēriet neviņi savā darba, ēriet dedzīgi garā, kalpo-
jiet tam Kārn.

svēt.
svēt.
svēt.
svēt.

Ēriet, precīgi cerībā, pacietīgi bēdēs, ne-atlaidīgi
lūgšanās. — Paldiesiet svētājiem viņu vajēd. bās,
censaties būt viesmīlīgi. — Svētījiet tos, kas jūs
vajē, svētījiet un nenoslādiet. — Priecājaties
ar priecīgiem, raudēt, liop ar tiem, kas raud.
Ēriet vienprātīgi savā starpā; nesēnāties pēc aug-
stām lietām, bet turāties pie zemājiem. Neiekuļo-
jiet gudri esam. Amen. Lūgšana.

Mīla draugi! Kād gudris vīrs ir sacījis: "Kad tu pieņemi,
kad tu raudāji, bet tavēji priecājas; šīvo tā, ka kad, kad
tu mirsti, tu priecāies, bet tavēji, tavi liopilveci raud."
Cā bagātai, cū gudri nosjīvotai, cū pilnīgi, cū mantotai,
cū apdomīgi pavaldībai vajaga būt bijisai mūsu dīvei,
jāsis leikātais vārds jāpārveidoti. Un šī dīvei
kad vajadzēt būt ikām mācslas darbam. Un liesam
mūsu dīvei ir mācslas, visai smaga mācslas. Ikē
mācslāneici ir reti sastopami. Tūnus dīvs it sevišķi
ir apdevnājis un svētījis. —

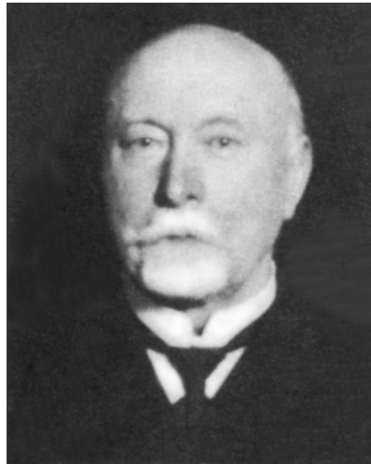
Cā bēdīgi, jā cilvēkam mūža vasarā, ar skumjām
un nožēlu ir jā-atkālas uz pavaldīto dīvi un jāliecina,
ka nekā nebijā tā, ka tam vajadzēja būt. Lūgams
netūka dāzu labu pasākumu, bet visi palīka pūš celi
ja vīrs vēl reiz varetu dīvot, kad vīns ir veidotu savu
dīvi par īstu mācslas darbu, bet ir jau pār vēlu. Šūē
pārcaus dīves pavērtiem. Tāpēc apstāties savā dī-
ves celi un apdomāsim pie laika, ka ir veidot savu
dīvi par īstu mācslas darbu. — Bet jā dīvei ir jābūt
īkām mācslas darbam, kad tājā vajaga būt cēms-
tam noleikām raksturam, vienģabalānāi domāi, go-
dīgām, neiekuļotām patiesīgām, jāucai saskānāi
un noskānoģām, kaut kādam dītam, vienģār-
ģām skāstām.

Bet ne-urokātis prot savu dīvi tā ir veidot. Neprot
savu dīvi pārveirt par mācslas darbu tas, kas to ir sāmo

Archbishop Teodors Grīnbergs preached for the last time in his native country in St. Anna's church in Liepāja on 8 October 1944, to a full audience. The text of the sermon was Rom. 12: 9–16. A collection of his papers and sermons can be found in Chicago at the Archives of Latvian Church History

At the beginning of 1944 the list of the pastors of the Latvian Evangelical-Lutheran Church included 243 names. The list was not complete, however, as there were a couple of names missing. What is more, 18 new pastors received ordination in 1944–1945, before the surrender of Courland. The Church lost about 55% of her clergy as refugees. The only members of the clergy in the Consistory who remained in Latvia were Deans Pauls Rozenbergs and Alberts Virbulis. Eight of the district (deanery) church leaders, the deans went into exile i.e. The Jelgava Dean, the 83-year-old Jānis Reinhards was shot to death by Russian soldiers in August 1944, as was also the case with the Valka Dean Ernestis Kronbergs on

Dean Jānis Reinhards. Photo from the book:
Kīplokis, E. *Taisnības dēļ vajātie*. [USA], 1993

24 September 1944. The Dobeles Dean Jānis Straumanis died on 31 October 1944. Consequently only three of the deans remained in office in the autumn of 1944, namely Pauls Rozenbergs (the Rīga Area Deanery), Ādolfs Zemnieks (Sēlpils) and Alberts Virbulis (Kandava). All of this meant that in 1944 the Church lost roughly $\frac{4}{5}$ of her district leaders.

The majority of the teachers in the Department of Theology (College of Theology) also fled for the West. Only three of the staff, Prof. Alberts Freijs together with the lecturers Arturs Siļķe and Arnolds Zviņģis, stayed in Soviet Latvia. By the end of WW II the Evangelical-Lutheran Church in Soviet Latvia was forced to begin the reconstruction of the Church in a situation where she had suffered the loss of the majority of her leaders as well as the majority of her clergy.

In the rather chaotic circumstances prevailing in Hitler's Germany surrounded by the Allies and facing her doom soon to come, the Lutheran Latvians did not

lose time in organising the work of the Church. Services in Latvia were held in Danzig, Berlin, Dresden and in Vienna in occupied Austria during the very first week following the flight from Latvia. The first Consistory meeting was held in Saalfeld, Thüringen, as early as 28 November 1944. The refugees were dependent on the aid delivered to the camps by the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), as only 6–7% of the refugees were able to find employment in early 1946.

Under the extremely severe circumstances, the significance of the Christian Church was clarified. The participation in services grew from what it had been in Latvia. Archbishop Grinbergs lived at first in Lausa, Thüringen, and after moving several times, finally settled down in Esslingen (am Neckar) in September 1945. Dean Edgars Bergs also moved from Eastern Germany to Hamburg to avoid the advancing Russian troops. The administrative centre of the Church was situated in Augsburg. The exile Church was fully organised during 1945 and it was the first of the Latvian refugee organisations to do so. It was facing great problems undoubtedly, for no salaries could be paid to the pastors in early 1945. It was able, however, to publish religious literature and in 1946, for example, Latvian editions of the Gospels and the catechism were available. As early as in 1945, a Latvian hymnal and prayer booklet was published in Germany for the use of the Exile Church.

The circumstances prevalent among the Latvian refugees in Sweden were considerably better and the work of the Church was started right away in the autumn of 1944, so that the first meeting of the clergy was held in February 1945. The Swedish Lutheran Church and the Christian organisations offered a significant amount of support for the work of the Latvian Exile Church in Sweden. Lutheran Church work among the smaller groups of refugees arose also in other European countries (Denmark, France, Belgium, Holland).¹⁸

Parish Life in the Courland “Fortress”

Large numbers of Latvian refugees spent part of winter 1944–1945 in the “Fortress” in Courland before continuing their flight to the West. The Fortress contained the Deaneries of Grobiņa, Kandava, Kuldīga and Piltene together with nine parishes from the Dobeles Deanery (36% of the parishes). Of the pastors, 40% in the first four deaneries fled to the West, while the nine parishes in the Dobeles Deanery lost 60% of their ministers. Several pastors and students of theology from the other regions of Latvia worked in the area, some of whom remained there when the region surrendered to Soviet troops in May 1945.

This concentration of pastors is evidenced by the fact that in June 1945 there were 45 ordained pastors and four students of theology with *pro venia concionandi* rights in Courland, their proportion reaching 40% of the entire number of pastors remaining in Soviet Latvia.

To lead and co-ordinate the work of the Lutheran Church in Courland, Archbishop Grīnbergs established a Temporary Consistory in Lausa, Germany, on 5 January 1945. The Presidency of this Temporary Consistory was in the hands of the Reverend Alberts Virbulis from Tukums, a Dean and a member of the Permanent Consistory of the Latvian Lutheran Church, the Vice-Presidency being assigned to the Reverend Jānis Birģelis, while the secretarial duties were the responsibility of the Reverend Romāns Vanags. The location of the Temporary Consistory was then in Kuldīga (*Uzvaras ielā 1*).

The Reverend Jānis Birģelis, who had been working in Luther Parish in Rīga during 1921–1944, died in Liepāja on 30 March 1945. In April 1945, with the Consistory in need of new members, Reverends Hugo M. Grīvāns and Leopolds Roze attended the Consistory meeting.

At the end of February 1945, the Temporary Consistory in Courland ensured the continuity of the fundamental church administrative procedures in the “Fortress” by confirming the nominations of the Temporary Deans Romāns Vanags and Ernests Liepa, Vanags having been assigned to the Deanery of Kuldīga, while Liepa was in charge of the Grobiņa Deanery. The Piltene Deanery was entrusted to Jānis Birģelis. Four parishes from the Dobeles Deanery (Džūkste, Irlava, Lestene and Strutele) were placed under the care of the Kuldīga Deanery. The “Acting Archbishop of Courland” Alberts Virbulis continued his work as the Dean of Kandava. When Birģelis died, Hugo M. Grīvāns was elected to be the Dean of Piltene.

The Church administration in Courland did its best to organize the work of the Church in the region under difficult circumstances in such a way that the spiritual work would continue without disturbance. Official meetings of the Consistory were held only a couple of times in the spring of 1945, but the Consistory Secretary, the Kuldīga Dean Romāns Vanags, took care of practical matters, working at the premises of the Consistory and Deanery situated in Kuldīga. In the spring of 1945, the Consistory sent a couple of circulars to the parishes and the pastors. At the meeting held at the end of February the Consistory asked the parishes to submit some information concerning their work, such as statistics.

A couple of new pastors received their ordination while staying in the “Fortress”. Žanis Sviķis was ordained on 9 October 1944 in Ventspils, while Roberts Akmentiņš' ordination took place on 11 April 1945 in Kuldīga. In April 1945, the Regional Consistory of Courland assigned *pro venia concionandi* rights to three students of theology.

In early February 1945 (7–8 Feb.), a group of pastors from the Kandava and Piltene Deaneries convened in Ārlava. Their meeting had been prepared by Rev. Roberts Akmentiņš from Ārlava and called together by Prof. Alberts Freijs, who had arrived in Courland in the autumn of 1944. A dozen of pastors and students of theology gathered in the Ārlava Church, and Bērziņš and Freijs were accompanied by others, such as Hugo M. Grīvāns, Kārlis Dzenis, Žanis Dambis, Nikolajs Plāte, Jānis Saulītis, Pēteris Briedis, Edgars Krūmiņš and Valfrīds Sīre.

At the meeting Freijs spoke on “Faith and Human Thought.” The meeting dealt mainly with practical matters concerning the work in the parishes, such as texts for sermons and the conduct of baptisms, weddings, funerals etc. The relationship with the Lutheran leaders in Rīga gave rise to some discussion, for Courland was, after all, isolated from the capital. The meeting sent greetings to the pastors remaining in Latvia.

Despite the exceptional circumstances, the life of the Church continued in Courland throughout the winter of 1944–1945. Whenever a pastor escaped to Germany or Sweden, he was usually replaced by another who had arrived during the autumn of 1944 from elsewhere in Latvia. The life of the Church did, however, suffer from some disturbances so that, for example, there were no services in Aizpute for an entire month in October–November 1944, as Rev. Didriķis Grauds left for Germany and was replaced by Roberts Krontāls, who did not begin to serve the congregation until the middle of November. The Ventspils parish had no pastor from 20 November to 15 December 1944. The Reverend Pēteris Kamols from Rucava was imprisoned by the Germans from 11 November 1944 until 10 May 1945, because his sons and daughters had fled to Sweden and he was thought to have been accessory to this. The Courland Consistory appealed to the pastors in February 1945 that instead of leaving Latvia they would choose to stay there.

Some churches could not be used for religious purposes as they had been taken over by the German military administration. For this reason, the Renda Church could not be used for gatherings from October 1944 onwards. It was used by the Germans as a military hospital and a residence. The churches in Roja and Užava, situated in the coastal region, the population of which had been evacuated by the Germans, were also used for military purposes.

The Church work faced particular challenges created by the exceptional military and social situation. Charity work and the work of the women’s committees were directed at helping wounded soldiers. Consequently at Easter 1945 the Aizpute women’s committee sent some 400 packages to the Latvian soldiers in the front-line. The refugees on their way to Germany, the number of whom, for example, was extremely large in Ventspils at the beginning of 1945, presented quite a challenge to the Church. Hugo

M. Grīvāns recollects in his memoirs how the town church was filled with people, for before leaving their native country many Latvians felt they wanted to have a church marriage, to have their children baptised, and to have Holy Communion. Teaching and preparation for confirmation continued amid great military and social upheavals.

The number of refugees passing through Liepāja was also large and caused plenty of work for the clergy. St. Anna's Church in Kuldīga was full of people who came to attend the services and other church events. On 18 November, Latvia's Independence Day, several congregations arranged special services. From 19 to 26 November 1944 the Talsi congregation arranged an evangelisation week, the theme of which was "Man and his Destiny" (*Cilvēks un viņa liktenis*) with Prof. Alberts Freijs as a speaker. A similar week was arranged in St. Anna's Church in Kuldīga, for example, from 8–14 April 1945, during which the clergy in the deanery also held a meeting. The Reverend Oskars Blumbergs from Renda spoke at the gathering, holding a theological lecture on an Old Testament subject. Roberts Akmentiņš' ordination took place during this particular week.

In addition to this, several musical events and sacred music concerts were arranged in the Courland churches in the winter of 1944–1945. As late as 6 May 1945, concerts were held in Liepāja and Grobiņa. In the musical events arranged at St. Anna's Church in Kuldīga, for example, on 3 December 1944, 11 February, 6 March, and 22 April 1945, the desperate sentiments prevailing among Latvians at the time were brought forth in the performance of the cantata bearing the title "God, Your Country is on Fire!" (*Dievs, Tava zeme deg!*). This same cantata was performed in some other Courland churches in the winter and spring of 1945. This work, which has come to be a classic piece in Latvian music, depicts the sufferings and longing for freedom of the nation and is based on a poem by Andrejs Eglītis, a refugee poet who left for Sweden. The composer of the cantata, Lūcija Garūta, was employed by the Zlēkas congregation as their organist from November 1944 until January 1945. In some of the concerts in Kuldīga, she conducted the performance of her cantata in person.

Due to their fear of the Soviet occupation, certain Lutheran pastors in Courland supported the Latvian National Committee led by Rūdolfs Bangerskis. They arranged special services in the Liepāja churches in early April. One of those present at the service held in St. Anna's Church was the Vice-President of the Committee, J. Andersons, with Vice-Dean Liepa as the speaker for the occasion. Professor Alberts Freijs played the most active role in the national and political field. For the first time he arrived in Ventspils in the autumn of 1944, but when his attempt to flee to Sweden failed he decided to stay in Courland with his family and settled down in his native parish of Talsi. The pastor of the parish was Augusts Saulītis, whom Freijs began

The exile ahead. Haralds Biezais, *Dr. Theol.*, at the stairs of the Ventspils vicarage on 7 October 1944. Photo from his memoirs *Saki tā, kā tas ir*. Rīga, 1996

Dr. Theol., pastor Alberts Freijs. Photo from the book: Kļiploks, E. *Taisnības dēļ vajātie*. [USA], 1993

to assist by taking care of some of the services and by speaking at church events. Freijs made attempts to slow down the flood of refugees to Germany, and he also participated in the preparations for the establishment of a national Latvian government in the spring of 1945.

Since the national activists in Courland felt that the Latvian National Committee headed by Rūdolfs Bangerskis had not succeeded in its efforts, they worked to promote the establishment of a national Latvian government at the beginning of May. When Bangerskis left for Germany, there still remained several activists in Courland, the most eminent ones among them being Colonel Rūdolfs Osis and the agricultural expert J. Andersons. The Osis government established in early May had, however, no longer any real significance under prevailing military and political circumstances. Further, the assembly of the new provisional government, the 73-seat *Tautas Padome* (People's Council), which was to convene on 8 May 1945 in Liepāja, was cancelled due to the surrender of Courland. On 7 May, on their way to this meeting a group of MP's held a meeting in Kuldīga with Alberts Freijs as the chairman, making the decision to redeclare Latvian independence and to acknowledge the Osis government as the national Latvian government. According to some sources, Freijs was to be the Secretary for Education in the Osis government, whereas E. Stīpnieks allegedly was the Under-Secretary for Education.

The surrender of Courland meant the destruction of all dreams for an independent Latvia. The Temporary Courland Consistory was dissolved and the connection with the Rīga Consistory was reestablished. Dean Virbulis returned to the work at the Rīga Consistory in July 1945.¹⁹

References

- 1 Talonen, J. 1997. *The Church under the Pressure of Stalinism. The status and development of the Soviet Latvian Evangelical-Lutheran Church in 1944–1950*. Rovaniemi, pp. 14–17, 27–42.
- 2 Ezergailis, A. (ed.) 2002. *The German Occupation of Latvia 1941–1945. What did America know? Stockholm Documents*. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Vol. 5. Rīga.
- 3 Library of the Latvian Society in Melbourne (MLBB) 2996-z I Report Concerning the Sufferings of the Christian Churches in Latvia and the Position of the Churches under the Present German Occupation. On historical collections and activities of Australian Latvians, see Talonen, J. 1995. Australian ja Saksan latvialaisyhteisöjen historialliset kokoelmat. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 84–85 (1994–1995). Helsinki, pp. 249, 250.
- 4 Stabiņš, E. 1968. *Kangari talāros*. Rīga.
- 5 Bušenieks, A. 1974. *Latvijas evaņģēliski luteriskā baznīca vācu fašistiskās okupācijas laikā (1941.–1944. g.)*. Mācību līdzeklis studentiem zinātniskajā ateismā. Liepāja.

- ⁶ Biezais, H. 1945. "Den lettiska kyrkan under rysk och tysk ockupation", *Kyrko-Nyheter*, 6/19 May; Biezais, H. 1945. "Lettlands evangeliska kyrka under de tre ockupationerna 1940–1945", in: *Till Hembygden 1945*. Stockholm.
- ⁷ Zariņš, R. 1945. "Tauta un baznīca divi beigu cēlienot", 1946. g. *Latviešu Kalendārs*. Stokholma.
- ⁸ Ķiploks, E. "Latvijas ev.-lut. baznīca 1918.–1968", *Ceļa Biedrs* 1968, N 9, up to 1970, N 3. On the period of German occupation, see *Ceļa Biedrs* 1969, No. 6.
- ⁹ Ķiploks, E. 1981. "Teoloģijas fakultāte 1939–1944", in: Adamovičs, L. *Latvijas universitātes Teoloģijas fakultāte 1919–1939*. 2. papild. izd. Lincoln, NE, 89.–104. lpp.
- ¹⁰ Talonen, J. *The Church ...*, p. 14.
- ¹¹ Ezerģailis, A. *The German Occupation of Latvia ...*, pp. 73–75, 379–381.
- ¹² Balevics, Z. 1964. *Baznīca un valsts buržuāziskajā Latvijā 1920–1940*. Rīga, 144., 145. lpp.; Talonen, J. *The Church ...*, p. 9–14; Talonen, J. *Teologia, kirkko ja kontestaatio. Latvian theologian kehitys ja taistelu pappiskoulutuksesta Latvian evankelis-luterilaisessa kirkossa 1918–1934. Käsikirjoitus tekijänsä hallussa*. [A research on Latvian theology and the education of Lutheran clergy in 1918–1934. A manuscript, partly in English.] The theology of Jānis Sanders, especially from the Old Testament point of view, is worth a special study. Dr. Dean Visvaldis Sanders had been connected to the German Secret Service already in 1938, and he had been involved in anti-Ulmanian activities (Kārlis Kangeris' information on 13 June 2003). On Sanders see also: Biezais, H. 1992. *Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis*. [S.l.], p. 29. See also: Strods, H. 1994. *Zem melnbrūnā zobena. Vācijas politika Latvijā 1939–1945*. Rīga, 78., 79. lpp.
- ¹³ Talonen, J. *The Church ...*, pp. 14, 15. It is also important to emphasise the role of Pastor Verners Voitkus and his connections to Latvian Legion and Germans. E. Stabiņš' information on 13 June 2003. Mr. Stabiņš has researched the questions in the Historical Archives of the State of Latvia (Latvijas Valsts vēstures arhīvs; see e. g. LVVA, P-1018/1/78).
- ¹⁴ MLBB 2996-z I Report; Ķiploks, E. "Teoloģijas fakultāte ..", 97.–102. lpp.; Talonen, J. *The Church ...*, p. 15. On difficulties to publish religious books during the German occupation in Latvia, see Ķiploks, E. 1976. "Sapnis par grāmatu", *Ceļa Biedrs* 1:7–8.
- ¹⁵ On the case of Jānis Cilnis, see ALCH C 16-4. A letter to Ķiploks on 9 Febr. 1981.
- ¹⁶ Talonen, J. *The Church ...*, pp. 15–17, 135, 136. Jānis Labāns, who was born in Limbaži in 1918, studied during 1937–1940 at the Department of Theology of the University of Latvia. In 1944, he became an assistant to the Reverend Kārlis Zariņš in Sabile (Courland), and after Zariņš' death in 1946 Labāns replaced him. He obtained the rights of a preacher (*pro venia concionandi*) from the Consistory in January 1947. The Sabile Parish also asked ordination for Labāns, but the Consistory did not ordain him. In October 1947, Labāns was sentenced by the War Tribunal of the USSR to hard labour for 25 years. Talonen, J. *The Church ...*, pp. 135, 136.
- ¹⁷ Latvijas Vēstures muzejs (The Museum of Latvian History, Rīga) The History of Latvia in 1918–1940 IN 219:7; Minutes of the LELC Consistory on 17 Aug 1944, § 3; Talonen, J. *The Church ...*, p. 11.
- ¹⁸ Talonen, J. *The Church ...*, pp. 27–35.
- ¹⁹ *Ibid.*, pp. 35–42.

Jouko Talonens

Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca vācu okupācijas laikā (1941–1945)

Kopsavilkums

Referātā ir analizēta nacistu attieksme pret reliģiju un Baznīcu Latvijā, sniegts vispārējs Latvijas evaņģēliski luteriskās Baznīcas (LELB) darbības raksturojums apskatāmajā laikposmā.

Kristīgās Baznīcas brīvības ierobežojumi tika noteikti 1942. gada 19. jūnijā, kad reihskomisārs Hinrihs Loze izdeva dekrētu par reliģisko organizāciju juridisko statusu. Nacistiskais režīms kristīgajai Baznīcai deva vairāk brīvības (brīvība sniedzās tik tālu, līdz tā netraucēja politikai vai neizteica atklātu neapmierinātību ar okupācijas režīmu) nekā komunistiskais režīms, taču jāievēro, ka šis dekrēts bija pieņemts kara laikā un to varēja izdevīgi izmantot nacistiskajā propagandā. Baznīcai tika dotas brīvas rokas sprediķot, atļauta misionāru darbība, evaņģelizācija, sieviešu komitejas. Skolās atkal ieviesa reliģijas mācīšanu (izņemot Veco Derību), 1943. gadā Universitātē Rīgā atjaunoja Teoloģijas fakultātes darbību, lai arī ierobežoti, bet bija atļauts izdot reliģisko literatūru, laikrakstu "Baznīcas Ziņas" u.c.

Mācītāju attiecības ar vācu okupantiem bija divējādas. 1. jūlijā baznīcās notika dievkalpojumi par godu Rīgas atbrīvošanai no boļševikiem. Tajos aizlūdza par vācu politiskajiem līderiem un vācu armiju. Baznīca un liela daļa mācītāju gan materiāli, gan finansiāli atbalstīja organizāciju "Tautas palīdzība", kura vāca ziedojumus staļinisko represiju upuriem un Latviešu leģiona karavīriem. Ir zināms arī gadījums, kad luterāņu mācītājs līdzdarbojās ebreju iznīcināšanā. Vācu okupācijas laikā mācītāju vidū bija jūtama arī neapmierinātība ar nacistu realizēto politiku pret mazākumtautībām. Arhibīskaps Teodors Grīnbergs protestēja pret čigānu un ebreju vajāšanu. Viņš panāca, ka ar latviešiem precējušies ebreji drīkstēja dzīvot ārpus geto, gan ar noteikumu, ka tiks sterilizēti. Mācītājs Pauls Rozenbergs atklāti protestēja pret ebreju vajāšanu, par ko viņu vairākkārt pratināja vācu Drošības policija.

1944. gada jūlijā, kad Sarkanā armija tuvojās Latvijas robežām, latviešu vidū pieauga nedrošība, arī evaņģēliski luteriskajā Baznīcā valdīja satraukums un neziņa. Arvien vairāk bēgļu ieradās Rīgā un Kurzemē. Baznīcai bija jā rūpējas par bēgļu garīgo dzīvi. Līdzīgi kā padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā, kad LELB konsistorija iecēla vicearhibīskapus gadījumā, ja kaut kas notiktu ar arhibīskapu T. Grīnbergu, tā arī 1944. gada augustā tika iecelti vairāki vicearhibīskapi.

1944. gada septembrī vācu Drošības policija un SD nolēma deportēt Latvijas reliģisko konfesiju populārākos vadītājus.

1944./1945. gada ziemā Kurzemē atradās liela daļa Latvijas evaņģēliski luteriskās Baznīcas mācītāju. 143 mācītāji devās bēgļu gaitās, 14 no viņiem ieradās Zviedrijā, pārējie – Vācijā.

Björn Michael Felder

SS Jagdverband Ost (1944–1945): A Case Study

Historical writings about collaboration in Latvia during World War II are very rare. In comparison with research on the Holocaust in Latvia there is not much research done on this phenomenon yet. The purpose of this paper is to focus on the *SS Jagdverband Ost* on the one hand as an instance of Latvian collaboration, but on the other hand also in the perspective of historical continuity. The paper will have a look at the prehistory and history of this military formation, its duties and aims as well as at its personnel and the ways of motivation and biographies of these people.

In late summer 1944 the German *Reichssicherheitshauptamt* established a Latvian military unit with exclusive Latvian staff whose aim was to create a Latvian underground and partisan organization in case of a Soviet reoccupation of Latvia. Subordination to the *SS Jagdverbände* was ordered by the *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler only on 1 October 1944.¹ The project's name was "Wildkatze – Mežakāķis" (Wild Cat).² But the history of the Wild Cat project had been dated back longer. Actually there had been several local branches of the *SS Jagdverbände*, e.g. North, West and South.³ The Wild Cat project became part of the *SS Jagdverband Ost* (East) and was later called also *SS Jagdeinsatz Baltikum*⁴ or *SS Jagdeinsatz Ostland*.⁵

It was the task of the *SS Jagdverbände* to execute plans of German secret services for guerilla warfare at the eastern front. This large project seemed to be the last attempt to delay German defeat.⁶ Participants of this large guerilla-project were from the *Wehrmacht* as well as from the *Sicherheitsdienst* (SD – Security Service). General Reinhard Gehlen, commander of the *Fremde Heere Ost* (Alien Armies East), the newly established intelligence service of the German army, was one of those participants. Of the SS joined in SS *Sturmbannführer* Erich Hengelhaupt with his *Unternehmen Zeppelin* (Operation Zeppelin), a German trial to copy Soviet partisans by parachuting Russian POWs in the rear of the Soviet troops.⁷ Another actor was his SD colleague, SS *Obersturmbannführer* Otto Skorzeny, Mussolini-liberator and commander of the SD special force *Sonderverbände*

Friedenthal z.b.V. Both were subordinated to Walter Schellenberg, chief of the intelligence branch of the SD counter-intelligence, the *SD-Abwehr*. Skorzeny became commander of the SS Jagdverbände in October 1944. The aims of the SS Jagdverbände had been described as the following: firstly, to perform special combat operations behind enemy lines, e. g. sabotage and, secondly, to establish, initiate or support anti-Soviet resistance in the east, as it was told to all German commanders at all front lines in October 1944.⁸ One example of the work of the SS Jagdverbände was the support of the Ukrainian UPA, which was supported with weapons, instructors and even troops. Best known are probably the special combat task in US uniforms at the Ardennes in December 1944. But the Wild Cat was the only case of an exclusive all-Latvian or rather an autochthone formation initiated by German intelligence service. It can be considered as the pilot project of the German guerilla warfare.

The prehistory of the Wild Cat began already in spring 1944 with the *Līdumnieks* (pioneer) organization, a camouflaged branch of Rīga SD, which started spreading National-socialistic ideology all over Latvia. Rudolf Lange, commander of the secret service and security police Ostland,⁹ intended the local groups of this *Līdumnieks* organization as a possible reserve of partisans.¹⁰ The real work on the Wild Cat project started in June 1944 with the arrival of Boriss Jankavs, its Latvian commander, in Rīga. By starting work in the Rīga SD, he founded a “centre of Latvian national partisans.”¹¹ The centre was subordinated to the local branch of the Operation Zeppelin under the command of SS Sturmbannführer Otto Kraus at that time. Since October 1944 the headquarters of the SS Jagdverbände were located in Oranienburg near Berlin. The German supervisor of the Wild Cat became SS Sturmbannführer Dr. Manfred Pechau, who had served as an officer at the SD Einsatzkommando 2 and later for the Operation Zeppelin in the north-west of Russia. This centre worked out plans for the partisan organization named *Latvijas Nacionālo partizānu organizācija* (Latvian National Partisan Organization, LNPO). In August and September 1944 the first partisan groups were already left behind or parachuted mainly to Vidzeme.¹² Also depots of weapons, ammunition and other equipment were put into these areas. The Latvian personnel for these operations were taken on the one hand from German secret services, who supported this partisan-centre and who were monitoring these actions, and on the other hand from local police, *Aizsargi*, local administrations (*pagastvecākie*) and also from the Latvian SS Legion. Captured deserters were especially “motivated” to join the unit to undo their punishment.

On withdrawal of the German troops from Rīga in October 1944, the partisan-centre found itself located in Kurland and continued its efforts. The strategy

was the same as before: to establish networks all over Kurland, using personal and official connections to military and civil institutions and organizations like the following: local police, *Aizsargi*, local administration, Latvian youth organization (Latvijas Jaunatnes organizācija), the Latvian staff of the Latvian SS Legion, even directly to Rūdolfs Bangerskis, but also to single Latvian frontline officers. The SS Jagdverband Ost was also enclosed in the plans of the Latvian National Committee by Colonel Roberts Osis in the beginning of May 1945 and was seen as its armed forces. These networks were planned as the basement of the future partisan organization.

After consolidation of the German army in the bridgehead of Kurland, the SS Jagdverband was also forced to take part in police and military actions in autumn 1944. It had to join forces with the SS and the Wehrmacht in the anti-partisan warfare. For this purpose Jankavs established the so-called Jagdkommandos, closed units with about 50 soldiers per unit. Since October 1944 there had been at least 12 Jagdkommandos.¹³ Besides there had been created the so-called “local groups” – for police duties and especially for controlling rural areas. These groups firstly had to collect information for the information staff of the Jagdverband, secondly they had to fight against Soviet partisans and prepare postwar partisan warfare.¹⁴ These groups can be considered as the very end of German police-apparatus in Kurland. In some case they seemed to be a Latvian *Volkssturm* and *Werwolf* at the same time. Both Jagdkommandos and local groups were to become postwar anti-Soviet partisans.

Also important and most contradictory was the involvement of the SS Jagdverband in the liquidation of the Kurelis’ army, the military arm of the Latvian underground movement Latvian Central Council (*Latvijas Centrālā padome*) in November 1944. Actually the staff of the Wild Cat had stayed in contact with Kurelis since August 1944. The Frontaufklärungstrupp 212, a special reconnaissance unit of the German army, equipped and trained Kurelis’ army as well as the SS Jagdverband. In November 1944, Jankavs was assigned by Friedrich Jeckeln, highest SS commander in Ostland, to work as a negotiator with the Kurelis’ staff.¹⁵ The Jagdverband also spied out Kurelis’ contacts to the west in Liepāja.¹⁶ Not yet verified is the participation of Jagdverband in combat activities against the Roberts Nikolajs Rubenis detachment near Lake Usma. Nevertheless it is known that Kurelis’ soldiers joined the Jagdverband after the liquidation of the army. Later the Jagdverband established connections to the Latvian Central Council and was seen as the successor of Kurelis and as a military force of the LCP in Kurland.¹⁷ Finally, the Jagdverband had looked at the Kurelis’ army as part of the partisan efforts, but these plans were stopped by Jeckeln.

The personal composition of the SS Jagdverband in Latvia was very heterogeneous and therefore contradictory. The Wild Cat project had about 2500 to 3000 members. By taking a look at the officers and staff members we can sort out several groups. At first there were a great number of former and long-served SD men like Jankavs. He made a real career in the Latvian branch of German Sicherheitspolizei. The son of an unskilled railwayworker, Jankavs started as a simple rank-and-file SS man, and he became a commander of the Jagdverband holding the rank of captain.¹⁸ Having joined the Arājs' Commando with merely high-school education in July 1941, he was sent near the front at Leningrad as a "translator" in autumn 1941. Later he took part in the anti-partisan warfare under Pechau at Loknja and worked also for the Operation Zeppelin. Another example of SD collaborators is Rūdolfs Turks, who led a Latvian SD unit at Minsk in winter 1941/42 and who was involved in several massacres around this area.¹⁹ Within the Jagdverband he worked as an instructor and ended up as an emigrant in the USA.

There have been also former members of the Latvian police, the *Aizsargi*, the Latvian Legion and other non-military institutions. Quite remarkable are the former members of the *Lettische Kartei* or *Sondergruppe R* (Latvian card index).²⁰ In spring 1944, they were released after one year of imprisonment with the intention to work for the Wild Cat project. They worked for Jankavs both forced and voluntary. The Latvian card index had collected information about Latvian communists and others for the SD from July 1941 to March 1943 under its commander, the Pērkonkrusts member and Selonija vicesenior Fēlikss Pēteris Rikards. The Latvian card index can be seen as the legal branch of the Pērkonkrusts organization, Latvian extreme right-wing movement, after their ban in August 1941. The agency's personnel, like Teodors Jansons, Oskars Mitrevics or Freds Launags, consisted of people with academic education, who had been Pērkonkrusts members or their sympathizers for many years. They took part in the Latvian underground at the first Soviet occupation in 1940 and also during the German occupation. Their activities inside the Jagdverband can be described as a "think tank" developing the guerilla infrastructure. For this purpose they used old connections of the resistance. They were in a real opposition to the SD-staff and were following their own nationalistic aims but still they can be called "collaborators", who supported the duration of the NS regime in Latvia.

But how strong was the Jagdverband influence on the development of postwar national partisan networks in Latvia? Actually most of the groups were captured and the networks were soon disconnected by Soviet forces. Nevertheless some Jagdkommandos and local groups of the Jagdverband, like the groups of Bonzaks

or Feldbergs, joined the partisans after German capitulation.²¹ Jankavs fought as a partisan until January 1947, when he was arrested by the MVD. Also the former members of the Latvian card index were very active after the war. Certainly the percentage of former Jagdverband members within the partisans was very low. But we have to face the fact, that at least in Kurland the Jagdverband created a basement, a guerilla infrastructure, to absorb willing legionaries and others for partisan actions. Until 1947 most groups of Kurland partisans were included or close by connected to the Jagdverband successor LNPO or the Latvian National People's Union (Latvijas Nacionālā tautas apvienība, LNTA). There have been also contacts to other parts of Latvia. Some former agents of the Wild Cat partisan centre had been very successful as initiators of partisan groups like the brothers Rusovs in Zemgale and Pēteris Supe in Latgale and Vidzeme.²² But one can hardly say that the Jagdverband was the only factor that was responsible for the anti-Soviet resistance in postwar Latvia. You just have to take a look at the neighbouring countries Estonia and Lithuania, where similar movements emerged without any larger German help.

At the conclusion of this paper it must be stressed that the activities of the Wild Cat can be seen as “collaboration”, but also as a political articulation by Latvians, especially the people of the Latvian card index, preparing an anti-Soviet resistance with the main objective of an independent and western-type Latvian state. Collaboration with the Germans was at that moment the only possibility to get support for the preparation of an anti-Soviet resistance.

It becomes also obvious that historians have to do very intensive research on phenomena like collaboration. It is simply not enough just to enlist deeds of collaborators. It is necessary to investigate their past and kind of motivation and to consider individual and historical continuity. Finally, we will find complexity and contradiction inside collaboration. This case study shows that we historians have to be carefully with judgment. We cannot paint black and white pictures like Soviet historians as Vilis Samsons²³ and Jānis Dzintars²⁴ did, but we should also be very careful with developing new historical myths.

References

- 1 See Himmler's Order to establish the SS Jagdverbände: Bundesarchiv Berlin (BA B), NS-33/275, 9ff.
- 2 See several internal documents of the SS Jagdverband Ost: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (hereinafter LVVA), P-82/1/48, 1ff.

- ³ About the structure of the SS Jagdverbände, see: Mehnert, K. 1995. *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945. Führung und Truppe*. Norderstedt, 274 pp.
- ⁴ See internal documents of the SS Jagdverband Ost: LVVA, P-82/1/47, 263.
- ⁵ See interrogation of Bruno Tone, former SS Jagdverband member, by SMERŠ officer Geršgorin: Vladimirov, V. P. 1997. "Obrublennye ščupal'ca legionov Skorцени", *Vojenno-istoričeskij žurnal* 2: 2–9.
- ⁶ About the German guerilla plans, see: Höhne, H. 1985. *Der Krieg im Dunkeln. Macht und Einfluss des deutschen und russischen Geheimdienstes*. München, 452ff.
- ⁷ About "Operation Zeppelin", see: Mallmann, K.-M. 2003. "Der Krieg im Dunkeln. Das Unternehmen "Zeppelin" 1942–1945", in: Wildt, M. (ed.) *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hamburg, pp. 324–346.
- ⁸ See: circular letter, 12.11.44: BA B, RH-19III/16, 1ff.
- ⁹ Kommandeur des Sicherheitsdienstes und Sicherheitspolizei Ostland (KdS).
- ¹⁰ See SMERŠ interrogation report with Ansis Krūklis, 16.6.45: Latvijas Valsts arhīvs (hereinafter LVA), 1986/1/28579/137.
- ¹¹ Biezais, H. 1991. *Kurelieši, Nacionālās pretestības liecinieki*. Ithaka, p. 125.
- ¹² See the NKVD interrogation file about the group of Pēteris Dambītis: LVA, 1986/1/15930, 1ff.
- ¹³ About "Jagdkommandos", see: LVVA, P-82/1/46/91–104.
- ¹⁴ About the local groups, see several internal documents and reports: LVA, 1986/1/47, 1ff.
- ¹⁵ See diary of Kurelis adjutant Jānis Gregors published in: Andersons, E., Siliņš, L. et al. (ed.) 2002. *Latvija un Rietumi. Latviešu Nacionālā pretestības kustība 1943–1945*. Rīga, 340ff.
- ¹⁶ See Jeckeln's report on Kurelis group liquidation: BA B, R-90/4, 8.
- ¹⁷ See MGB interrogation with Kurelis officer Indulis Dišlers, 5.12.45: LVA, 1986/1/781/165.
- ¹⁸ About Jankavs biography, see his MGB-interrogation file: LVA, 1986/1/1126/1/1ff.
- ¹⁹ Ezergailis, A. (ed.) 1996. *The Holocaust in Latvia. The Missing Center*. Rīga; Washington, p. 168.
- ²⁰ Moreover: Felder, B. 2004. "Die Spreu vom Weizen trennen" Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943", *Yearbook of the Museum of the Occupation of Latvia 1940–1991, 2003*. Rīga.
- ²¹ About Feldbergs-Jagdkommando, see: Dzintars, J. 1984. "Ar lāstiem apkrautie", *Cīņa*, 30. jūnijs.
- ²² Kārlis Rusovs was agent of the "Mežakaķis" project: MGB interrogation with Jankavs 15.3.47: LVA, 1986/1/1126/1/75.
- ²³ Samsons, V. 1984. *Kurzemes meži šalc. Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā 1944–1945*. Rīga.
- ²⁴ Dzintars, J. 1982. "Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 10 (423): 52–69.

Bjorns Mihaels Felders

SS Jagdverband Ost (1944–1945): gadījumizpēte

Kopsavilkums

1944. gada vasarā vācu slepenie dienesti Valsts drošības Galvenajā pārvaldē (*Reichsicherheitshauptamt – RSHA*) drošības dienesta (*Sicherheitsdienst – SD*) vadībā uzsāka pretpadomju partizānu organizācijas izveidošanu Latvijā. Pēc gaidāmās Latvijas teritorijas pāriešanas Sarkanās armijas rokās bija paredzēts, ka šie partizāni cīnīsies pret Padomju Savienību. Pasākuma mērķis bija pēc padomju parauga izveidot Austrumeiropā vairākas pretpadomju pretošanās kustības, lai tādējādi novilcinātu Vācijas sakāvi. Ar segvārdu operācija “Mežakaķis” latviešu vienība ar komandieri Borisu Jankavu *SS Jagdverband Ost* sastāvā noturējās līdz pat Vācijas kapitulācijai. Vismaz Kurzemē operācija bija sekmīga; tur pēc 1945. gada liela daļa latviešu partizānu vienību bija kontaktā ar *SS Jagdverband Ost* sekotāju – Latvijas Nacionālo partizānu organizāciju (LNPO) vai arī atradās tās kontrolē. Līdztekus partizānu grupu apmācīšanai un nosūtīšanai uz padomju okupēto Latvijas daļu tika izveidots pagrīdes tīkls, kurā iesaistīja arī Latviešu leģionu, policiju, aizsargu vienības, jaunatnes organizāciju, vietējās varas iestādes un pretošanās grupas. Taču *SS Jagdverband Ost* izpildīja arī policijas funkcijas un darbojās pret padomju partizāniem t.s. Kurzemes katlā. Pretrunīga ir attieksme pret kureliešu vienībām, ar kurām *SS Jagdverband Ost* sākumā sadarbojās, bet vēlāk piedalījās to likvidēšanā. Neraugoties uz to, *SS Jagdverband Ost* nodibināja arī kontaktus ar Latvijas Centrālo padomi Zviedrijā.

Nevien dabīgs aptuveni 2500 vīru lielās vienības personālsastāvs atspoguļo dalībnieku atšķirīgās motivācijas. Liela daļa organizācijas vadības nāca no dažādām latviešu SD nodaļām. B. Jankavs kādu laiku bija darbojies Arāja komandā. Daudziem nācās dienēt piespiedu kārtā, kā, piemēram, “Latviešu kartotēkas” bijušajiem darbiniekiem, kuri šim nolūkam bija atbrīvoti no vācu cietumiem. Kolaborācija ar vāciešiem šiem darbiniekiem konkrētā situācijā bija vienīgā iespēja, lai izveidotu pretpadomju pretošanās kustību.

Šis darbs rāda, ka ir jāpastiprina kolaborācijas un pretošanās kustības pētīšana Latvijā. Kolaborācija ir komplekss un pretrunīgs fenomens. Jāiedziļinās gan vēsturiskajos apstākļos, gan kolaborantu sakaros un motivācijā. Nedrīkst apmierināties ar melnbalto ainu, kāda tā bija padomju historiogrāfijā. Taču tikpat maz ir vēlams radīt jaunus mītus.

KRĀJUMĀ IEVIETOTO RAKSTU AUTORI

Dēlands Matss (*Deland, Mats*), PhD, Stokholmas universitātes Starptautiskās migrācijas un etnisko attiecību centra pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Evarts Edvīns, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents

Ezergailis Andrievs, prof., PhD, Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis (ASV, Itaka)

Felders Bjorns Mihaels (*Felder, Björn Michael*), vēsturnieks, Tībingenes Eberharda Karla Universitātes Austrumeiropas institūta doktorants (Vācija, Tībingene)

Feldmanis Inesis, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Stokholmas universitātes Baltijas pētniecības katedras pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Kokurins Aleksandrs (*Kokurin, Alexander*), Krievijas Federācijas Valsts arhīva vadošais speciālists (Krievija, Maskava)

Neiburgs Uldis, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks

Oļehnovičs Dmitrijs, Daugavpils universitātes Socioloģijas katedras lektors, LU doktorants

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents

Reihelte Katrīna (*Reichelt, Katrin*), vēsturniece, Berlīnes Tehniskās universitātes doktorante (Vācija, Berlīne)

Saleniece Irēna, Dr. hist., Daugavpils universitātes docente

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., LZA goda loceklis, Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs

Talonens Jouko (*Talonen, Jouko*), Helsinku universitātes Somu un Skandināvu Baznīcas vēstures institūta docents (Somija, Helsinki)

Vaits Roberts G. (*Waite, Robert G.*), PhD, ASV Tieslietu ministrijas Īpašās izmeklēšanas birojs (ASV, Vašingtona)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes asociētais profesors, Latvijas Valsts prezidentes padomnieks vēstures jautājumos

Sērijā LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI iznākušas šādas grāmatas:

Latvija Otrajā pasaules karā:

Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs,
Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. – 391 lpp.
(1. sējums)

Holokausta izpētes problēmas Latvijā:

Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada
16.–17. oktobris, Rīga,
un pētījumi par holokaustu Latvijā

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. – 407 lpp.
(2. sējums)

Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā:

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. – 743 lpp.
(3. sējums)

Leo Dribins. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā:

Vēstures atskats

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 182 lpp.
(4. sējums)

Stockholm Documents: The German Occupation of Latvia, 1941–1945. What Did America Know?

Ed. by Andrew Ezergailis

Rīga: Publishers of the Historical Institute of Latvia, 2002. – XX+506 p.
(5. sējums)

1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci

Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs,
Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 415 lpp.
(6. sējums)

Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 495 lpp.

(7. sējums)

Holokausta izpētes jautājumi Latvijā:

Starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga,

un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 414 lpp.

(8. sējums)

Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā:

politika un tās sekas:

Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 462 lpp.

(9. sējums)

Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā:

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 605 lpp.

(10. sējums)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia

Volume 11
Latvia under Nazi German Occupation
1941–1945

Institute of the History of Latvia Publishers
Riga 2004

Atklātais sabiedriskais fonds
"Latvijas vēstures institūta apgāds"
Akadēmijas laukumā 1 Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 000806438.
Iespiests LR Valsts zemes dienesta
Poligrāfijas daļā «Latvijas karte»
O. Vācieša ielā 43 Rīgā, LV-1004

Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: Starptautiskās
LA 804 konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. – Rīga: Latvijas
vēstures institūta apgāds, 2004. – 229 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti, 11. sēj.).

ISBN 9984–601–55–2

UDK 94(474.3)“1941/1945”(063)